ISSN 0130-5247

Український історичний журнал

У номері:

Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції)

Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова

Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського

Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936—1956 рр.)

Державотворчий процес в Україні (підсумки першого п'ятиріччя)

Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України

6'96

В. А. Смолій (головний редактор), **В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. О. Єкельчик, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт** (заст. головного редактора), **В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **О. С. Рубльов** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тронько**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська**

Наукові редактори

докт. іст. наук *О. П. Реєнт*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*
канд. іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Паспорт видання — серія КВ, № 263, зареєстровано 14.XII.1993 р. Держкомвидавом України

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *Т. М. Шендерович*
Коректор *Н. А. Дерев'янко*
Комп'ютерна верстка *Л. І. Прокопчук*

Здано до набору 08.10.96. Підп. до друку 19.11.96. Формат 70 × 108/16. Папір газетний. Гарн. Тип Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 14,0. Тираж 1860 прим. Зам. 6-555.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка», 252601 Київ 4, вул. Терещенківська, 3.
ВАТ «Київська книжкова друкарня наукової книги». 252030 Київ 4, вул. Б. Хмельницького, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 6 (411) ноябрь—декабрь 1996. Национальная академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолий. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001, Киев 1, ул. Грушевского, 4.

Адреса редакції:
252001, Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон 228-52-34

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

Український історичний журнал

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 6 (411)
ЛИСТОПАД — ГРУДЕНЬ 1996

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

130-річчя від дня народження М. С. Грушевського

Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) (*Закінчення*) 3
Макаров В. І. (*Єлець, Росія*). Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова (*Закінчення*) 25
Сакада Л. Д. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського 38

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936—1956 рр.) 50

СТАТТІ

Кульчицький С. В. Державотворчий процес в Україні (підсумки першого п'ятиріччя) 69
Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України . . 79

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Пилипенко С. М. (*Севастополь*). Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40—70-ті роки XVIII ст. 91

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму 101

© Інститут історії України, 1996

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Бережинський В. Г. Війни Київської Русі з печенігами 115

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Історія Київської Русі на сторінках хроніки П. Демитровича 120
«Компендіум» (уривки) 122

ОГЛЯДИ

Маслов О. О. (*Сумська обл., сел. Шалигіне*). Сторінками журналу «Слов'янські воєнні дослідження» 125

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Котляр М. Ф. П. Толочко. Київська Русь 128
Боровський Я. Є. О. П. Моця, В. М. Ричка. Київська Русь: від язичництва до християнства 132
Сергієнко Г. Я. О. Ф. Сидоренко. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.) 134
Курило В. М., Лисенко О. Є. О. П. Реєнт. Українська революція і робітництво 137
Зав'ялов А. С. (*Дніпропетровськ*). І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. Нариси з історії німецьких колоній в Україні 141
Солдатенко В. Ф. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том І 143

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Пірко В. О. (*Донецьк*). Про час заснування м. Бахмута 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Чухліб Т. В. Науково-практична краєзнавча конференція «Семен Палій та Фастівщина в історії України» 149
Мещеряков В. Ф. (*Харків*), Міхеєв В. К. (*Харків*), Посохов С. І. (*Харків*). Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи» 150
Винар Любомир (*США, Кент*). Створення Міжнародного академічного комітету для відзначення 130-річчя М. С. Грушевського 153

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1996 р. 155

130-річчя від дня народження М. С. Грушевського

О. С. Рубльов (Київ)

Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні

(спроба реконструкції)*

Якщо участі у суспільно-політичному житті республіки М. С. Грушевський принципово не брав, то науково-організаційні питання поглинали левову частку його часу та сил.

19 травня академік просив Спільне зібрання підтримати перед Наркомосом клопотання про термінове асигнування 100 червінців на відновлюваний Історичною секцією квартальник «Україна» та історичний збірник при ній (разом — 48 друк. арк. на рік, тобто 720 червінців при частковому фінансуванні з боку видавництв) для того, щоб видати першу книгу «України» до з'їзду дослідників продуктивних сил республіки. Академічний загал ухвалив «однодушно підтримати клопотання, зазначивши, що це має бути спеціальна дотація попри загальні суми на видання» [1].

Нарікання Грушевського на необхідність витрачати багато енергії й часу, щоб зрушити з місця елементарні науково-видавничі проекти, відверто висловлені у листівці до В. Кузіва від 25 травня 1924 р.: «Тут у нас просто літо після зими почалось. Я якось тримаюсь; неприємно, що з усякими наук[овими] плянами йде незвичайно тупо: Київ нині глуха провінція, і щоб що-небудь робити, треба або щомісяця заглядати до Харкова, або в Харкові сидіти» [2].

29 травня М. С. Грушевський звернувся з листом до київського уповноваженого Наукового комітету НКО УСРР, в якому просив затвердити перших п'ять аспірантів кафедри історії України (О. І. Барановича, С. В. Глушка, П. С. Глядківського, М. М. Ткаченка, С. В. Шамрая), «котрі могли б з користю зараз же почати заняття» [3]. І невдовзі, 1 червня, не чекаючи формального затвердження Наркомосу, співробітники кафедри історії України розпочали заняття з дванадцятьма перспективними молодими дослідниками (включаючи й п'ятьох згаданих кандидатів на аспірантів). Протягом першого літнього місяця відбулося два «повних зібрання аспірантів з керівниками, на котрих з'ясовується загальний характер знань і нахил кандидатів до тієї чи іншої групи». Слухачі одержали списки обов'язкової рекомендованої літератури, з ними проводилися практичні заняття по джерельному матеріалу з історії України [4].

У травні—червні 1924 р. М. С. Грушевський завершував роботу над рукописом праці «З історії релігійної думки на Україні». Справи тримали його у Києві. Науково-організаційні та видавничі проекти, пропозиції Михайла Сергійовича щодо розгортання діяльності історичних установ Академії тоді ще не дістали необхідної підтримки урядових структур. Влада обмежувалася самими лише обіцянками. ВУАН надала йому карт-бланш, але реальної допомоги від неї годі було сподіватися.

Тим часом дуже спекотне літо [5] сприяло «вакаційним» настроям не

---

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн., 1996. — № 5.

лише серед рядових громадян, а й урядовців. Останнє особливо непокоїло М. С. Грушевського: виникала небезпека, що розв'язання наболілих питань Історичної секції відтягнеться на осінь. У тогочасному листуванні ученого чітко вимальовується антитеза: бурхлива енергія п'ятдесятисемирічного Грушевського — млявість місцевого громадянства, насамперед чиновництва. «Тепер літо, а тут люде таки не відзвичаїлись від «дач» та «моря». Ми пересиділи у Київі, і я пильнував справ, — *але тутешні люде так не можуть*» [6] (виділено мною. — *О. Р.*), — нарікає вчений у листі до К. Студинського.

У листі в Харків до Д. І. Багалія від 20 червня 1924 р. Грушевський констатував велику бюрократичну тяганину із затвердженням його науково-дослідної кафедри історії України, так підсумувавши свої враження — «взагалі умови праці погибельні» [7].

Приблизно в той самий час, тобто в середині червня, академік надсилає черговий матеріал щодо формування східних кордонів України секретареві ВУЦВК, члену тристоронньої (УСРР, БСРР, РСФРР) міжурядової комісії з територіальних питань О. І. Буценку [8]. Користуючись перебуванням високого урядовця в Києві, М. С. Грушевський перетворює супровідний лист до історичної довідки про кордони у ґрунтовний меморандум з аналізом власного (невтішного побутового і невизначеного академічного) становища, стану та перспектив діяльності історичних установ ВУАН, перспектив видавничої праці тощо.

«Наркомпрос декретував мені повисшену платню і по мойому представленню призначив мені до допомоги трьох співробітників, — йшлося у листі. — Але одночасно з убогого бюджету Академії счеркнув 50 одиниць, так що раніш зачислені співробітники зістались без платні. Хоч це сталося незалежно, але хронологично совпало і дало привід до балачок, що мені дали підвищену [платню] і співробітникам коштом тих співробітників. Отже, й само по собі воно сталось недобре і мені особисто неприємно, просто невиносимо. Прошу доконче відновити в бюджеті тих 50 одиниць [...]».

Нарікав Грушевський на невиконання його видавничої програми, котра «зайшла тут в такий глухий кут, що коли Харків й не витягне, не поставить справді на ноги, то се буде така компромітація, що мені нічого не останеться, як махнути рукою на всі наукові плани і проситись назад за кордон — хоч як се не було мені прикро». Справою друкування квартальника «Україна» спершу зацікавився Союз робітничих кооперативів (Соробкоп), але з'ясувалося, що «він як кооператив мусить на се дістати дозвіл Губкома (самі по собі мої видання не потрібують цензури, бо виходитимуть під фірмою Академії наук, за підписом неодмінного секретаря). І свого дозволу він чекає вже другій місяць і не дістає. Тим часом дістав директиви представник Держвидавництва: дуже він обрізав мої плани, визначив дуже широкі матеріяльні умови, я згодивсь — аби тільки почали діло. Коли прийшлося підписувати умову, виявилось, що він не може виплатить навіть першого аванса. Знов стоп... А се вже 4-й місяць іде, як я замість працювати науково висиджую в прийомних й розстроюю собі нерви».

М. С. Грушевський наголошував на тому, що необхідно терміново «випустити подвійну книжку «Україна», як 1—2 випуска за сей рік, розміром 15 аркушів. (Весь матеріял вже зібраний і треба його випустити зараз). Потім випустити книжки 3—4-ту по 12 аркушів. Також треба негайно приступити до друку 4-го тому «Історії української літератури». Все инше з осени».

Окремі місця листа нагадували ультиматум. В разі неприйняття його пропозицій, насамперед щодо квартальника «Україна», Грушевський навіть збирався поїхати з УСРР: «Щиро кажу — мені тут нічого робити й прийдеться жалувати, що я сюди вернувся. Нічого, буквально нічогісінько з моїх наукових плянів мені досі не вдалося здійснити, і Ви добре розумієте, яке гнітюче деморалізуюче враження робить [це] і тут і за кордоном і як се мені тяжко».

Нарікав у листі Михайло Сергійович і на відсутність власного помешкання [9].

Звернення Грушевського до О. І. Буценка, аналогічні висловлювання академіка у найближчому оточенні та академічних колах, в листах до своїх кореспондентів змусили владу прискорити розв'язання нагальних вимог Історичної секції ВУАН.

27 червня на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У два підпункти порядку денного присвячувалися Грушевському. Було запропоновано «Київському губкому надати академіку Грушевському у довічне користування належний йому будинок», а Наркомос УСРР зобов'язувався «розв'язати питання про існування журналу «Україна» [10].

Того ж дня — 27 червня 1924 р. — у листі до В. Кузіва вчений повідомляв: «З «Україною» була морока без кінця, нарешті сього тижня умова підписана і рукописи віддано до друку. Як вийде (по умові, в серпні), то вишлю на Ваші руки 2 або 3 прим., щоб продали до книгарні [...]. (Виданнє не наше буде, а «Державного видавництва України» [...]). [...] Про тутешнє було дуже довго писати. Журимось, що спека, при браку дощів, могла дуже зіпсути врожай, а в нім вся надія будучого року, бо сподівання заграничної позики досі не блисщуть» [11].

30 червня М. С. Грушевський пише передмову до подвійної книжки відновлюваної «України», де, зокрема, зазначає: «Поновляючи видання наукового журналу українознавства, котрого потреба так сильно відчувається всіми кінцями України, спішимо якомога скорше випустити в світ його першу книжку, щоб вона своєю появою дала імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства всіх частин нашої землі, як вістниця кращих і нормальнійших умов культурного життя і наукової праці, як запоручниця того, що ся праця не марнуватиметься, а йтиме безпосередньо в науковий і культурний обіг. Не затримуємо її доти, аж можна буде одержати праці наших старих і новоприєднаних співробітників з ріжних центрів України, з її західних земель і з-за кордону, аж виповняться і наладяться відділи хроніки українського наукового життя і под. Пускаємо те, що зібралось в нашім старім науковім осередку, в тім переконанню, що *факт появи сеї книги потрібнійший, ніж які-небудь огляди, інформації і дописи з місць, для оживлення і упляновання наукової роботи. В дальших книжках програма видання розгорнеться повнійше, а на початок і імпульс — сподіваємось — вистане і сього*» (виділено мною. — *О. Р.*).

З програми журналу М. С. Грушевський принципово і беззастережно вилучив так звану історико-партійну тематику: «Бо се входить в сферу иньших видань. Також і статті на теми сучасного громадського життя в програму нашого журналу не входять». Завершувалась передмова проханням до всіх «прихильників української науки якомога популяризувати й поширювати наш журнал, як орган наукового єднання і плянового досліджування минулого й сучасного України — як реальний засіб утримування його в суцільности і зв'язку» [12].

1 липня 1924 р. Мала президія ВУЦВК (на виконання ухвали Політбюро ЦК КП(б)У від 27 червня) своїм рішенням передала «академікові проф. Грушевському в дожиттьове користування флігель у дворі його бувш[ої] садиби в м. Києві при Паньківській вул. під ч. 9» [13]. Відновлення права власності, хоч і обмежене певними рамками, на цей двоповерховий кам'яний, з напівпідвалом будиночок істотно поліпшило житлово-побутові умови ученого.

А тим часом історик виїхав у наукове відрядження до Чернігова, в якому перебував з 5 по 11 липня.

Розповідаючи про свої враження від цієї мандрівки, М. С. Грушевський у листі до одного із своїх віденських знайомих, оприлюдненому в серпні львівським «Ділом», писав: «Зробив я цього місяця (липня) екскурсію до Чернігова — дуже приємну, хоч кінець кінцем мусів утікати, бо з кожним днем прибувало ріжної роботи — живої і цікавої, на котру у мене не ставало часу.

Колись завзятий і небезпечний конкурент Київа, Чернігів давно затих

і став «пригородом» Києва, його невеличкою, але цінною і цікавою філією в українському житті. Найменше з губерніяльних міст України, воно рахує щось понад 30 тисяч мешканців, але повне дорогоцінних пам'яток, споминів і важних наукових матеріялів.

Це українська Равенна, де дорогоцінні пам'ятки, музеї і архіви тихо спочивають серед тихих провінціональних уличок, садків і лугів, привітно витаючи заїзжого гостя — бо звичайно занадто мало тішуться увагою місцевої людности. Як і тій справжній Равенні, це надає йому незвичайний чар».

Однак не самі лише мальовничі краєвиди, затишок стародавнього українського міста вабили Михайла Сергійовича. Його подорож мала чітко визначену наукову мету: «Головним завданням моєї екскурсії було — заінтересувати культурних робітників Чернігівщини, які працюють на селах, збиранням етнографічного матеріялу. Цього місяця в Чернігові відбувались педагогічні курси для інструкторів народнього шкільництва, що представляли провідний елемент народнього учительства (котрих на Чернігівщині рахується 4 тисячі)» [14].

У Чернігові відбулося кілька виступів ученого. 8 липня у залі Чернігівського ІНО проходили загальні збори ініціативної групи по організації Чернігівського інституту краєзнавства, під час яких М. С. Грушевський виголосив доповідь «Завдання етнологічного і фольклорного досліду Північної України» [15].

Цілком зрозуміло, що поява легендарної особи М. С. Грушевського, відомого дослідника, колишнього голови Української Центральної Ради викликала неабиякий інтерес у тогочасному провінційному Чернігові.

Атмосферу, в якій відбувався його перший прилюдний виступ у Чернігові, не без гумору охарактеризував сам науковець у згаданому листі до Відня: «Місцевий інститут краєзнавства зібрав прилюдні збори, на котрих я міг звернутись до курсантів з рефератом у цій справі. Але на перші збори публіка посунула такою масою, що властиво унеможливила це завдання. Завідатель народньої освіти навіть звернувся до поліції, щоб вона закрила збори, бо вони, мовляв, перетворились в політичну маніфестацію на честь Грушевського; присутні члени губерніяльного виконавчого комітету заявили, що збори мають чисто наукову ціль, і вони відбулись до кінця. Але серед натовпу і гамору публіки, котра справді тепло мене привітала, мій реферат майже пропав. Для цеї справи було скликано кілька поменших конференцій, і потім я ще мав змогу зробити інструкторський виклад в закритій авдиторії тих же курсів».

В результаті виступів Грушевського «понад 70 курсистів зголосилось на кореспондентів новозаснованих комісій Академії — примітивної культури та її відгомонів в українськім побуті і фолькльорі, і комісії історичної пісенщини, що ставить своїм черговим завданням обслідування репертуару співаків-професіоналістів: лірників, кобзарів, старців».

Отже, підсумовував учений: «Щире заінтересування справою дійсно було помічено, і я з цього боку чую себе задоволеним» [16].

Після повернення з Чернігова М. С. Грушевський 14 липня підготував «Звідомлення» для Історично-філологічного відділу, з яким виступив 21 липня на Спільному зібранні ВУАН. Підводячи підсумки свого чотиримісячного побуту в УСРР та праці в Академії, він зазначав: «Не вважаючи на присутність в рядах членів і співробітників ВУАН багатьох визначних і досвідчених істориків, історичні студії, спеціяльно по історії України і українського народу, не були досі відповідно представлені в загальнім пляні робіт ВУАН. [...] Чимало плянів Відділ і Спільне зібрання, скільки знаю, таки й відкладали до мого повороту на Україну і приступлення до праці в Академії. Повернувши до Києва, я дуже запопадливо старався вияснити нинішні умови і можливості історичної праці в рамцях Академії та зв'язаних з нею установ і організувати сю працю. Археографічна комісія з моїм приїздом стала відбувати щомісячні регулярні засідання; я збирав конференції дослідників по ріжним спеціяльним науко-

вим і організаційним питанням; приглядавсь науковим установам київським, був в Харкові і в останніх отсе днях — з тою ж цілею — в Чернігові, виясняв дослідчі й видавничі можливості. Розуміється, далеко не вважаю сеї організаційної роботи закінченою».

У зв'язку із складанням кошторису ВУАН на 1924/25 бюджетний рік (що починався тоді з 1 жовтня) Грушевський висловлював свої зауваження і пропозиції. Виходячи з позицій максималізму в науково-організаційній та видавничій роботі, він пропонував організацію ряду нових постійних комісій, а також включення до кошторису посад п'яти керівників комісій та десяти штатних співробітників, наголосивши при цьому: «Число досить велике, як на дотеперішні штати І Відділу, але сі штати взагалі нерозмірно малі в порівнянню з науковою роботою, яка мусить бути розвинена Відділом і, безумовно, мусить бути збільшена взагалі. Спеціяльно ж історична дослідча і видавнича робота до сього часу, як я вже зазначив, в пляні робот Відділу займала дуже мало місця і бодай тепер мусить бути поставлена в відповідних розмірах» [17].

Напередодні Спільного зібрання, у неділю 20 липня 1924 р., київський «Більшовик» вмістив інформацію небожа Михайла Сергійовича — С. В. Шамрая — про кафедру історії України, її структуру у складі п'яти секцій, запланованої Грушевським [18]. Очевидно, що Сергій Вікторович подав цю замітку за згодою керівника кафедри, свого дядька. Проте вже 24 липня М. С. Грушевському було надіслано витяг з протоколу засідання президії Наукового комітету НКО УСРР від 8 числа того ж місяця. Розглянувши питання про керівництво секцій при кафедрі історії України на чолі з Грушевським, Науковий комітет ухвалив затвердити організацію лише двох секцій замість п'яти, а саме: соціально-економічної історії (керівник — М. С. Грушевський) та методології й соціології (керівник — О. Ю. Гермайзе). Організація решти секцій була визнана «в даний час зайвою, оскільки не розпочата взагалі робота кафедри історії України» [19]. Отже, для М. С. Грушевського розпочинався черговий тур боротьби за інтереси керованих ним історичних установ Академії.

Про тогочасні умови наукового і приватного життя вченого довідуємося з його листування із закордонними кореспондентами, насамперед В. Кузівим та К. Студинським. З ними академіка в ці місяці об'єднувала, до того ж, й спільна справа — підготовка до друку та видання книги «З історії релігійної думки на Україні», справа, яка нагадувала детективну історію: рукопис її завершувався Грушевським в УСРР, частинами надсилався до Львова (очевидно, через дипломатичний апарат УСРР — з огляду на відсутність поштової конвенції з Польщею), звідки К. Студинський переправляв копію тексту до Сполучених Штатів В. Кузіву — ініціатору, замовнику і спонсору видання. Він читав текст, висловлював Грушевському свої побажання, зокрема щодо доступності викладу для пересічного американського робітника українського походження, збирав кошти від передплатників та фінансував друкування книжки у Львові.

В листі до К. Студинського від 3 серпня 1924 р. Михайло Сергійович зауважує: «Рад, що одержали мою рукопись (йдеться про «З історії релігійної думки на Україні» . — *О. Р.*). Тою самою дорогою післано Вам копію її для Кузіва. Йому в справі накладу книги напишу. Він питав мене, скільки буде коштувати друк; прошу ласкаво обчислити ціну книги в 10 аркушів в скількости 2000 прим. і написати: він хоче розписати передплату» [20]. Тут же академік нарікає на відсутність урядового фінансування видавничих проектів та закупівлі книжок за кордоном: «Грошей Харків не дав, але ми наскребемо з своїх і сими днями пішлемо 50 дол[ярів] на адресу Товариства (я чекав, не посилав, що, може, Харків пішле, але вчора прийшла відмова — з браку засобів). Сих відмов прийшло разом кілька і зробили сумний настрій — і вигляди на наступаючий рік. Весь час потішали нас, що на осінь буде збільшення дотацій, і я тут почав організовувати ріжні нові комісії, але тепер починаємо думати, що, мабуть, ніяких нових дотацій не дістанемо! Одинокий засіб, се видання, до котрих приступаю».

Академіка, як завжди, непокоїла думка про своє улюблене дітище: «Яких трудів і клопотів, часу і дипльоматії коштувало мені відновлення «України», се колись довідаєтесь. I—II кн. (подвійна) нарешті в друку, вже 4 аркуші вискладано, але я, поки в руках книги не маю (обіцяють до 20.VIII), все ще не хочу хвалитись нею. Зміст ріжнорідний і досить інтересний. Шкода, що нічого не прийшло з Галичини, ні Ви нічого не прислали — бодай рецензій, ні В. Дорошенко — обіцяного огляду. Я поставив на обгортці В[аше] ім'я між близшими співробітниками, щоб замаркувати зв'язок з Львовом, але було б приємнійше, щоб щось було і в середині. Поспішайте скорше, бодай на кн. III, котрої манускрипт почну віддавати з кінцем сього місяця» [21].

4 серпня Михайло Сергійович звертався до В. Кузіва з питання підготовки до друку праці «З історії релігійної думки на Україні»: «Поки що я рад, що рукопись вся вже переїхала кордон. Я попрошу Студ[инського] переслати Вам II част[ину], Ви напишіть свої замітки щодо стилю і змісту — що потрібно пропустити. Я її відповідно виправлю, і буде готова до друку». Тут же згадується про крах сподівань на збільшення дотацій з нового фінансового року: «До останнього часу все обіцяли на осінь нові дотації, а тепер пішло гасло — відкинути з огляду на недостачу грошей. І так маємо перед собою, мабуть, тяжку осінь і ще тяжшу зиму».

Повернення М. С. Грушевського в Україну викликало неоднозначні оцінки української преси у США. Про реакцію вченого на такі публікації довідуємося із згаданого листа до американського адресата: «В Ваших часописах іде дурна полєміка про мене, як бачу (на жаль, одинока газета, котра доходить, се «Щоденні вісти»); одна і друга сторона пише дурниці, роблячи з мене вжиток ad usum (тут: для обґрунтування (лат.). — *О. Р.*) своєї позиції. Неприємно, та нічого не поробиш. Поки не буде скільки-небудь свобідної преси тут, нічого не можна вияснити». І далі — вже традиційна для академіка — характеристика енергетичних затрат на відновлення «України»: «Я вжив тепер усю енергію, щоб відновити «Україну». Почав заходи скоро тільки приїхав. Через 3½ місяці підписав умову з видавництвом, через місяць пішло до складання, і тепер пильную виходу. Неймовірно, щоб така елєментарна річ вимагала стільки труду і часу. Треба знати тутешні відносини, щоб се оцінити. Тому я й не виїхав на літо, і моя родина також, хоч се й треба було б, щоб трохи освіжитись на осінь і зиму. Рік був дуже тяжкий, особливо псіхично. Та й житє наше далі неунормоване. Не маємо помешкання, «живем провізорично» [22].

Одну із своїх розвідок, вміщених у журналі «Україна», близький співробітник М. С. Грушевського — В. І. Щербина — починає так: «В одній з мальовничих околиць Києва — Китаєві (верстов 8 від осередку міста) київська секція наукових робітників улаштувала для своїх членів будинок відпочинку. Щороку збираються там улітку українські вчені та письменники, щоб користуватися природою місцевості та гарними умовами життя. Цю велику садибу, що колись мала назву Преображенського скиту, навкруги оточує гай. Серед садиби є кілька будинків для житла, окремий будинок для бібліотеки з кабінетом для занять, добре влаштована їдальня, пристойний майдан для тенісу чи крокету і т. і. Сполучення з містом провадиться міським трамваєм, а далі власним автомобілем.

Будинок відпочинку засновано недавно (1924 р.). Раніш уся місцевість, що лежить між двома підвладними Лаврі монастирями — Голосіївським та Китаївським, належала Лаврі» [23].

У цій мальовничій місцевості з 15 серпня по 16 вересня і відпочивав з родиною академік М. С. Грушевський у перший рік свого перебування в УСРР. (І в наступні роки Китаїв неодноразово був його літньою «резиденцією» [24].)

Очевидно, на початку свого існування будинок відпочинку ще не мав власного автотранспорту. Принаймні у листі до В. Кузіва від 16 вересня 1924 р. Грушевський згадує: «Місяць прожили ми під Київом, на колишній Лаврській пасіці, в прекрасній місцевости. На жаль, я мусів часто ходити до Києва і се відбирало богато часу — 2 години дороги, з того 1½ години

пішо, в однім напрямі, так що я ночував в Київі і другого дня вертав. Але в кождім разі се був приємний відпочинок. Думали на море, на кримський берег, але се занадто дорого, й інтерес праці не позволяв віддалитись на довго: саме в серпні почавсь друк з незвичайно тяжким трудом відновленої «України» 1914—[191]8 рр. Тепер якраз скінчивсь; весь час приходилось доглядати того друку та пильнувати всяких несподіванок, які при тім виникали. Ві второк був перший прємірник» [25].

В останній день перебування на відпочинку в Китаєві М. С. Грушевський відповів на лист ще одного з його американських кореспондентів — Т. Починка, який переповідав закиди вченому з боку «Оборони України» — організації радикального спрямування у США й Канаді. «Оборонці» інкримінували Грушевському зраду національних інтересів у зв'язку з його поверненням на Батьківщину.

Роздратування Грушевського з цього приводу відчувається майже в кожному рядку листа. Завдяки такому емоційному сплескові ми маємо доволі розгорнуту аргументацію мотивів його приїзду в УСРР. По суті спровокований Т. Починком, Михайло Сергійович прагне пояснити свою лінію поведінки, дистанціюватись від партійно-державних структур (ще 5 липня 1923 р. він повідомляв Т. Починкові з Бадена: «Я большовикам ніякий приятель, мало хто стільки потерпів від них, як я [...]») [26], наголосивши на важливості для нації своєї науково-культурної місії: «Отже, культурна робота для Вас «мізерія», народи забезпечують своє істнування не твердою працею на ґрунті, а інтригами та поклонами еміграції по чужих краях, і таке иньше! Коли Ви, розумний чоловік, які читали нашу літературу і цілий рік кореспондували зо мною, піддались отаким політиканським, емігрантським блефам, — міркую з того, як сильно за сей рік взагалі підупало громадське житте і думка в Америці. Гризня місцевих Ваших большовиків і противбольшовиків заслонила все, і ніхто дальше не видить понад отсю борню місцевих гуртків».

«Ставите мині ріжні питання про тутешнє життє — але книгу, а не листа треба було б написати, щоб на них відповісти. Не маю змоги на се», — М. С. Грушевський, як завжди, обережний і утримується від докладних оцінок внутрішнього становища в УСРР, оскільки має «почутє пильного ока над усім» [27] і змушений рахуватися з ймовірністю перлюстрування своїх листів [28].

«Скажу Вам щиро і по-приятельськи, хочете вірте, хочете — ні, що ще нічого не написав против свого переконання, ні в друкованих статтях ні в листах. До мене багато вдавались від ріжних тутешніх газет, щоб я їм написав, чи дав interview на політичні теми, але я відповідаю, що коли нема свободи друку, і я не можу писати про що хочу, то волію триматись виключно наукових питань, і ніхто — хоч би й ворог — не доведе мені, що я щось писав схлібляючи пануючим кругам, — обстоює свою позицію академік. — Отже, скажу про себе, що се Ви помилились, дставши таке вражіннє з мого листу, що я жалую свого повороту, і вернувсь тільки з матеріяльної нужди. На те, щоб прожити, міг я дістати і в Празі — давали мені учительську посаду. Але я прийшов до того переконання, що робота за кордоном стає все менше продуктивною, користною з національного становища і на Україні вже можна працювати з більшою користю, — тож я і прийняв заклик Укр[аїнської] Академії наук. [...] І я Вам щиро кажу, що не було ні одного дня, щоб я жалував, що вернувсь, і дуже задоволений з того, що я на Україні, можу тут працювати, хоча житте тут трудне, і праця теж трудна».

Стверджуючи, що «користь же від своєї роботи таки бачу», Грушевський згадував про вихід подвійної книжки «України», реалізацію найближчим часом інших своїх наукових проектів, наголосивши при цьому: «Україна (і Галичина) належать до найбільш потерпівших країв світу, а культурних засобів українських і перед тим було мало. Підняти тепер їх тяжко. А я культурної роботи не легковажу, як Ваші товариші. 40 літ я працював на культурній ниві, і богато заслужених для нашого народу людей все житє їй віддали. Наше нещастє було, що політичні можливості

відкрились перед нами, перш ніж були сотворені тверді культурні національні підстави. Ви справедливо жалуєте над браком націон[альної] свідомости у еміґр[антів] з України. А що ж може дати ту свідомість як не культурна праця! Не було її, не могло бути при царському режимі!»

Не погоджувався науковець і з закидами своїх політичних опонентів в еміграції, що він, мовляв, принизив своїм приїздом в УСРР гідність колишнього голови Центральної Ради. Історик відстоював власну лінію поведінки: «Вони, Винн[иченко] і Петлюра тоді і потім старались усякими способами позбавити мене всякого авторитету, не допускали ні до чого, їх агенти за кордоном всяко обґріхували мене, і унеможливляли мині яку-небудь чи політичну чи культурну акцію, аж як стало відомо, що я хочу вертати, тоді вони вислали до мене заяву, що я як голова Щентральної] Ради (навіть не бувший, а нібито нинішній голова Укр[аїнського] уряду! так написали!) не маю морального права вертати — не вважаючи на всі мої помилки і негативні сторони діяльности, — і тоді почали кампанію в пресі. [...] Я переконався, що сі люде міняють свої «переконання» так, як їм краще для даного моменту, а Ваші часописи, не маючи ніякого ширшого погляду, а вважаючи тільки на свої ґуркові рахунки, відкривають свої шпальти то тому, то сьому! Що ж до користей закордонної політичної і культурної роботи, то ті панове попропускали за кордоном міліони українських, чеських і иньших грошей, а де наслідки? Я вважаю, що хто дійсно не має ніякої змоги вернутись, нехай чесно старається працювати для добра народу за кордоном, тільки нехай не каже, що то більше значить, як робота в краю, бо з того ж тільки можна буде пізнати, що бреше!» [29].

Незважаючи на примирливу кінцівку відповіді Т. Починку («Написане обміркуйте! Я рад буду, коли ми і далі з Вами в дечім принаймні будемо одної думки») [30], листування з ним на цьому припинилося.

Лист Грушевського до В. Кузіва від 16 вересня завершується фразою: «На другий тиждень вибераюсь до Харкова; потім Вам напишу» [31].

Отже, протягом останньої декади вересня — усього жовтня 1924 р. академік перебував у найбільш тривалому того року відрядженні. Маршрут його поїздки пролягав через кілька міст: Київ — Харків — Москва — Ленінград — Москва — Харків — Київ.

4 листопада 1924 р. він повідомляв В. Кузіву: «Вернувсь я недавно з великої подорожі — був в Харкові, Москві, Петербурзі, і з поворотом ще спинявсь в Москві і Харкові, проїздив майже місяць, витратив купу грошей — бо подорожуваннє стало тут дуже дорогим [32] (взагалі життє дуже дороге — і в страшнім контрасті до загального браку фондів — навіть визначні совітські діячі, які дістають найвищу платню, 98 долярів місячно, мусять кулитись і економити!). Але се треба було зробити, щоб зоглянутись в ситуації, спеціяльно в перспективах наукової праці. Та вернувши застав купу роботи [...]» [33].

Докладних відомостей про побут Грушевського у Москві та Ленінграді не маємо. Але рекогносцирувально-науковий характер цієї подорожі зрозумілий, як і липневої поїздки до Чернігова. У Ленінграді він, очевидно, мав зустрічі й бесідував з головою Товариства дослідників української історії, письменства і мови, академіком ВУАН В. М. Перетцом. До речі, Михайло Сергійович, як свідчить наведений лист до В. Кузіва, вживає ще «старорежимної» назви «колиски революції» — Петербург (навіть не «Петроград»), хоча місто щойно тоді переіменували на Ленінград. Юний сучасник Грушевського — вісімнадцятирічний Дмитро Шостакович в одному із своїх листів того періоду іронічно поєднував стару і нову назву міста на Неві, датуючи кореспонденцію: «14 декабря 24 года. Санкт-Ленинбург» [34]. Якщо майбутній славетний композитор дозволяв собі жарти щодо заходів влади (таке тоді ще вибачалось), то представник київської (ще нечисленної) когорти «ревнителів новітнього благочиння» якийсь Олекса Корпан сердито писав до редакції «Більшовика»: «Дивуєшся, коли накінець київська публіка навчиться запам'ятувати назви вулиць, переіменованих в честь наших революційних діячів-героїв. Особливо це помітно на афішах, які випу-

скає російська драма під дирекцією Е. Е. Галантера. Здається, тов. директор Галантер, що Ви також живете на сьомому році революції і повинні особливо тепер добре запам'ятати, що бувша вулиця Фундуклієвська зветься іменем Леніна» [35].

Проте, як вже згадувалося, М. С. Грушевський принципово «в політику не мішався» [36].

Якщо про побут вченого в Москві та Ленінграді ми знаємо лише в самих загальних рисах, то про його осіннє перебування у Харкові маємо докладніші відомості. В 20-х числах вересня він подав до НКО УСРР «Звідомлення науково-дослідної кафедри історії України про роботу в квітні—вересні 1924 р.» Під час цього довготривалого відрядження академік вів переговори з заступником наркома освіти Я. П. Ряппо і заступником голови Укрголовнауки М. І. Яворським.

26 жовтня 1924 р. президія кафедри історії України в Києві заслухала повідомлення М. С. Грушевського про його поїздку до Харкова у зв'язку з організацією кафедри. Доповідач запевнив присутніх, що справа ця «стоїть добре» і найближчим часом план роботи кафедри, а також штат її співробітників і аспірантів мають бути затверджені.

В результаті вищезгаданих переговорів 24 жовтня з'явилася постанова Укрголовпрофосвіти, згідно з якою науково-дослідна кафедра закріплювалася при ВУАН у складі трьох секцій: соціологічного обґрунтування історії й методології (керівник — О. Ю. Гермайзе, член — професор П. В. Клименко), соціально-економічної і політичної історії (керівник — О. С. Грушевський, член — В. І. Щербина), історично-культурна на чолі з М. С. Грушевським (підсекції: матеріальної культури — професор В. Ю. Данилевич, духовної культури — М. С. Грушевський). Членами кафедри затверджувалися В. І. Щербина та В. Ю. Данилевич, аспірантами — В. А. Ігнатієнко, О. І. Баранович, С. В. Глушко, М. М. Ткаченко, С. В. Шамрай.

29 жовтня ухвала НКО була доведена до відома співробітників кафедри, а 1 грудня постанова Укрголовпрофосвіти зачитана на Спільному зібранні ВУАН. А незабаром з Харкова надійшла негативна відповідь на запит А. Ю. Кримського про закордонне відрядження Грушевського, оскільки його «не можна дати через політичні міркування» [37].

М. С. Грушевського не задовольняв порядок розв'язання питань розбудови історичних установ ВУАН. Як тільки наприкінці листопада 1924 р. в офіційному «Збірнику розпоряджень» ВУЦВК, де було вміщено списки штатів і структури ВУАН на 1925 р., академік не побачив схвалених раніше штатів та структури історичних установ, він одразу звернувся з листом до заступника керівника Наукового комітету НКО УСРР М. І. Яворського. В ньому він висловив здивування з цього приводу: «Вчора зачитано було на засіданню Академії штати і структуру її, надруковані в ч. 23—[2]4 «Збірника розпоряджень». Штати мають дату 8.VIII.[1]924 і викликали загальне здивованнє, бо ж вони цілком розминаються з дійсним станом. Я, зокрема, не знаходжу в них ні одної з комісій історичного характера і ні одної посади своїх співробітників, — ні тих, які я зостав приїхавши, ні тих, які були засновані на моє прошеннє 30.III. і потім в жовтні с. р. Як се розуміти? Архаїзм, котрий не має реального значіння? Бо ж не допускаю, щоб Ви чи Наркомос має замір покасувати всі історичні посади, полишичи мене без співробітників? Що ж я тоді годен зробити?! Тим часом штати сі викликають трівогу, або навіть і паніку!» [38].

НКО таку форму відносин сприйняв як порушення «етикету». Тому незабаром Академія одержала лист (від 8 грудня, № 28192) за підписом М. І. Яворського, який було зачитано на Спільному зібранні 15 грудня. Документ надійшов «з приводу приватних запитів, між іншим листування проф. Грушевського до різних офіційних представників України в справі штатів». Відзначивши необхідність «втягнути в число аспірантів по секції матеріальної культури катедри історії України» техніків, а не словесників, президія Укрголовнауки «категорично пропонувала ВУАН припинити приватне листування з офіційними запитаннями її членів до офіційних пред-

ставників Українського уряду в справі, що доторкає не їх приватно, а ВУАН». Зауваження Яворського «взяли до відома» [39].

Невдовзі надійшло рішення президії Укрголовнауки за підписом її голови Я. П. Ряппо від 30 грудня 1924 р. (№ 5) про кафедру академіка Грушевського. Йому, як керівнику кафедри, пропонувалося «рахуватися як з положенням АН, так і з грошовими засобами», а також «придержуватися загального порядку і робити заходи через АН, а не помимо неї, окремо від себе». Проте Спільне зібрання 15 січня 1925 р. констатувало, що «всі комісії і справи академіка М. С. Грушевського, про які він клопотався у Харкові, перейшли через ухвалу історично-філологічного відділу і Спільного зібрання», неузгодженими були лише запити Інституту наукової мови [40].

Під час жовтневого перебування у Харкові М. С. Грушевський вів переговори з керівництвом ДВУ щодо продажу за кордоном редагованої ним «України» та реалізації в УСРР його книжок, надрукованих у Львові. Так, 8 жовтня 1924 р. керівництво Держвидаву України листовно звернулось до Книгарні НТШ у Львові й українських книгарень у США та Австрії: «По пропозиції проф. М. Грушевського надсилаємо Вам при цьому один примірник нового журналу на Радянській Україні «Україна» . Коли потрібно більше, просимо звернутись до (далі подавалася адреса Центрального торговельного відділу ДВУ. — *О. Р.*)» [41].

А 20 жовтня того ж року за згодою керівництва ДВУ М. С. Грушевський особисто звертався до К. Студинського: «Прошу Вас видати представникам Внешторга СССР в Празі, або Варшаві отсі мої книги для достави Державному видавництву України: «Історії української літератури», т. I, II і III — по одній тисячі примірників, «Історії України-Руси», т. II, III і VIII, част. 1 — по п'ятсот прим., т. I і VIII, част. 2 і 3 — по двісті прим., т. V й VII — по п'ятдесят прим.

Згадане агентство має від Вас прийняти сі книги рахунком і видати Вам посвідченнє в одержанню відданої скількості книг, в двох примірниках, з котрих оден Ви задержите у себе, а другий пришлете менї» [42].

Поява першого (подвійного) числа відновленої «України» спричинила загострення відносин її редактора з неодмінним секретарем ВУАН А. Ю. Кримським.

5 жовтня 1924 р. в київському «Більшовику» зі статтею виступив літератор, голова Спілки селянських письменників «Плуг» С. В. Пилипенко. Публікація мала промовисту назву — «Академполіглотія» — і починалася так: «Ось перед очима науковий трьохмісячник українознавства «Україна». Щоправда — орган Історичної секції Академії. Але ж — орган українознавства. Але ж — орган академічний.

От я і хочу, щоб мова в цьому науковому трьохмісячнику українознавства була академічна, була зразкова. Я хочу, щоб якесь слово не писалося на одній сторінці (прикладом 205-й) нагорі «некрольог», а внизу «некролог». Я хочу не бачити в академічному виданні такої коректи, як останній рядок передмови, бо я не знатиму, як писати: чи «в суцільності», а чи «в суцільности». Читавши статтю М. Макаренка, я не йму віри тепер академічному словнику, де зберігається написання «роз», бо тут натрапляю слово «роспись». Акад. Олексій Новицький пише (стор. 16) «обличчя», акад. П. Тутківський (стор. 113) «десятьрічча», акад. М. Грушевський «завданнєм», акад. С. Єфремов «завданням», «дарвинизм», «пролетар», а на першій сторінці видання бачимо «колегія».

Цих прикладів, хто б хотів, винайшов тисячами, а висновок з цього: в Академії наук Всеукраїнській панує Академполіглотія, кожний академік має свою мову і свій правопис.

Другий висновок: існує в нас Інститут наукової мови, що претендує на диктатуру в сфері дозволів щодо ортографії, але, очевидно, ця диктатура оминає «державу в державі» — нашу ВУАН».

Колишньому студентові історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира кортіло «возопіти гласом веліїм: «О, Наркомосе України радянської, соціялістичної! Земля наша велика й обільна, а пра-

вопису академічного в неї і досі немає. Зроби, Наркомосе, лад на нашій землі. Зроби так, щоб і навчителі й школярі знали, чого додержуватися» [43].

Як газетяр Сергій Володимирович зробив влучний «постріл»: відсутність єдиного правопису в авторів «України» (Грушевський особисто використовував старий галицький правопис) була серйозною вадою видання. Та такою була ситуація взагалі в УСРР — робота щодо нормативного українського літературного правопису лише розпочиналася. Втім, не самі лише недоліки були в «Україні», відновлення українознавчого часопису стало справжньою подією культурно-наукового життя УСРР.

Критичні виступи в пресі щодо мови видань ВУАН (до них згодом підключився партійно-громадський діяч, голова Київської губернської комісії з перевірки українізації А. М. Сліпанський [44]) зачіпали інтереси А. Ю. Кримського як директора Інституту української наукової мови та Неодмінного секретаря ВУАН, який давав дозвіл на вихід у світ академічних праць, у тому числі й «України».

Після повернення М. С. Грушевського з тривалого відрядження 15 листопада 1924 р. між ним та Кримським сталася перша гостра сутичка саме з мовного питання. С. О. Єфремов залишив нам згадку про неї: «Сьогодня вперше одверто стялися Кримський та Грушевський, вийшло цеє за правопис. Грушевському хочеться задержати — навпроти академичного, обов'язкового — старий галицький правопис, од якого — до речі сказавши — тепер і самі галичане вже одмовилися. І от він на засіданні Управи зняв цеє питання, — не до речі, бо не Управи це компетенція. Хотів він, щоб Академія дала дозвіл друкувати «Україну» кількома правописами, залежно від авторів. Кримський відповів, що це річ неможлива. Загорілося філологічне змагання, що небаром перейшло на особисті випади [...]. Розійшлися не любо. Боюся, що почнеться тепер боротьба поза спинами й поза лаштунками, користуючись харківськими знайомостями. А в результаті можемо погрузти в болото по самі вуха» [45].

Тією ж датою — 15 листопада — позначено завершення підготовки четвертої (останньої) книги «України» за 1924 р. В редакційній післямові, котру, зрозуміло, писав Грушевський, простежуються відгуки цієї дискусії, і редактор прагне обґрунтувати власну точку зору. «Закінчуючи перший річник відновленої «України», вважаємо потрібним сказати скілька слів в додаток до висловленого у вступному слові 1-ої книжки, — так починається редакційна стаття. — Ми приступили до цього діла, ставлячи собі завданням наочно показати можливості організованої наукової праці в нинішніх умовах життя і відносинах Радянської України, щоб оживити цю працю, зробити її більш пляновою і життєвою. Протягом півроку, після кількалітньої повної застої і розвалу на цім полі, ми зложили і видрукували чотири книжки (три книги «України» і четверту — відновлених «Записок Наукового товариства», як «Науковий збірник за 1924 р.») [...]. Зробили це силами майже самого тільки Київа (передусім — Історичної секції б[увшого] Наукового товариства). Цінну поміч дістали ми з Чернігова — цього одвічного товариша і помічника Київа в культурній праці, трохи з Львова і взагалі Галичини, з Камінця, Житомира, Полтави, Ніжина, Запоріжжя, з-поза України — найбільше від Товариства дослідників української історії, літератури і мови в Ленінграді».

М. С. Грушевський мав чим пишатися: завдяки його вулканічній енергії та наполегливості вдалося відродити історичні видання і встановити сталі контакти з українознавчими осередками не лише на національній території, в тому числі у Східній Галичині, а й в Росії. Внаслідок згаданих нами відряджень академіка до Чернігова та Ленінграда налагодилися зв'язки з науковцями цих міст. Якщо пригадати фразу Грушевського з його листа до О. І. Буценка: «Нічого, буквально нічогісінько з моїх наукових плянів мені досі не вдалося здійснити» [46], — то антитезою їй є післямова до четвертої книжки «України» за 1924 р.

Однак не самі лише здобутки були у нелегкій праці відновлення та розгортання українознавчих досліджень: «Було тих труднощів багато. Організаційна енергія наша в величезній масі, на жаль, мусіла йти на побо-

рення всяких технічних дефектів і невязок, протягом цілих місяців з дня в день, зранку і до кінця робочого дня, — далеко більше ніж на чисто редакційну чи наукову роботу. Цим пояснюються і наші технічні дефекти: в коректі, в правописі, часом і в виборі та розкладі матеріялу, котрі ми просимо судити в зв'язку з обставинами. Адже ще літом цього року наші видавничі пляни здавались утопією (згадаємо червневий лист М. С. Грушевського до секретаря ВУЦВК. — *О. Р.*), і тільки ще рік тому гадки наших товаришів в роботі не могли підійматись над клопотами про саме тільки прогодування, а про організацію видавничої роботи серед свіжих страшних слідів горожанської війни і голоду не могло бути й мови».

Далі академік переходив до дражливого питання про мову, зокрема правопис (правописи) першої книжки відродженої «України». Захищаючи власну позицію, її редактор писав: «Сама українська наукова мова ще тільки переходить, в нових рямцях української державности, свої останні стадії формації, через котрі, при всім бажанню, не можемо перескочити.

Розуміємо нетерпеливість людей, які хотіли все це бачити улаштованим і уніфікованим до йоти, готовим виступити в повній парадній формі на кождий поклик. Але органічна робота має свій закон і право. Складна робота над українською науковою мовою, термінологією й правописом мусить в повній мірі рахуватися з складним, тяжким і трудним процесом, котрим розвивалось і розвивається культурно-національне життя України, якої майже половина зістається поза межами Республіки. В інтересах регламентації й уніфікації не можна штучно обіднити мову і культуру, не годиться штучно зводити їх до якогось нижчого півкультурного рівеня задля самого тільки приспішення виробу технічного, ділового чи канцелярійного стилю. Наука повинна приходити в поміч цим технічним процесам, але її ніяк не можна припрягати в пристяжку до цеї роботи та поганяти разом з нею».

Вчений відповідає своїм опонентам як в УСРР, так і поза її межами, насамперед в еміграції: «Рахуючись з неминучістю вказаних вище технічних дефектів, ми вважали їх другорядними супроти нашої головної мети — маніфестації відродженої української наукової праці на широкім полі українознавства, від преісторії й історії матеріяльної культури та мистецтва, від мови, фольклору й письменства до історії соціяльної і політичної, права, економіки, краєзнавства і революційної історії останніх часів. Поборюючи дуже тяжкі практичні труднощі і невязки, серед неустанних накликів — залишити безнадійну, як декому здавалось, боротьбу з цими перепонами на нашім ґрунті та перенести цю роботу за кордон, де можна було мати до послуг і матеріяльні і технічні засоби бездоганні, — ми пробоєм ішли до цеї своєї мети — маніфестувати наукову роботу у себе дома, в Українській Республіці. І ми думаємо, що в очах людей, які вміють відріжнити сущне від побічного і головне від другорядного, ми свою мету в повній мірі осягнули»[47] (виділено нами. — *О. Р.*).

7 грудня 1924 р. А. Ю. Кримський, відповідаючи на закиди щодо правопису видань ВУАН, вмістив статтю у київському «Більшовику». Згадавши виступ у пресі С. В. Пилипенка, Неодмінний секретар дипломатично не назвав критиковане видання — «Україну» (закамуфлювавши її під «одно з видань Держвидаву»), не згадувалось і прізвище Грушевського.

Не заперечуючи проти справедливості критики, Агатангел Юхимович зазначав: «Всеукраїнська Академія наук має реальну спромогу послідовно переводити офіційний академічний правопис тільки в тих своїх виданнях, які друкуються в її власній друкарні. Завідує цією друкарнею видавництво «Червоний шлях», і, перебуваючи в тісному контакті з Академією наук, згадане видавництво так само дотримується академічного правопису [...] й в усіх своїх спеціяльних виданнях, котрі нічого спільного з академічними не мають. Що ж до Держвидаву, то він, як видко, абсолютно не надає ваги

правильности й одностайности українського правопису; а Академія не має законної змоги присилувати його держатися інакших думок».

Академік радив ДВУ наслідувати приклад «Червоного шляху» й запровадити «декілька посад тямущих коректорів-спеціялістів, які могли б пильно слідкувати за всіма українськими виданнями Держвидаву». Що ж до очолюваного ним Інституту української наукової мови, то Кримський зауважував, що він «абсолютно не має ніякої компетенції в справах загальної чистоти мови, або в якихсь інших філологічних питаннях. Він має єдину й спеціяльну мету [...] — виробити наукову термінологію: ботанічну, зоологічну, геологічну і т. ін.» [48]

Уважно стежило за полемікою щодо правопису у київській пресі львівське «Діло», яке відгукнулося на неї 14 грудня: «Треба тут замітити, що ріжні «українізатори» [...] часто тепер апелюють до ВУАН, щоб вона положила край суперечкам, як треба правильно по-українськи писати. Але роблять це здебільшого не тому, що їм на самій річи залежить, а тому, щоб дзьобнути саму ВУАН. За притоку до цього штурму на ВУАН взяли вони першу книжку «України», орган Історичної секції ВУАН, що почала виходити під редакцією проф. М. Грушевського. Складена і видана, судячи по всьому, нашвидку, ця книжка, дійсно, має багато друкарських похибок та й мова статей не є узгіднена і за це всі хваталися: Дивіться, мовляв, сама ВУАН не порішила справи, як треба правильно по-українськи писати, то й ми почекаємо, а тим часом «общепонятним» (тобто російською мовою. — *О. Р.*) послугуватися будемо...»

Однак, як зауважував львівський газетяр, «отой «штурм» на ВУАН робить враження, що тут не про узгіднення мови, не про правопис і друкарські похибки ходить, тільки відчувається якась недоброзичливість до наукової інституції, може тому, що вона більше звертає уваги на український дух своїх публікацій, ніж на їх мову і правопис. Промайнула навіть чутка в радянських часописах, що ВУАН, подібно іншим радянським установам, буде піддана ревізії і «чистці», з точки погляду її ролі в українізації життя. Чого доброго ще «розукраїнізують», заборонять нпр. видавати «Україну», щоб не ширила язикового баламуцтва, а академіка М. Грушевського звільнять з посади, як недбалого редактора!...» [49].

Однією з важливих проблем, що непокоїли М. С. Грушевського відразу після приїзду в УСРР, було забезпечення належної наукової інфраструктури — йшлося, насамперед, про налагодження регулярного постачання новинок закордонної наукової літератури — соціологічної, історичної, етнологічної тощо.

У листі до К. Студинського від 18 квітня 1924 р. академік зауважує: «Галицьких видань взагалі тут дуже обмаль, треба буде спровадити кілька комплектів всього важнійшого, бо дуже потрібно» [50]. 28 квітня він же повідомляє В. Кузіва: «Тут болюче почувається брак закордонних наукових видань і часописей, а спровадженню перешкоджує брак коштів — і трудности пересилки» [51]. 27 травня М. С. Грушевський офіційно звертається до Наркомосу УСРР з приводу передплати закордонних видань, відзначаючи відсутність ряду іноземних книжок та журналів за останні десять років (тобто від початку першої світової війни), що негативно позначалося на розгортанні українознавчих досліджень. У цьому меморандумі Михайло Сергійович пропонує налагодити постійний зв'язок з книгарнею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і через неї виписувати потрібні німецькі, французькі, англійські та італійські видання [52].

Втім, для налагодження такого зв'язку і придбання закордонних видань потрібні були кошти. Оскільки дотації з Харкова були справою непевною і залежали від видів на врожай, кон'юнктури міжнародної політики або просто від примх можновладців, перші кроки в цьому напрямі вчений здійснював за власні кошти.

Майже відразу після приїзду до Києва історик відновив встановлені ще у віденський період життя зв'язки з лондонською книготорговельною фірмою братів В. та Г. Фойл (W. @ G. Foyle, Ltd., booksellers, second hand and new), зокрема з керівником її російського відділу Б. Видрою; з паризь-

ким книгопродавцем та видавцем Марселем Жіаром (Marcel Giard, libraire-éditeur). 29 липня 1924 р. останній, наприклад, повідомляв Грушевського про виконання його замовлення, вибачаючись при цьому, що не має можливості надіслати працю «Rostovtzeff «The Iranians and the Greeks in South Russia», яку ми не знайшли у Парижі й котру важко дістати шляхом обміну, оскільки праці, замовлені таким чином у Великобританії, коштують надмірно» [53]. Однак через інші книготорговельні фірми вчений зміг придбати монографію М. І. Ростовцева, колишнього професора Петроградського, а в 1920—1925 рр. — Мадісонського університету (штат Вісконсін, США) [54].

Втім, Грушевського — медієвіста та автора багатотомної «Історії України-Руси», над якою він тоді продовжував працювати, — найбільше хвилювало регулярне надходження польськомовних історичних видань: монографій та періодики. Серед останньої: «Ateneum Wileńskie», «Kwartalnik historyczny» — окремі числа та річні комплекти (особливо за 1920—1924 рр.). Цікавив ученого й неперіодичний збірник «Reformacja w Polsce» (в листі до К. Студинського від 3 серпня він нагадує: «Просив я якось Вас розвідатись, що є в польській літературі про поширенне гуситських ідей в Польщі. До сього додам і друге питанне — що є взагалі про впливи чеської мови чеських перекладів Св. Письма в Польщі в XV і поч. XVI в. Се інтересне для висвітлення перекладу Скорини etc.») [55].

Серед тогочасних замовлень М. С. Грушевського такі монографії польських істориків: Z a k r z e w s k i W. Powstanie i wzrost reformacji w Polsce, 1520—1572 (1870); K u b a l a L. Wojna Moskiewska r. 1654—1655 (1910); K u b a l a L. Wojna Szwecka w r. 1655 i 1656 (1913) та інші праці Л. Кубалі [56], Ф. Равіти-Гавроньського, а також інших авторів.

Проте пропозиції академіка, висловлені в листі до НКО УСРР від 27 травня, щодо налагодження сталого зв'язку з книгарнею НТШ у Львові тривалий час залишалися на папері, і принаймні у 1924 р. ще не були реалізовані: давалася взнаки відсутність поштової конвенції між СРСР та Польщею. Нарікання на це постійно зустрічаємо в тодішній кореспонденції ученого. В листі до В. Кузіва від 4 серпня він жаліється: «Комунікація з Львовом так утруднена і непевна ще й досі, що лекше порозумітись з Америкою, як щось зробити у Львові [...]». 16 вересня тому ж адресату Грушевський повідомляє: «Мене від Львова тепер ділить тяжка границя. Почтової конвенції з Польщею досі нема, а крім того офіціяльна і неофіціяльна шпіонерія слідить за моїми зносинами з Галичиною» [57]. Під «шпіонерією» Михайло Сергійович мав на увазі, ймовірно, не лише польські спецслужби, а й «вітчизняних» філерів.

Прагнучи будь-що налагодити книгообмінні зв'язки із Східною Галичиною, академік вдався до єдино можливого для себе тоді каналу — дипломатичного — через Повпредство та Консульство СРСР у Варшаві (Консульство СРСР у Львові почало працювати лише з 1927 р.). Про це, зокрема, свідчить видана М. С. Грушевському в Харкові 30 вересня 1924 р. його віденським знайомим М. В. Левицьким «посвідка» (розписка), що останній одержав «для пересилки в Варшаву на покупку книжок для Укр[аїнської] Акад[емії] наук сорок рублів» [58]. Екс-дипломат чекав тоді нового призначення (з листопада Михайло Васильович став головою Правління Укрдержстраху, членом Колегії НК РСІ УСРР), але виконати доручення історика вважав справою честі.

Про те, як саме були витрачені ці чотири червінця, свідчать листи секретаря Консульської частини Повпредства СРСР у Варшаві Т. І. Репи до керівника прес-бюро Агентства НКЗС СРСР у Києві Г. Г. Петренка від 14 та 31 жовтня 1924 р. В них повідомлялось про купівлю чотирьох книжок Л. Кубалі, двох випусків збірника «Реформація в Польщі» та «Kwartalnika historycznego» за 1923 р.) [59]. Книгарнею, через яку Т. І. Репа реалізовував замовлення М. С. Грушевського, була варшавська фірма «Trzaska, Evert @ Michalski».

Особисте звернення Тимофія Івановича до Грушевського від 27 січня 1925 р. торкається виконання доручень історика. Лист цікавий своїми под-

робицями, завдяки чому з'ясовуються канали, по яких історичні установи під керівництвом М. С. Грушевського діставали польську історичну літературу та періодику, а також підтримували зв'язок з Львовом, зокрема з Науковим товариством ім. Шевченка. Саме тому вважаємо за потрібне навести документ цілком: «В[ельми]п[оважний] тов. Грушевський!

Всі Ваші письма попали мені в руки — і по всім силам старався я виконать Ваші прохання. — І так Ваш заказ, посланий Левицькому, виконав вповні і вислав Вам через Левицького за двома посилками (рахунок від 14/X—24 43.50 зл[отих] п[ольських] і рахунок [від] 29/X—32.75 зл[отих] п[ольських]. Осталось в мене Ваших грошей 26.95 зл[отих] п[ольських] (рахуючи 4 черв[інці] по 5 дол. = 20 дол. à 5.16 зл[отих] п[ольських] = 103 зл[отих] 20 гр[ошей]).

Зараз висилаю Вам «Zwyczaje pogrzebowy ludu polskiego» — 4.70 зл[отих] п[ольських], «Święta umarłych» ще немає. Обіцяли розшукати, по отриманні їх вишлемо.

Прінціпіяльно говорив я з Тржаскою (одним з власників книгарні. — *О. Р.*). Почтова конвенція ще не війшла в життя. І тут нічого не порадите. Але прінціпово згодився Тржаска, щоби Ви йому давали списки потрібних Вам книжок. Він буде сам виконувати — а мені буде передавати готові до відсилки книжки. Це постільки улекшить процедуру — що мені — при моїй обтяженості роботою не треба буде самому провадити рахунків і акцепції висиланих Вам книжок. Коротко: заказним письмом пишіть прямо Тржасці: такі-то книжки доставте в Посольство для мене (Посольство — Репі) — Ваш адрес. Гроші висилайте через УпНКЗСправ в Києві Петренко мені, для Тржаски. Цеї гроші я негайно буду передавать в книгарню і вони вже будуть всі закази виконувать.

Тільки про техніку на будуче. Коли ж конвенція почтова війде в життя, то тоді вже зумієте безпосередньо і посилки діставать. А пока — то одинокий путь, який указав я вище. Що до пропащої посилки першої — то вона правдоподібно в Левицького десь загубилась. Від нас вона вийшла з почтою. Пока кінчу. Да! Від Федя Б. 10 дол. отримав і вони в мене. Чекають на новий заказ літератури. З щирим привітом. Ваш Т и м і ш Р е п а»[60]

Згаданий у листах Репи від 31 жовтня 1924 р. та 27 січня 1925 р. таємничий «Федь зі Львова», він же — «Федь Б.», який виконував окремі доручення Грушевського й зв'язував останнього з Науковим товариством ім. Шевченка та його головою К. Студинським, — свідчення того, що радянська дипломатія (у притаманній їй манері) залюбки використовувала у своїй діяльності напівлегальні й нелегальні канали. Адже в даному разі — за відсутності дипломатичного представництва СРСР у Львові — окремі таємні доручення виконував й виступав у ролі зв'язківця між ВУАН та українськими вченими Східної Галичини (поряд з виконанням своїх основних функцій) член ЦК Компартії Західної України Федір Бей-Орловський [61]. Кінець 1924 р. позначився для М. С. Грушевського зростанням напруженості у взаєминах з керівництвом Академії. 19 грудня її віце-президент С. О. Єфремов під враженням розмов з колишнім міністром закордонних справ УНР А. В. Ніковським, який тоді повернувся в Україну, занотовує: «Ціла смуга глупоти й геройства, продажности й саможертви, високого піднесення й підлоти перейшла через мене. А враження загальне — там, за кордоном, наша справа скінчена і без перспектив. [...] Невтішна сторінка нашої історії, безпосередній протяг авантюрництва, нечесноти й легкомисности, які починаються ще з Центральної Ради. Грушевський — ватажок, морально вартий своєї череди, і цей напрямок азіятського політиканства, в якому заправилися партійні діячі часів Щентральної] Ради, власне вигубив справу. Тепер вони мало не всі тут, принаймні «видніші» — вклонилися Золотій Орді і п'ють кумис» [62].

Як бачимо, оцінки Єфремова — безапеляційно-категоричні, порівняння — дошкульні. І навряд чи справедливі. До золотоординських васалів (разом з керманичем Історичної секції) Сергій Олександрович зарахував також провід УАПЦ («їздили в Золоту Орду, тепер п'ють кумис...» — запис від 16 грудня) та Неодмінного секретаря ВУАН —

А. Ю. Кримського («цікаво, чим то скінчиться мандрівка до Золотої Орди Кримського», — нотатка від 18 грудня). Втім, аналогічне порівняння застосовує і сам М. С. Грушевський у своїх «Споминах». Розповідаючи про перші кроки діяльності Центральної Ради й необхідність провадити переговори з Тимчасовим урядом, він зауважував: «Нікому з Ц[ентральної] Ради не хотілось їхати в посольстві «до ханської ставки», бо не було надії добитись якогось успіху» [63] (виділено нами. — *О. Р.*).

* * *

Новий 1925 рік родина Грушевських зустрічала у своїй домівці у Києві. 7 січня 1925 р. академік повідомляв К. Студинському до Львова: «На свят вечір пригадували ми ріжних далеких родичів та приятелів, згадали й Вас, дорогий Товаришу! [...] Ми були раді, що сей вечір провели нарешті на рідній землі, по стількох літах блукання» [64]. Узагальнююча оцінка річного перебування в УСРР міститься в листі до Е. Фариняка від 10 березня 1925 р.: «Ми отсе сими днями скінчили рік нашого життя тут. Було всяко[го], і доброго і злого, — але ні разу не жалували, що вернулись, і тишимось, що живемо на рідній землі і бодай щось трохи — небагато [можемо] для неї робити!» [65]

Ставлення влади до М. С. Грушевського протягом 1924 р. залишалося в цілому індиферентно-толерантним (попри окремі випади проти історика, як, наприклад, вміщена 12 грудня у «Вістях ВУЦВК» карикатура на нього разом із Скоропадським, Петлюрою, Денікіним, Врангелем, Пілсудським та Махном) [66]. На звернення вченого функціонери держапарату в цілому (хоча й із зволіканням) реагували адекватно. Втім, взаємини Грушевського з окремими представниками владних структур потребують окремого докладного висвітлення. Зазначимо лише, що наприкінці року зіпсувалися стосунки з одним з так званих «*dii minores*» — «молодших богів» (лат.) — М. І. Яворським, поширеним типом можновладця з претензіями на науковість, «також істориком» і кандидатом у члени-кореспонденти ВУАН.

Протягом 1924 р. відбувається ескалація напруженості у взаємовідносинах М. С. Грушевського з керівним тандемом ВУАН — А. Ю. Кримським та С. О. Єфремовим. Апогею цей конфлікт сягає вже в подальших роках, що виходить за рамки нашого дослідження.

Як зазначає сучасна вітчизняна історіографія, боротьба поміж академічними угрупованнями мала скоріше тактичний, ніж стратегічний характер. Так, на думку Р. Я. Пирога, «боротьба між угрупованнями була гострою і неправедною водночас [...]. При цьому, незважаючи на певні відмінності у політичних поглядах, вона не була ідейною. Грушевський ближче стояв до радянської влади, ніж Єфремов, але обидва не сприймали її ні розумом, ні душею». За словами того ж автора, «перший намагався пристосуватися, жити і творити, використовувати вимушену прихильність властей для відвоювання життєвого простору, в тому числі й за рахунок інших, а другий — терпів, зціпивши зуби, ненавидячи радянську владу, комуністичну ідеологію всім єством» [67].

У перші місяці після повернення в Україну бурхлива діяльність М. С. Грушевського як керівника Історичної секції реанімувала життя Академії, що, здавалося, перебувала у летаргічному сні, а її провід, займаючи оборонну позицію щодо влади, займався розподілом (на користь установ-фаворитів) тих мізерних коштів, що вряди-годи надходили з Харкова. Отже, з приїздом історика у ВУАН почала посилюватися тактика локального наступу у взаєминах з республіканською адміністрацією. Цю нову тактику спочатку підтримали Спільне зібрання і керівництво Академії. Лише з втратою цієї підтримки і початком відвертих конфліктів у Відділі, на Спільному зібранні та з членами Президії ВУАН М. С. Грушевський почав регулярно безпосередньо звертатися до харківського центру, «вибиваючи» штати, кошти, асигнування на видавничу програму керованих ним установ. Такі звернення та поїздки і Грушевського особисто, і його довірених осіб без відома Відділу, Президії та Управи ВУАН викликали обурення керівництва Академії, вважалися порушенням академічної етики. Конфлікт

цей загострюється наприкінці 1924 р., розгортається у 1925 р., а свого апогею досягає у 1927—1928 рр. ...

У серпні 1924 р. минала перша річниця оприлюднення відомого рішення уряду УСРР про здійснення в республіці заходів щодо українізації. Нова національна політика більшовиків була одним з тих факторів, що вплинули на рішення вченого повернутися на Батьківщину. В свою чергу, протягом першого та всіх наступних років свого життя в СРСР Грушевський і особисто, і через діяльність керованих ним історичних установ виступає важливим чинником українізаційної політики.

«Собаки брешуть, а караван собі прямує», — стверджує французьке прислів'я. І караван історичних установ ВУАН під проводом академіка М. С. Грушевського у 1924 р. торував шлях у майбутнє, гуртуючи та виховуючи кадри нової генерації істориків України...

[1] Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. — К., 1993. — С. 70.

[2] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 296 зв.

Як бачимо з цього листа, вже в травні 1924 р. М. С. Грушевський зрозумів нагальну потребу в постійних «човникових» рейдах за маршрутом Київ — Харків, Харків — Київ для підтримання зв'язку з владними структурами УСРР, зокрема Наркомосом. Оскільки Михайлу Сергійовичу, людині літній, важко було постійно курсувати між двома столицями України (справжньою і «наказною»), то ці функції з 1925 р. взяв на себе його секретар Ф. Я. Савченко — один із закордонних співробітників Грушевського.

Їх знайомство відбулося у Парижі в 1919 р. Академік згадував: «Познайомившися ж зі мною в 1919 р., він (Савченко. — *О. Р.*) став під моїм керівництвом працювати над фольклором, етнологією і соціологією, і 1924 р. вийшла його перша праця, зроблена під моїм керівництвом: «Обрядовість найпримітивніших»...» (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5915, арк. 147). Після повернення М. С. Грушевського в Україну за його ініціативою 6 червня І Відділ ВУАН порушив клопотання перед урядом УСРР про приїзд Ф. Я. Савченка з Берліна для штатної роботи в Академії. 30 листопада Президія ВУЦВК повернула Федору Яковичу українське громадянство й дозволила в'їзд в УСРР. В середині грудня 1924 р. він вже був у Києві.

З цього часу і до 1931 р., як згадувала Н. Д. Полонська-Василенко, Ф. Я. Савченко був «секретарем та «аташе» М. С. Грушевського у всіх справах: він допомагав у редагуванні видань, полагоджував усі видавничі справи в «Держвидаві», їздив у всіх справах Грушевського до Харкова і т. д. В науковому відношенні він був керівником Комісії Західньої України, співробітником Комісії історичної пісенності, науково-дослідчої катедри (історії України у Києві. — *О. Р.*). Крім низки статей, він надрукував книгу: «Заборона українства в 1876 р.»...» (Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. — Париж; Чикаго, 1962. — Т. 173. — С. 31) (докладніше див.: Рубльов О. С. Особистий секретар академіка М. С. Грушевського: Ф. Я. Савченко // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). — С. 168—173; Рубльов О. С. «Аташе» академіка М. С. Грушевського: Савченко Федір Якович // Реабілітовані історією /Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. — К.; Полтава, 1992. — С. 50—57).

[3] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, опр. 419, арк. 12—12 зв.

[4] Там же, арк. 9 зв.

[5] За час метеорологічних спостережень середня червнева температура у Києві, наприклад, була вище, ніж 1924 р. (з максимумом у 34,9°), лише 1901 р. (Див.: Местная жизнь: Жаркий июнь в Киеве: По данным метеорол. обсерватории) // Пролетарская правда. — 1924. — 2 июля).

[6] Цит. за: У півстолітніх змаганнях. — С. 431.

[7] Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 71.

[8] Лист М. С. Грушевського виявлено і вперше опубліковано канд. іст. наук В. Д. Боєчком (Див.: «Чого я сюди вернувся?»; Лист М. С. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. І. Буценка /Публ. В. Д. Боєчка // Літ. Україна. — 1990. — 19 липня).

Оригінал листа невідомий, машинописну його копію Буценко надіслав для інформації першому секретареві ЦК КП(б)У Е. І. Квірінгу 9 липня 1924 р. На підставі цього документ традиційно датується початком липня. Проте відомо, що академік звертався до секретаря ВУЦВК під час перебування останнього в Києві і висловлював бажання зустрітися з ним для особистої бесіди. Опанас Іванович, у свою чергу, інформував Квірінга, що розмова відбулася. А приїздив Буценко у Київ для участі в роботі розширеного пленуму губвиконкому, що відбувся 10—12 червня 1924 р. (Див.: Поширений пленум губвиконкому // Більшовик. — 1924. — 14 червня).

Отже, згаданий лист М. С. Грушевського, ймовірно, слід датувати серединою червня. На користь цього свідчить і досить оперативна відповідь на порушені академіком питання з боку вищого партійно-державного керівництва УСРР, що зафіксовано у низці постанов 27 червня — 1 липня 1924 р.

[9] Див.: Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського /Упо-

ряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка. — К., 1992. — С. 288—291.

Надсилаючи копію звернення Грушевського до відома Е. І. Квірінга, О. І. Буценко писав: «С своей стороны, считаю необходимым обратить внимание на два момента: 1) на то, чтобы проф. Грушевского поставить в более лучшие материальные условия, дать ему ставку ответственного работника, предоставить ему лучшую квартиру, дать телефон и др. коммунальные услуги, для чего НКПросу иметь по существу суждение; 2) нагрузить проф. Грушевского до некоторой степени работой по описанию жизни Киевщины и др. материалами, на которых можно было бы проверить идеологические стремления проф. Грушевского.

Во время моего присутствия в Киеве Грушевский со мной встретился, и я вынес впечатление, что его работа, которую дает ему Академия, не удовлетворяет.

Прошу иметь суждение и сообщить мне, в какой плоскости нужно бы ответить мне на данное письмо» (Цит. за: «Чого я сюди вернувся?..»: Лист М. С. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. І. Буценка /Публ. В. Д. Боєчка // Літ. Україна. — 1990. — 19 липня).

Дізнавшись про постійні клопотання академіка щодо збільшення асигнувань на дослідження, Голова РНК УСРР В. Я. Чубар невимушено кинув: «Чого це Центральна Рада заворушилася?» На початку червня 1924 р. на Всеукраїнській нараді з питань політичної освіти зав. агітпропом ЦК КП(б)У О. Я. Шумський пояснював: «Грушевський приєднався до радянської влади, але він розуміє, що радвлада керує господарським будівництвом, а культосвітня робота підлягає інтелігенції. Ясно, що такий підхід до нашої освітньої і політичної роботи загрожує нам небезпекою» (Див.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — С. 41—42).

Отже, влада пильно придивлялася до свого колишнього політичного противника, але, давши йому певні гарантії щодо наукової роботи перед поверненням в Україну, змушена була рахуватися з вимогами М. С. Грушевського.

[10] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 48, арк. 93 зв.

[11] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 305 зв., 306 зв.

[12] Див.: Від редакції // Україна. — 1924. — Кн. 1/2. — С. 5—6.

У закордонному українознавстві роботі Грушевського як редактора «України» присвячено оглядову розвідку А. Жуковського (Див.: Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» // Український історик. — 1986. — № 1/2. — С. 5—20).

Докладаючи відчайдушних зусиль для відновлення квартальника, М. С. Грушевський не чекав надходження статей, написаних на замовлення (це вимагало часу, а зволікання могло поставити під загрозу перспективи видання або відкласти його вихід на невизначений термін). Тому перевага віддавалася вже підготовленим рукописам. Так, у першій книжці відновленої «України» з'явилася розвідка Ф. Я. Савченка з характерною датою — «*Париж, 1922*» (Див.: Савченко Ф. Бальзак на Україні (1847—1850) // Україна. — 1924. — Кн. 1/2. — С. 134—151). *9 квітня 1922 р.* датовано статтю С. О. Єфремова, вміщену там же (Див.: Єфремов С., акад. Біля початків українства: Генезис ідей Кирило-Методієвського братства // Україна. — 1924. — Кн. 1/2. — С. 88—96).

«Щоденник» С. О. Єфремова дає змогу зазирнути за лаштунки підготовки першого числа відновлюваної «України». 13 серпня занотовано: «Дав я був до «України» Грушевського статтю про генезу Кирило-Мефодієвського братства. Видавець Державидав, славнозвісний, послав її на цензуру до губкома, хоча добре знає, що академічні видання цензурі не підлягають, а той, не будучи дурак, катнув резолюцію: «Не воспрещено, а несвойственно», бо «нема марксистського духу», болвани... Тямлять вони, що то єсть дух...». 7 вересня: «Справа з цензурою моєї статті скінчилась несподівано і досить благополучно. Говорив з видавцями. Вони сконфужено посилались на те, що «становище обов'язує», що вони, як державне видавництво, мусять підлягати партійній цензурі. Я відповів на це, що цінителями-цензорами являються люде, які нічогісінько не тямлять, а втім можу поставити крапки над «і», щоб вони не чіплялись. Потім дізнався, що мої «крапки» цензорів таки не задоволили і вони домагались, щоб статтю таки зняти зовсім з книжки. Бувши в Державидавові вдруге, почав знову про це розмову, аж мене перебивають: все, мовляв, гаразд: статтю пропущено. Хай їм грець...»

Ось через які митарства доводилося проходити авторові. Неважко уявити, які бюрократично-ідеологічні перепони змушений був долати редактор, відповідаючи за весь часопис.

Зв'язки С. О. Єфремова з редагованою Грушевським «Україною» тривали й надалі. У третій її книзі вчені у співавторстві надрукували в розділі «Некрологи» добірку «Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918—1923», котра містить цінну біографічну інформацію. Зрозуміло, і тут далися взнаки цензурні перепони. Наприклад, у некрологі відомого українського педагога, громадсько-політичного діяча В. П. Науменка згадується: «Помер Науменко 8 липня 1919 р.» Із зрозумілих мотивів відсутня згадка, що причиною смерті Володимира Павловича був розстріл за вироком ВУЧК як колишнього міністра народної освіти за П. Скоропадського» (Див.: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 187).

[13] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 995, арк. 31.

[14] Цит. за: Українська Равенна: Проф. М. Грушевський у Чернігові // Діло. — 1924. — 31 серпня.

[15] Див.: Проф. М. Грушевський в Чернігові // Красное знамя (Чернігів). — 1924. — 8 июля. (Ця російсько-українська двомовність «робітничо-селянської газети Чернігівщини» — характерна ознака перших кроків українізації.)

[16] Цит. за: Українська Равенна: Проф. М. Грушевський у Чернігові // Діло. — 1924. — 31 серпня.

У Чернігові Михайло Сергійович не тільки займався науково-академічними справами, а й «відвідував старих знайомих, розпитуючись про біжуче життя».

Злободенною темою товариських розмов кіл української інтелігенції була, зрозуміло, ук-

раїнізація, зокрема наближення терміну — 1 серпня 1924 р. — переведення діловодства радянських установ на українську мову згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови».

«Протягом цього року, — зауважував Грушевський, — велись курси українознавства, на це витрачено чималі (а при нинішній бідності державного скарбу — навіть-таки великі) кошти, тисячі українських інтелігентів поставлено було на цю роботу і вони мали цілий рік заробіток; служащих поділено на кілька черг, які одна за другою переходили практичну науку української мови і складали іспит. Розуміється, не всі пройшли, але всі поскладали ці іспити, і далеко не всі справді присвоїли собі дійсне знання».

Серед тих, хто долав іспитовий бар'єр, учений розрізняв три категорії: «Одні дійсно серіозно підучились української мови, деякі навіть війшли в смак її, заінтересувались українським письменством, переконались в його вартості, — може їх небагато, але такі є, я сам стрічав їх.

Інші, тих, мабуть, найбільше, дещо собі присвоїли, для іспиту, але наскільки лише можна — держаться далі російської мови. Треті — помічається між впливовими партійними робітниками та цінними для уряду «спецами» (спеціялістами), котрі знають, що служба їм в кожнім разі знайдеться, — вони заявляють, що на Україні не лишаться і переїдуть кудись до інших країв.

От чи буде уряд дійсно забирати таких з України і заступати українцями, це й питання, яке цікавить багатьох» (Див.: Українська Равенна: Проф. М. Грушевський у Чернігові // Діло. — 1924. — 31 серпня).

[17] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 419, арк. 55—57.

[18] Див.: Ш а м р а й С. Н. д. катедра історії українського народу // Більшовик. — 1924. — 20 липня.

[19] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 236, арк. 85.

[20] 7 січня 1925 р. М. С. Грушевський інформував К. Студинського: «Як знаєте, я весь вільний час віддаю «Історії літератури», але часу маю дуже мало, і вона посувається дуже поволі. По приїзді дописував оту працю для Кузіва; саме дістав від нього відомість, що він дістав від Вас II-гу половину, але Ви не пишете, чи маєте другий примірник II-гої половини також і у себе. Прошу ласкаво помогти йому видрукувати, він в грошевих справах чоловік дуже акуратний, завжди вирівнював всі рахунки досконально» (Цит. за: У півстолітніх змаганнях. — С. 442).

Того ж року книгу видано у Львові (Див.: Г р у ш е в с ь к и й М. З історії релігійної думки на Україні. — Львів, 1925. — 160 с.). На титульному аркуші (англійською мовою) подано гриф Українського соціологічного інституту та звання М. Грушевського — член Української Академії наук.

[21] Цит. за: У півстолітніх змаганнях. — С. 430.

[22] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 297 зв. — 299.

[23] Див.: Щ е р б и н а В. «Преображенський скит» у Китаєві в його колишньому й сучасному стані // Україна. — 1928. — Кн. 3(28). — С. 44.

[24] Саме тут, під час відвідин В. Кузівим Києва у 1926 р. застала його сильна злива, що змусила американського гостя заночувати в академіка. Завдяки цьому з'явилася цікава довідка: «Тим свідчу, що гром. Кузів Василь заночував у мене через великий дощ на дачі, з четверга на п'ятницю, з 29 на 30.VII, коло Китаїва, в Виноградному саді. Академік М. Г р у ш е в с ь к и й. 30.VII.926» (ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 309). Документ свідчив, мабуть, що гість перебував у домівці керівника Історичної секції, а не, скажімо, закладав вибухівку під один з мостів через Дніпро.

[25] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 300 зв. — 301.

[26] Цит. за: Листи М. Грушевського до Т. Починка (З фонду Н. Григорієва): З матеріялів Музею-архіву ім. Д. Антоновича при УВАН у Нью-Йорку, США /Публ. М. А н т о н о в и ч а // Український історик. — 1969. — № 4. — С. 96.

[27] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 205 зв.

[28] Лист М. С. Грушевського до Е. Фариняка від 7 жовтня 1925 р. починається так: «Дорогий Товаришу! Вашого листа з 23.VIII. і п'ять дол[ярів] я дістав. Як бачите з того, листи до мене не переглядаються» (Див.: Листи М. Грушевського до Е. Фариняка: Від 18 березня 1924 [р.] до 12 лютого 1927 [р.] / Публ. М. А н т о н о в и ч а // Український історик. — 1977. — № 3/4. — С. 109).

Ці рядки, однак, свідчать, що, по-перше, академік змушений рахуватися з можливим перлюструванням власної кореспонденції; по-друге, поштові службовці не вкрали в даному разі (що було поширеним явищем) грошей, вкладених у лист з-за кордону; по-третє, гроші у конверті аж ніяк не є доказом того, що його не розпечатували і лист не читали сторонні пильні очі — швидше, навпаки: аби перлюстрування пройшло непоміченим, спецслужби повинні були зберегти грошове вкладення.

[29] Див.: Листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листівок до Д. Островського / Публ. М. Антоновича // Український історик. — 1970. — № 1/3. — С. 179—182.

Цей принципово важливий лист М. С. Грушевського до Т. Починка від 16 вересня 1924 р. передруковано у хрестоматії «Великий українець» (с. 293—297).

На важливості культурної праці на Батьківщині наголошував і постійний опонент М. С. Грушевського акад. С. О. Єфремов, який у листі до Є. Х. Чикаленка від 4 жовтня 1925 р. зазначав: «Я раз у раз стояв і тепер стою за те, що ми занадто бідні на культурні сили, щоб розтринькувати їх ще й поза океаном. Кому можна вертатися — треба вертатись. Робітників мало, а чесних та культурних і зовсім не гурт, а потреба тут, на ґрунті, в них більша, ніж де; роботи — непочате поле» (Цит. за: М і я к о в с ь к и й В. Листи

С. О. Єфремова до Є. Х. Чикаленка / Ред. М. Антонович // Український історик. — 1975. — № 1/2. — С. 142).

[30] Цит. за: Листи М. Грушевського до Т. Починка // Український історик. — 1970. — № 1/3. — С. 182.

[31] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 301 зв.

[32] Про вартість тогочасного подорожування свідчить, наприклад, документ про відрядження завідуючого Центральним історичним архівом у м. Києві В. В. Міяковського. З нього довідуємося, що лише проїзд залізницею Київ — Ленінград та Ленінград — Київ коштував 87 крб. 40 коп. (при місячному утриманні 80 крб., тобто 109,25 % платні): ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 136, арк. 55.

[33] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 304.

[34] Див.: «Мне исполнилось восемнадцать лет...»: Письма Д. Д. Шостаковича к Л. Н. Оборину / Публ. М. Г. Козловой // Встречи с прошлым: Сб. мат. ЦГАЛИ СССР / Редкол.: Н. Б. Волкова (отв. ред.) и др. — М., 1984. — Вып. 5. — С. 244.

[35] Див.: Корпан О. Лист до редакції // Більшовик. — 1924. — 13 листопада.

[36] Натомість С. О. Єфремов занотовує найдрібніші деталі тогочасного побуту. Характеризуючи тодішню пошесть абревіатур, він пише 16 січня 1924 р.: «Як до скорочень звикли люди, показує таке оповідання. Ніби в Києві біля якогось будинка стоїть провінціял і з непорозумінням питає: яка установа зветься ВХОД. А то був простісенький собі «вход» та і годі».

[37] Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 73.

[38] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 244, арк. 312—313.

Ситуація прокоментована С. О. Єфремовим у нотатці від 28 листопада: «Цілий рік нам обіцяли з Харкова, що от восени мають Академію озолотити, дадуть усі можливости працювати, матеріяльно обставлять так, що все буде що треба. І от — маємо. Сьогодні прийшли надруковані в офіційному органі нові штати Академії. Це якесь «ізбієніє младенцев», особливо на першому Відділі. В штатах нема зовсім комісії історичного словника, нема комісії біографічного словника, нема жадної з комісій Грушевського. [...] Скрізь позменшувано число штатних членів. [...] Особливо цікаво вийшло з Грушевським. Їздив бідачисько, прохав, надавали йому й комісій, й співробітників, й раптом — тарах — нічого не лишилось. Чи ж варто після цього було їздити й говорити».

[39] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 245, арк. 100.

10 грудня С. О. Єфремов записав: «Нові акти Академії з такою помпою опубліковані в урядовому органі. [...] Більше: вийшло непорозуміння, про яке прийшов сьогодні офіційний папір. Так і пишуть: вийшло непорозуміння, нам підсунуто старі, ще з 1921 р., штати, і «ми» підписали. Чисто по-самодержавному. Ну і апарати у нашої влади — нема що казати. [...] Зате з пересердя громовержні в тому ж таки папері зганяють [злість] на Грушевського. Формена догана Академії за те, що Грушевський турбує «владущих» своїми приватними листами в справі скорочення штатів. А Грушевський, не знаючи ще про це, ходить іменинником та пижиться, яка-то одвага там на верхах: написав — і осталось по його. Що то скаже, як довідається...»

18 грудня він же занотовує: «В Харкові бачив Птуха листа, посланого з верхів Грушевському. Дуже різко і навіть брутально написаний. Просто якийсь похід в офіціяльних кругах проти Грушевського і до того ж гидкий. В усякім разі сами ж йому дали право до них обертатися, а тепер ображуються й зганяють злість. Дрібненькі людці, і помилка Грушевського, що він з ними заходив».

Загострення взаємин М. С. Грушевського з М. І. Яворським знайшло відображення й у кореспонденції А. Ю. Кримського. У листі до Д. І. Багалія від 13 січня 1925 р. він згадує: «У нас на Відділі зрозуміли добре, що треба вибрати Яворського на члена-кореспондента, по катедрі історії революції. На жаль, М. С. Грушевський вже цілий місяць дуже сердиться на Яворського, і ніхто не зважиться прохати його про рецензію. Через те прохання до Вас: складіть, будь ласка, коротку оцінку його праць, а як буде вона готова, то візьміть у нього curriculum vitae і перешліть все це до нас» (виділення наше. — *О. Р.*) (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, № 210). Проте Д. І. Багалій вважав для себе некоректним обійти в цьому відношенні М. С. Грушевського — «безперечно, першого історика України у всьому обсязі цієї дисципліни» (Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 78).

[40] Див.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 74.

[41] ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 962, арк. 65.

[42] Там же, спр. 961, арк. 103.

Проте завезення в УСРР згаданої літератури здійснювалося так повільно, що майже через рік, 21 серпня 1925 р., керівництво ДВУ зверталося до Укрголовліту: «ДВУ просить видати нам дозвіл на ввоз із Львова у Харків літератури академіка М. Грушевського, що ми в нього закупили» (далі перелічувалися згадані вище томи «Історії української літератури» та «Історії України-Руси»): ЦДАВО України, ф. 177, оп. 1, спр. 1103, арк. 12. Основною причиною такого зволікання була, вірогідно, тривала відсутність поштової конвенції між Польщею та СРСР.

[43] Див.: Пилипенко С. Академполіглотія // Більшовик. — 1924. — 5 жовтня.

[44] «Вчора Кримський виїхав до Харкова, — занотовував 18 грудня С. О. Єфремов. — Я зостався і за Неодмінного секретаря. І почалися зараз прикрости. Ввечері дістав листа від Сліпанського (комуніст), що вони призначили якийсь диспут про українську мову і закликають Академію, щоб дала своїх докладчиків. Про це сьогодні надруковано вже й оповістку в

«Більшовику». Коли б це не загрожувало Академії, я знав би як одповісти, отже довелось справу залагодити мирно. Не знають, що робити, та й дуріють. Зігнав злість на секретареві Сліпанського, що зайшов до мене, щоб переговорити про той дурний диспут. Почував себе, бідолаха, видимо, ніяково». Згаданий диспут відбувся 19 грудня 1924 р. Протокол його опубліковано (Див.: Формальні проблеми життя і розвитку сучасної української мови: Протокол диспуту / Публ. Е. Г. Циганкової // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 3. — С. 52—68).

[45] Побоювання С. О. Єфремова щодо «боротьби поза спинами й поза лаштунками, користуючись харківськими знайомостями», справдилося вже найближчими днями. Ініціатором цього разу виступив А. Ю. Кримський. В його листі до Д. І. Багалія у Харків від 28 листопада 1924 р. йдеться: «Буду з Вами зовсім щирий, знаючи до того, що од Вас мої слова не підуть далі (тобто: розумійте це навпаки і розкажіть усім знайомим. — *О. Р.*), та й скажу, що відколи приїхав Грушевський, Академія всенька дихає інтригами, які попросту отруюють повітря (виділення наше. — *О. Р.*). Чи інтригує він і проти мене, не знаю гаразд: думаю, що й проти мене він повинен копати, бо така вже його вдача. [...] Найогидніш він обляпує всякою поганню людей свого фаху, незгідних з ним, чи живуть вони в Київі, чи не в Київі. Не хочу нічого говорити про його відносини супроти Вас, бо це лиш комічно, а не огидно (Ви надто високо стоїте), а от супроти Еварницького його інтриги вже не комічні, а бридкі. [...]

До того ж доводиться увесь час стерегтися, щоб він не привів Академію до якоїсь компромітації політичної. Особливо треба нашорошувати вуха, коли Грушевський силується проводити когось у дійсні члени або в члени-кореспонденти: тут беруть гору не тільки інтереси його парафії, та й усякі політичні ремінісценції часів Центральної Ради або еміграції. Саме тепер силується він перевести вибір проф. Бідло. Ім'я — для всіх нас без винятку незнайоме (а чи Ви чували про такого вченого?); а пре його Грушевський в члени-кореспонденти тому, що це ректор «Українського у[ніверсите]ту» в Празі. Політична антирадянська окраска того у[ніверсите]ту надто всім відома — і, невважаючи на те, Грушевський пре Бідла до нас, дарма, що з того вибору, напевне, вийде для нас скандал перед радянською владою!» (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, № 208, арк. 2, 4).

З цими рядками Кримського («відколи приїхав Грушевський, Академія всенька дихає інтригами») перегукується твердження однієї з перших історіографів ВУАН — Н. Д. Полонської-Василенко: «І він і А. Ю. Кримський мали нестримну вдачу, і мирні до приїзду Грушевського засідання (Відділу й Спільного зібрання Академії. — *О. Р.*) набули тепер перманентний характер гостроти й суперечок» (Див.: Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук: Нарис історії. — Мюнхен, 1955. — Ч. І (1918—1930). — С. 46—47).

Проте «мирний» характер засідань ВУАН до приїзду Грушевського спростовує листування того ж А. Ю. Кримського. Наприклад, у 1922 р. Неодмінний секретар мав гострий конфлікт з відомим математиком, акад. ВУАН з 1922 р. М. М. Криловим (1879—1955). 25 жовтня 1922 р. Агатангел Юхимович повідомляв Багалієві: «З Харкова нам прислано на друк 10 мільярдів к[р]б. Ми, І-ий Відділ, анітрохи не сумнівалися, що гроші цієї, згідно з постановою Наук[ового] комітету і Наркомпросу (8 серп[ня] і 10 серп[ня]), призначаються на всі три відділи Академії наук і через те наперед постановили додрукувати: а) Вашу «Історіографію», б) другу книжку «Записок» (більша її частина готова ще з 1919 р.). Але як прийшли гроші, то акад. Крилов (хоч і вчена, але страшенно тупа людина, часом мало не ідіот) вніс до Спільного зібрання пропозицію не давати нічого І Відділу (Ваша книжка, на його думку, не потрібна нікому, а 1 книжку іст[орико]-філ[ологічних] «Записок» ми вже, мовляв, і так маємо ще з 1919 р.) і всі гроші, всупереч постанові Наукового комітету і Наркомпросу, обернути на друк праць тільки II Відділу. Більшина академіків — то II Відділ, через те вони охоче вхопилися за цю безглузду і беззаконну думку, і всі протести представників І Відділу не могли зробити нічого. Президент Липський, щоб не допустити до вопіюще-протизаконної постанови, закрив засідання і покинув залю» (ВР Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 37, № 206).

[46] Цит. за: Великий українець. — С. 290.

[47] Див.: Від редакції // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 189—190.

[48] Див.: Кримський А. Відповідь на одкриті листи до Української Академії наук // Більшовик. — 1924. — 7 грудня.

[49] Див.: А. В. «Розукраїнізація» // Діло. — 1924. — Ч. 278. — 14 грудня. — С. 3.

[50] Цит. за: У° півстолітніх змаганнях. — С. 421. Згодом завдяки зусиллям М. С. Грушевського та зв'язаних з ним науковців НТШ у Львові до кінця 1920-х рр. в УСРР було закладено підвалини колекції західноукраїнської періодики («Вечерниці», «Мета», «Нива», «Правда», «Світ», «Діло», «Руслан» тощо) за ряд років (Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. — С. 55—56).

[51] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 295.

[52] ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 245, арк. 80—81 зв. Документ опубліковано у кн.: Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Назв. праця. — С. 215—216).

[53] Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, арк. 338 (далі — НА ІУ НАН України).

[54] Там же, арк. 167. 2 жовтня 1924 р. книга лежала у Грушевського на робочому столі. Коштувала вона академікові 4 фунти 6 шилінгів.

Наступного року М. С. Грушевський вмістив в «Україні» рецензію на цикл праць М. І. Ростовцева, зауваживши, зокрема, щодо згаданої «роскішно (і, на жаль, непомірно доро-

го!) виданої оксфордським видавництвом» книжки: «Примірник, виписаний минулим літом, при тодішнім доволі низькім стані англійського фунта, коштував 46 карбованців, не рахуючи пересилки!» Щодо автора у рецензії йшлося: «Від червня 1918 р. він працює в Франції й Англії — читає курс в Collége de France, в Оксфорді, потім об'їздить з курсом про східнє і грецьке мистецтво Чорноморського побережжя американські міста і, нарешті, займає катедру історії в маленькім провінціяльнім університеті Сполучених Держав — в Madison (штат Wisconsin)».

Інтерес Грушевського до публікацій М. І. Ростовцева мав особистий характер — як до наукового опонента. В рецензії він, зокрема, зазначає: «Суворо оцінюючи в останній своїй праці (мається на увазі розвідка Ростовцева 1922 р. про походження Русі. — *О. Р.*) мою історію України (хоча з змісту її черпає повною рукою) за те, що вона, мовляв, перейнята бажанням «цілком відділити руську історію від української і виключно сій останній віддати історію Київської держави», так що аж прикро сю книгу читати [...], сам автор робить лиху прислугу своїм читачам, старанно звиваючи в один клубок «Росії» всі сі культурні райони й епохи, так далекі від тих форм і явищ, які звичайно мисляться під сим терміном» (Див.: Грушевський М. (Рец. на:) Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России: Общий очерк. — Петроград: Изд-во «Огни», 1918. — VII, 190 с.; Iranians and Greeks in South Russia by M. Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Oxford, at the Clarendon Press, 1922. — XVI, 160 p.; Les origines de la Russie, par M. Rostovtzeff // Revue des études slaves. — 1922. — P. 5—18; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор: Критическое обозрение памятников литературных и археологических / Российская Академия истории материальной культуры. — 1925. — VIII, 623 с. // Україна. — 1925. — Кн. 4(14). — С. 151, 153).

[55] Цит. за: У півстолітніх змаганнях. — С. 431.

[56] У серії некрологів «Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918—1923», М. С. Грушевський пише про нього з неприхованою симпатією: «Кубаля Людовик, род. 1838 р., пом. 1918 (30.IX). Польський історик доби Хмельницького, багато зробив для вияснення польсько-українських відносин тих часів. [...] Бувши одним з найвизначніших польських істориків, небіжчик все життя зіставався на скромній посаді учителя гімназії, не доступивши університетської катедри; тим більшого подиву гідне визначне історичне діло, ним довершене. [...]» (Див.: Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 185).

[57] ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 266, арк. 297 зв., 300.

[58] НА ІУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, арк. 146.

[59] Там же, арк. 133—135.

[60] Там же, арк. 147—147 зв.

Те, що за тогочасних обставин єдино можливим каналом книгообмінних операцій з Польщею був дипломатичний — через Повпредство СРСР у Варшаві, — підтверджує й лист букіністичної книгарні «Antykwariat polski w Warszawie — Hieronim Wilder i S-ka» від 17 січня 1925 р. до секретаря Історичної секції ВУАН Ф. Я. Савченка. В ньому висловлювалася принципова згода на співробітництво, але водночас Федору Яковичу пропонувалося порозумітися з «місією українською і за її посередництвом влаштувати угоду з нами, оскільки поштою не можна пересилати ані грошей, ані рекомендованих посилок» (НА ІПУ НАН України, ф. 1, оп. 3, спр. 170, арк. 168).

[61] Бей-Орловський Федір Васильович (Федь Бей) (1899—1938) — уродженець Східної Галичини. У 1915—1917 рр. — рядовий Легіону УСС, згодом потрапив у російський полон. Влітку 1917 р. — на поч. 1918 р. — кур'єр, працівник канцелярії Центральної Ради, солдат охорони М. С. Грушевського. Потім служив у корпусі Січових Стрільців (1918—1920). Член УСДП Галичини (1917—1920). З 1920 р. член КПЗУ, з 1924 р. член ЦК КПЗУ. Таємний співробітник ОДПУ СРСР (1921—1932). З 1931 р. — слухач курсів марксизму-ленінізму при ЦВК СРСР. 19 січня 1933 р. у справі «Московського центру УВО» ув'язнений, 5 вересня 1933 р. Колегією ОДПУ засуджений до десяти років таборів. Під час відбуття покарання його вдруге було притягнуто до слідства, 15 вересня 1938 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР засуджено до вищої міри. Того ж дня страчено.

[62] Цит. за: Лицар духу: Фрагменти з щоденника С. О. Єфремова / Передмова та публ. В. Шмельова // Київська старовина. — 1992. — № 1. — С. 42.

[63] Див.: Грушевський М. Спомини / Публ. С. І. Білоконя // Київ. — 1989. — № 9. — С. 115.

[64] Цит. за: У півстолітніх змаганнях. — С. 441.

Ці рядки нагадують фразу історика з листа до Т. Починка від 26 квітня 1923 р.: «Тягне нас дуже до краю, бо обридло кочувати, як Циганам; привикли ми жити в своїй хаті, при своїх книгах» (Див.: Листи М. Грушевського до Т. Починка / Вступ та публ. М. Антоновича // Український історик. — 1969. — № 4. — С. 89). Такі настрої набули поширення в середовищі «старої» інтелігенції незалежно від її політичних симпатій. Восени 1921 р. в листі до матері в Київ представник російських великодержавницьких кіл, згодом відомий літератор М. А. Булгаков наголошував на власному нав'язливому прагненні «у три роки відновити норму — квартиру, одяг та книги» (Див.: Чудакова М. О. Жизнеописание Михаила Булгакова. — М., 1988. — С. 238).

[65] Цит. за: Листи М. Грушевського до Е. Фариняка: Від 18 березня 1924 [р.] до 12 лютого 1927 [р.] / Публ. М. Антоновича // Український історик. — 1977. — № 3/4. — С. 108.

[66] Відзначаючи п'ятиріччя радянської влади в Україні, «Вісті ВУЦВК» серед інших матеріалів вмістили, зокрема, фейлетон «Претенденти» редакційного віршомаза якогось

В а л е р П р о н о з и (очевидно, псевдонім). М. С. Грушевському присвячувалися (разом з карикатурою, де обігрувалася, зрозуміло, славнозвісна борода Михайла Сергійовича) такі незугарні рядки:

В оцій довгенькій бороді
Була заплуталася українська справа,
Але минає швидко слава:
Тепер на стосах списаних «трудів»
В УАН він спочива на лаврах наукових
І замість нот та резолюцій в Раді й куркульспілці
Він пише щось, про фрески загадкові
І тони у пра-пра-прадавній сопілці».

(Див.: П р о н о з а В. Нотатки: Претенденти // Вісті ВУЦВК. — 1924. — 12 грудня. — С. 4.)

[67] Див.: П и р і г Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924—1934). — С. 84.

В. І. Макаров (Єлець, Росія)

Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова *

XXXVII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!
Вл. Н. Бенешевич просит меня ходатайствовать перед Вами о присылке ему украинской библиографии за 1912 год. Сроки выпуска соответствующего периода библиографии почти на исходе.

Адрес Бенешевича: В. О. [1], 19-я линия, 14.

Искренне Вам преданный

19 дек. 1912 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 28.

XXXVIII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Глубокоуважаемый Алексей Александрович!
Брат мой, Александр Сергеевич, прочел на днях сообщение, что «в Петербурге» полная неизвестность относительно выхода I т. «Украинского народа». Из Москвы, из фирмы «Гранатов», мне несколько раз сообщали, что они очень озабочены и огорчены проволочкой, грозящей погубить издание. «Из Петербурга» им дескать пишут, что задержка вышла из-за меня — прежде сваливали на неразборчивость моего почерка, теперь на задержку мною корректуры. Между тем я постоянно торопил Славинского, корректуры своих двух обзоров, составляющих I том, высланы еще в мае — августе — не доставало только последних двух-трех страниц. Вам пишу для сведения, чтобы выяснить, — зная, что в смысле распутывания этой легенды Вы столь же бессильны, как и я.

Здесь, в Киеве, произвело угнетающее впечатление другое обстоятельство: на предварительное совещание по поводу международного исторического съезда, созванного на 17 декабря, каким-то образом «позабыли» пригласить Киевское (украинское) научное общество. Пригласили Польское научное общество в Вильне, пригласили и [слово нерозбірливе] Археогра-

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1996. — № 5.

фическую комиссию и пр., — а Украинское научное общество «забыли» или не сочли нужным, уже не знаю. Вот оно и выходит — когда нужно, тогда украинцы «ближайшие», и обязательно им не отделяться, а вот при такой оказии поляков, литовцев вспомнили, а «со своими» — зачем церемониться. Это политика скверная. И без того порождает раздражение глубокое против великорусской интеллигенции и ее холодно-враждебного отношения к украинству, готового осуждать всякий контакт, всякое сотрудничество, хотя бы с прогрессивными, либеральными великорусскими сферами.

Только что получили Ваше согласие на участие в «Украине». Спасибо Вам большое. Будем очень благодарны за статью; не забудьте и об критическом отделе, о хронике и «вопросах языка». Хотелось бы наладить журнал при строгой научности интересный для всякого соприкасающегося с вопросами украиноведения — для студента, преподавателя и просто интеллигенции.

Мой искренний привет Вашей семье, горячие пожелания всего доброго в будущем.

Мне истекающий год принес много огорчения. Да сохранит судьба от них Вас, искренне уважаемый и любимый Алексей Александрович!

Ваш М. Грушевский

22/XII.1912 г.
Киев, Паньковская, 9

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 25—25 зв., 26—26 зв.

XXXIX

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Многоуважаемый Михаил Сергеевич!
Совершенно я бессилен. Заведывание Отделением перешло к М. А. Славинскому. А он при всех своих великолепных качествах не отличается прилежанием. Одновременно пишу и прошу его убедительно поторопить издание.

Искренне преданный Вам А. Шахматов

14 июня 1913 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 29.

XL

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый и дорогой Михаил Сергеевич!
Мы недавно собирались по поводу досадного промедления, невыхода I тома «Украинской энциклопедии». М. А. Славинский заверил нас, что он выйдет около 10 января. По его словам видно, что издательство не очень сочувствует всему предприятию, а подписка дала блестящие результаты.

Ваши сетования по поводу Вашего Киевского общества совершенно справедливы. Теперь оно включено в общество ученых учреждений, которым пришлют приглашение на международный съезд. Но я совсем не виновен в этом невнимании. А. С. Лаппо-Данилевский забыл даже Отделение русского языка и словесности, которое у него под боком. Я попал на съезд от университета (в числе, кажется, 12 преподавателей). Академия была представлена только двумя нашими историками — Дьяконовым и Лаппо-Данилевским. Пишу об этом не в осуждение организаторов, а для оправдания их ошибок.

Только что кончил статью для юбилейного сборника в честь К. П. Михальчука. Темой я избрал разбор грамматики Смаль-Стоцкого и Гартне-

ра [2], поразившей меня своей ненаучностью и тенденциозностью. Друзьям украинства надо всемерно бороться с заблуждениями, сильно затемняющими спор и создающими опасные теории.

Жаль, что не приходится видеться с Александром Сергеевичем. Меня завертела работа, и я не выбрал время для того, чтобы повидать его. Прошу Вас передать ему, а также семье самые мои лучшие пожелания на Новый год.

Искренне Вам преданный А. Шахматов

25 дек. 1913 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 30—30 зв.

XLI

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!
Я говорил с А. С. Лаппо-Данилевским о Вашем письме, и он хотел Вам написать по поводу досадного пропуска Киевского Вашего общества. Из его письма Вы увидите, что он решительно избег бы всякой бестактности по отношению к украинской науке. Жалею, что известил Вас, не предупредив его предварительно о Вашем письме. Настоящим сообщением спешу поправить свою ошибку.

30 дек. 1913 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 31.

XLII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

11/I.1914 г.

Глубокоуважаемый Алексей Александрович!
Весьма благодарен Вам за выяснение инцидента с историческим съездом; я получил также письмо А. С. Лаппо-Данилевского, вызванное Вашим разговором с ним.

В. Н. Перетц собирается Вам написать, и я со своей стороны тоже позволю себе просить: так как Вы для «Украины» собираетесь написать статью, а сборник, посвященный Михальчуку, видимо, замедлится с выходом, и Ваш разбор грамматики Стоцкого — Гартнера будет представлять большой интерес для галицких читателей, то позвольте эту Вашу статью напечатать в I т. «Украины» [3], а в сборник Михальчука дать то, что Вы пришлете позже как предназначавшееся для «Украины».

Преданный Вам М. Грушевский

P. S. Я распечатал письмо, чтобы дописать: В. Н. Перетцу сообщил о Вашем согласии на направление статейки в «Україну». Большое спасибо!

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 28—28 зв.

XLIII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Львов, 24.I/6—II/ 1914 г.

Глубокоуважаемый Алексей Александрович!
Случился неожиданный конфуз: в киевских типографиях не оказалось специальных букв для Вашей статьи, что-то такое, по подсчету В. Н. Перетца, 24 знаков, заказывать их — пройдет много времени, да и долго очень. Нельзя ли устроить, чтобы Ваша академическая типография продала неко-

торое количество этих знаков «Типографии 2-й артели» в Москве, где печатаются издания Киевского Наукового Товарищества (а если нельзя продать, то одолжила бы)? Страшно мне совестно утруждать Вас такими глупостями, но что делать, когда они становятся на пути совсем серьезных вещей! Переносишься в какие-то времена славянского возрождения, сто лет тому назад! Какие именно буквы нужны, сообщит В. Н. Перетц. Шрифт — узкий корпус (и для примечаний — петит).

Еще раз простите. Сейчас я во Львове, через неделю возвращаюсь в Киев и буду выпускать I кн. «Украины».

Еще одно. Не были бы так добры черкнуть в нескольких словах для научной хроники «Украины» об очередных предприятиях Академии наук и Археографической комиссии, которые могут представлять интерес для украиноведения (в широком смысле — т. е. включая и Киевскую Русь и т. п.).

Преданный Вам М. Грушевский

P. S. Мне хотелось бы, чтобы «Украина» в активной степени служила бы символом дружеского сотрудничества на научной почве, не разделяемого национальными границами, которому мы стараемся заручиться согласием ряда ученых украинско-великорусских, галичан, чешских и т. п. На сем основании я надеюсь и на Ваше сочувствие этой идее.

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 29, 30—30 зв.

XLIV

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!
Посылаю Вам неправленные гранки. Просил бы перевести предложенное иное окончание и прислать мне еще одну корректуру в сверстанном виде: я ее не задержу. Вычеркнул конец в виду того, что действительно в нем можно усмотреть противоречие началу. Но по существу я был бы готов отстаивать свою точку зрения. На месте украинцев я бы не расстался ни с русским именем, ни с тем общерусским периодом, где они сыграли такую важную и блестящую роль.

От души благодарю за напечатание моей статьи.

13 февр. 1914 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 32.

XLV—XLVI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

6.III.1914 г.

Глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович!
В Вашей статье по поводу грамматики Стоцкого высказано свое твердое намерение из области научных положений не переходить в область современных отношений и свою уверенность, что Стоцкий — Гартнер также не руководились никакими политическими целями, — Вы в заключительной фразе употребили выражения, которые могут быть истолкованы в смысле нежелательном, несомненно, Вам самим.

Вы пишете: «Оживлять эти воспоминания, восстановлять истинную историю малорусского народа и его духовного развития — вот благодарные задачи для украинских патриотов, которые должны основывать дорогие для их народности права на ближайшем родстве с великоруссами, на общих с ними подвигах государственного строительства, сохранивших

самую русскую народность, а не на сочинении ложных генеалогий, искании друзей на стороне и возбуждении ненависти к братьям».

В словах, отчеркнутых, может быть усмотрено желание подчеркнуть направление научных исследований известной политической тенденции, и люди из австрийской Украины, по адресу которых, очевидно, обращено это пожелание, первые могут сказать: по Вашему мнению для достижения национальных прав украинцам нужно напирать на их сродство с Великороссией, на их заслуги перед государственным строительством России — может быть, это и справедливо [два слова нерозбірливі] Украине *, но в условиях австрийской жизни можно выступать, далеко больше открещиваясь от ближайших связей с Российской государственностью и великорусским народом, и они в сущности действуют в духе Вашего же совета, не применяясь к местным условиям. Другое. Намек на поиск друзей на стороне, составление фальшивых генеалогий и насаждение ненависти к братьям — великоросам в Ваших устах, на страницах украинского журнала — это нежелательный козырь для всех врагов украинства, обвиняющих нас в тенденциозном сочинении украинской истории по заданным рецептам, об украинской работе [лат. вислів нерозбірливо]. Вы, конечно, этого также мало желаете, как и мы, и в полной уверенности в общности наших настроений мы обращаемся к Вашей покорнейшей просьбе: этот финал завершить каким-либо более примирительным аккордом, разве, может быть, то, что Вы говорили выше о полном доверии к научным целям авторов и вообще украинских изучений. В этих же целях, может быть, найдете возможным при корректуре кое-где заменить термин «малорусский» термином «украинский», чтобы не получилось впечатление, будто бы Вы сознательно избегаете и почти осуждаете этот последний термин. Вопрос этот, к сожалению, в некоторой степени боевой, а Вы везде, конечно, не сочувствуете тому, чтобы употребление украинского термина превратилось в криминал — хотя бы сами предпочитали старый.

Корректуру мы вышлем вскоре за сим. Вы увидите, каких знаков в типографии не хватает и, может быть, обойдете их, как писали В. Н. Перетцу, или устроите, чтобы Ваша типография продала или одолжила их.

Простите за беспокойство.

С искренним уважением М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 31—31 зв., 32—32 зв., 33—33 зв.

XLVII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

8.IV.1914 г.

Христос воскресе, глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович! Как празднуете Вы светлый праздник? Мы — нерадостно. С одной стороны, наскоки киевской черной сотни, и с другой, — смерти. В Великую субботу хоронили мы нашего члена (не ученого, но очень дельного) Вл. Ю. Лозинского, а вчера вечером упокоился наш ответственный редактор Константин Петрович Михальчук. Вот удар! И по сему поводу к Вам, глубокоуважаемый Алексей Александрович: 1) жена его живет без средств, нельзя ли сходатайствовать для нея каких-нибудь академических средств? 2) Не были бы Вы добры написать статью, хотя короткую, о Михальчуке для «Украины»? Хотелось бы во II книге дать о нем — а она как раз теперь набирается. Хорошо было бы, если бы Вы — и вскоре. А то Ф. Е. Корш болеет, и даже очень.

* Хотя и в Российской Украине мы основываем свои требования не на родстве и исторических заслугах, а на известных принципах автономии и федерации, прилагаемых к [слово нерозбірливе] совсем другого происхождения.

Я еще пробуду здесь до 21 апреля с. г. (потом в Галицию — ненадолго) и хотел бы перед выездом закончить II т. «Украины».

Недавно я выслал на Ваше имя русское издание иллюстрированной истории Украины для Вашей маленькой Сони. Когда я у Вас имел удовольствие завтракать, Ваша супруга рассказывала, что она (Соня) очень любит все украинское, и я просил позволить прислать ей эту книгу.

Преданный Вам М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 34—34 зв., 35.

XLVIII

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!
Меня несколько тревожит вопрос о заглавном листе журнала «Украина». Оставим вопрос открытым до свидания. Сущность моих возражений сводится к тому, что мне не хотелось бы фигурировать в объявлении, участвовать одним именем, фактически не имея возможностей уделять сколько-нибудь напряженного внимания новому учреждению. Мне было бы обидно, если бы Вы исключили меня из сотрудников, но титул сотрудника так или иначе обязывает.

До понедельника

Искренне Вам преданный А. Шахматов

17 апр. 1914 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 33.

XLIX

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

26.IV.1914 г.

Глубокоуважаемый Алексей Александрович!
Я, конечно, хорошо понимаю разницу между тем, чего просил у Вас я и что просила «Украинская жизнь» [4], и далек от мысли видеть тут какую-нибудь непоследовательность. Относительно статьи М[ихальчука] будем поступать согласно Вашим указаниям: ее [слово нерозбірливе] и записка, которую составят киевские филологи под руководством [слово нерозбірливе], будет Вам в помощь.

К сожалению, заседание, предполагавшееся для чествования покойного и назначенное на 17/IV, не могло состояться: полиция для публичного заседания потребовала специального разрешения губернатора. Позиция последнего не была выяснена до моего отъезда; неизвестно, новый ли это курс (до сих пор не было!) или случайность.

Статья Ваша в «Украине», хотя и без заключительного слова, произвела здесь вполне определенное впечатление. Толки [слово нерозбірливе] о прусских субсидиях — это просто грязная клевета, под которой ничего нет, скверный метод подслушивания противника, вроде петербургских клевет о [слово нерозбірливе] в «Речи».

Я теперь буду в Галиции до осени. Позавчера начал чтение лекций. Атмосфера тяжелая, еще хуже киевской.

Со II книги «Украины» мы сняли вообще «ближайших участников», потому что Ор. Ив. Левицкому администрация приставила нож к горлу по этому вопросу.

Для III книги «Украины» до 20-го июля очень прошу у Вас статейки,

хоть небольшой заметки или рецензии. И еще просьба: наш товарищ, очень интересный эмигрант (уже из старейших), преподаватель I Львовской гимназии Осип Иванович Роздольский [5], много лет собиравший мелодии на фонографе в Галиции (оне и изданы), хотел бы использовать эти вакации для собирания в Черниговской и Полтавской, а может быть и в некоторых смежных губ. Не были бы Вы столь добры — исходатайствовать ему от Академии открытое письмо? Он очень бы хотел иметь его и без него не решается двигаться. Получить это письмо ему лучше бы от 15 числа, когда он хотел бы двинуться.

Простите за беспокойство. Передайте мой привет Вашей дочери, письмо которой я получил.

Ваш искренне М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 36—36 зв., 37.

L

Лист О. О. Шахматова М. С. Грушевському

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!

Вы, может быть, удивитесь, когда прочтете в этом моем письме о моей радости, что Вы в Симбирске [6]. Радуюсь, конечно, прежде всего тому, что Вы не в Томской губернии, и весьма признательно отношусь за это к нашим гражданским властям, возразившим против требований властей военных. Но я радуюсь также и тому, что волею судьбы Вы сейчас, правда искусственным и обидным образом, оторвались от наших злободневных интересов: внешняя борьба, естественно, заслонила всякую возможность борьбы внутренней; от нее, быть может, трудно воздержаться, но думаю, необходимо во имя успеха внешней борьбы. Свое пребывание в Симбирске Вы, вероятно, используете для научной работы. Не время ли подумать о русском переводе Вашего великого украинского труда [7]? Если бы Вам понадобились книги, Академия, вероятно, пошла бы Вам навстречу. Быть может, при помощи нашего Авг[устейшего] президента [8] Вы могли бы получить в Симбирск Львовскую библиотеку и свои рукописи. Просить президента о другом, напр., о переводе в Москву, в настоящее время казалось бы преждевременным и нецелесообразным. Эти слова могут Вам показаться жестокими, но поверьте, они подсказаны искренней моей к Вам симпатией и глубоким сочувствием.

Тяжело было похоронить дорогого Федора Евгеньевича [9].

Искренне Вам преданный А. Шахматов

11 марта 1915 г.

ЦДІА України, ф. 1235, оп. 1, спр. 828, арк. 34—34 зв.

LI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

17.II.1915 г.

Глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович!

Спешу принести мою искреннюю благодарность за Ваши добрые чувства и усилия помочь мне в этих удивительных бедствиях, обрушившихся на меня, когда я именно, чтобы снять всякое подозрение с себя лично и с украинского движения в России, с крайним риском — рискуя своею свободою, своими служебными правами, своим положением профессора и т. д. — пробивался и наконец пробился в Россию, в свой родной Киев!

Приходится пережить полный разгром своей цели! Пропала кафедра, я

лишился возможности вести свои научные занятия и свою «Историю Украины», составлявшую жизненный нерв моей деятельности (моя библиотека во Львове!), а вместе с тем серьезные материальные передряги (зачеркнуто и вместо него: «затруднения»), лишение своего угла и вечная угроза личной свободе — после столь смелого и бесцеремонного почина в этом направлении. Так увенчалась моя научная деятельность, которой как раз 25-летие исполняется теперь. Могу сказать, что моя деятельность была оценена чрезвычайно высоко!

Послезавтра отправляют меня в Симбирск в сопровождении городового. Семья, к сожалению, не может ехать со мною, так как дочь как раз расхворалась, да и жена едва жива в вечном ожидании какого-нибудь сюрприза *; буду оттуда просить свободы передвижения, наиболее желательным местопребыванием, при лишении Киева и Львова, был бы Петербург, на втором месте Москва, наконец — Харьков в этих трех городах я нашел бы хоть какую-нибудь возможность занятий по своей специальности, а больше нигде. Настоящая возможность работы, не знаю, вернется ли! И еще более острый вопрос о личной безопасности.

Позавидуем мертвецам, покидающим это место мучений. Сегодня узнал о смерти дорогого, незабвенного Федора Евгеньевича! Благо ему! Благо умершим!

Дружески жму Вашу руку и прошу передать мой искренний привет Владимиру Николаевичу [10] и другим, помнящим меня.

Искренне преданный Вам Мих. Грушевский

Письмо это прошу уничтожить — очень оно нескладно вышло.

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 38—38 зв., 39—39 зв.

LII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

22.III.1915 г.

Христос воскресе, глубокоуважаемый Алексей Александрович!
Приветствую Вас, Вашу супругу и всю Вашу семью и желаю проводить праздник в радости и добром здравии!

Я получил Ваше письмо и искренне благодарен Вам за Ваше искреннее сочувствие, утешающее меня! В сумме злоключения, настигшие меня, не так уж и важны в общем море бедствий, затопляющих моих единомышленников, и даже как-то совестно носиться со своими несчастьями, когда их так много. Но радоваться я пока не вижу причин, и думаю, что Симбирск во всяком случае не дает повода к радости. Пока я воздерживаюсь от публикаций и политических выступлений, но не потому, чтобы это было невозможно в Симбирске или вообще в ссылке, а потому, что я считаю это нежелательным. В газетах и журналах здесь мне нет недостатка, и я могу следить за современной жизнью, и мог бы откликаться на злободневные вопросы, а невозможность научной работы, нужда в заработке только толкают меня в эту сторону. Но у меня нет никакой охоты к публичным и политическим выступлениям.

А планомерная науковая работа действительно совершенно невозможна здесь — даже при помощи академической библиотеки, на которую Вы, дорогой Алексей Александрович, подаете мне надежду — даже при помощи моей библиотеки, перевезть которую в Симбирск впрочем немыслимо: слишком это громоздко и дорого, да и негде мне с нею поместиться: я живу с семьею в двух маленьких комнатах, где и лишнего

* Дав мне несколько дней для устройства дел, меня все же хотели держать в аресте в участке и насилу удалось заменить это неотлучным надзором городового, с которым хожу и по городу.

стула негде поставить, не то что библиотеки. Библиотека моя, как обыкновенно бывает, опиралась о библиотеку обычного типа: то, что можно всегда взять из библиотеки, обыкновенно не покупалось для себя, а здесь этого дополнения нет.

Перевод «Истории Украины» — это уже дело для меня несуществующее. Пока я имел постоянное жалование и надежду на пенсию, я мог тратить из года в год значительные суммы на свои научные издания, не возвращавшие мне затрачиваемых денег, мне выдавали в кредит, рассчитывая на будущие излишки. Теперь я остался лишь со значительными долгами от этих предприятий, и мне нечего о них и думать.

Но все это, повторяю, не так важно в общей сумме разгрома украинской национальной жизни — этих результатов муравьиной работы поколений несчастного народа. Маленькою деталью более или менее на этой ленте, продолжающей развертываться при [слово нерозбірливе] Каиновой прессы и не всегда невольном молчании прогрессивной прессы — не все ли равно! С омерзением прочел я наследие выпада «Н[ового] Времени» [11] против Академии по поводу библиографии. Надеюсь, реальных неприятностей они не доставили Вам и Вашим товарищам?

Примите мою всегдашнюю и нежнейшую преданность.

Ваш М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 40—40 зв., 41—41 зв.

LIII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Большое спасибо Вам, дорогой и глубокоуважаемый Алексей Александрович, за Вашу прекрасную статью к Федору Евгеньевичу [12]. Она прекрасно обрисовывает духовное богатство этого человека. И другого прекрасного человека она мне напоминает — Филиппа Федоровича! [13]

Искренне преданный М. Грушевский

8.IV.1915 г.
Симбирск

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 42.

LIV

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Симбирск, 15.IV.1915 г.

Дорогой и многоуважаемый Алексей Александрович!

Письмо Ваше от 1.IV. пришло с большим опозданием и поэтому я только теперь пишу Вам, чтобы уверить, что я никогда не сомневался в доброжелательности и благоразумии Ваших советов. Я в прошлом письме хотел только выяснить некоторые условия моего положения, которые едва ли могли быть Вам известны.

За несколько дней до получения Вашего последнего письма я послал письмо великому князю; сделал я это по совету моего брата и предполагал, что он дал этот совет мне, посоветовавшись с Вами наперед. Я же совершенно здесь не имею почти никаких сведений о положении дел, кроме газетных, и потому избегаю всякой инициативы. На днях я переезжал с семьей на дачу, которую снял на все лето, в черте города, чтобы избежать формальностей, связанных с выездом из города. Из этого Вы видите, что я помирился с мыслью остаться здесь до осени. Если, может быть, во время

вакаций Вам случится быть поблизу, то милости просим к нам заглянуть; местность эта называется Колки, повыше Симбирска над Волгою.

Брат мой, вероятно, рассказывал Вам о моем времяпрепровождении — не могу назвать это занятием. Это «занятие поневоле» дает некоторую видимость полезного труда. До осени я, пожалуй, состряпаю две небольших популярных книжечки; неизвестно только, как будет теперь вообще с печатанием на украинском языке, ввиду новой регламентации правописания.

Пока примите пожелание всего лучшего от преданного Вам М. Грушевского

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 43—43 зв., 44 зв.

LV

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Казань, Б. Суконная, 29

Глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович!

Приветствую Вас [с] праздниками и Новым годом и шлю искренние пожелания всего хорошего! Желаю всего доброго Вам и семье. Как тесно переплелись теперь личные и общие интересы, надежды и мечты на лучшее будущее!

Живу, нельзя сказать, чтобы хорошо. Не знаю, знаете ли Вы Казань, но с непривычки, да особенно еще в моем положении, трудно себя чувствовать сносно. Климат не здоровый, недомогаю, семья вовсе болеет, условия жизни вообще тяжелые.

Вследствие полного расстройства киевской жизни окончание VIII т., наполовину отпечатанное еще перед войной, лежит без движения и не могу добиться, чтобы типография ее окончила и выпустила, а продолжать дальше не имею возможности вследствие отсутствия литературы и источников. Теперь только мне пришлось увидеть, насколько украинские изучения стоят особняком от русской науки и как мало последняя с ними соприкасается. Занимаюсь мелочью да почитываю — а на досуге мечтаю, что, может быть, когда-нибудь вернутся те нормальные условия, в которых можно будет все это использовать. Не видно только, когда эти нормальные условия вернутся и что уцелеет к тому времени. Да и трудно, впрочем, достигнуть необходимой для работы душевной ясности в нынешних условиях жизни вообще, и в моей в частности — в вечном соприкосновении с атрибутами поднадзорного разума.

Всего хорошего. Преданный Вам М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 45—45 зв., 46.

LVI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

28.IV.1916 г.

Дорогой и многоуважаемый Алексей Александрович!

Мне очень совестно, что долговременное мое молчание возбудило в Вас даже подозрение относительно моих настроений по отношению к Вам. Я как был, так и остаюсь при искреннем уважении к Вам, а не писал потому, что слишком бессодержательно и безотрадно мое существование, так что нечем делиться, и совестно писать людям об этом унылом прозябании. На книгу, присланную Вами и с огромным интересом мною прочитанную, в ее общих частях, я все рассчитывал ответить книгою же — точнее 3 главами из VIII т. моей «Истории», но мне до сих пор не пришлось увидеть этих глав, брошенных еще до войны, к которым нужно было набрать конец

1 1/2 л., а набрать дальше типография и вовсе отказалась (мне хотелось выпустить по крайней мере написанное до войны). Примите поэтому хотя теперь запоздалую благодарность!

Недавно я писал Ольденбургу [14] о книгах, которые просил выслать, и получил ответ, что он болеет и передал это дело Вам и Гримму [15]. Таким образом, я — невольно — опять затрудняю Вас. О некоторых из них (одной — Роздольского) Вы, кажется, предпринимали шаги. Я думаю, что Ольденбург по совокупности своих занятий — академического и советского [16] — сможет найти какие-нибудь пути еще неиспробованные — а поводом мне послужили рассказы о профессорах внештатных — австрийских и германских — перевести в Казань по ходатайству Академии, и мне пришла мысль, что и [слово нерозбірливе] ученые и литераторы, может быть, могли бы получить эту возможность.

Примите пожелания всего лучшего от преданного Вам М. Грушевского.

P. S. Мне раньше посылались «Известия» Академии — и по Львовскому адресу, до самой войны. Не знаю, что сделалось с дальнейшей моей высылкой — вычеркнули ли ее из списка, или продолжали.

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 47—47 зв., 48.

LVII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

27.V.1916 г.

Дорогой и глубокоуважаемый Алексей Александрович!

Прежде всего — искреннейшая благодарность за «Известия» 1904—05 гг., которые я на днях, очевидно — по Вашему представительству, получил. Так много интересного по Киев[скому] периоду! Но сейчас еще больше в XVII в. Подчитываю, — и между прочим выходит у меня статейка: «Великая, Малая и Белая Русь». Царский титул 1655 г. и происхождение этого трехчленного термина. Раньше был, около 1 1/2 года, титул Великия и Малыя Россия, поднесенный, так сказать, Украиной при присоединении и съимпровизированный из митрополичьего титула. Затем в сентябре 1655 он был дополнен довольно неудачно — так как формула «Вел. М. Р.» включала в себя и то, что получило обозначение б[елой] Руси, а «б[елая] Русь» обозначала Русь Московскую *. По-видимому, эта импровизация была продиктована политическими порывами. Я, разумеется, не могу всего этого выяснить — для этого нужны архивные справки и рукописный материал, которого у меня тут нет. Но «предварительное сообщение» можно составить. Не захотите ли дать ему место в «Известиях», если там есть место, и если статья эта подойдет. Если нет — ответьте откровенно, так как я не хотел бы, чтобы искренние отношения портились вынужденной любезностью.

Роздольскому Симбир[ским] губерн[атором] по его просьбе разрешено переехать в Казань, но здешняя администрация говорит, что это произошло без его ведома и вопрос, оставят ли его в городе. Слишком уже все это полицейско-административные канители опротивели мне, самое воспоминание о них поднимает отвращение. Но становится ужасно гадко.

Преданный Вам М. Грушевский.

А Франко умер! Очень меня это огорчило.

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 49—49 зв., 50.

* Нет, впрочем, и литературы, очень часто самой элементарной. Термин, правда, употребляется очень неустойчиво, проследить его историю было бы интересно, но углубляться в это в настоящих условиях нет возможности.

LVIII

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Арбат, 55
1.IX.1916 г.

Глубокоуважаемый и дорогой Алексей Александрович!
Вот уже три недели как я с семьей в Москве. Сталось это довольно неожиданно, так как после всех предыдущих безуспешных хлопот академической группы я уже потерял всякую надежду и начал прочно основываться на зиму в Казани, и переезд в Москву вызвал ломку моих занятий и моего порядка жизни. Эти ломки, которых за эти три года мы столько пережили, ужасно отбирают мои силы, энергию и здоровье. Пройдет немало времени, пока я опять налажу отношения с библиотеками и приведу в известность, что, где я могу иметь для себя и как ими пользоваться, а там «что день грядущий мне готовит».

Тем тяжелее, что жизнь становится все труднее, [слово нерозбірливе] забирает много времени [слово нерозбірливе], имея кров над головою и — буквально — кусок хлеба на столе.

Искренне преданный Вам М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 51—51 зв.

LIX

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

28.X.1916 г.

Дорогой и многоуважаемый Алексей Александрович!
Живется мне так тяжело — так тяжело, что даже не хочется распространяться; кроме всего прочего дочь заболела, что-то вроде скарлатины, и это при условиях жизни без прислуги, в двух комнатах и нынешних неустройствах своими неудобствами поражает всякое представление.

Редакция Русского Исторического журнала предлагает отдать мою статейку о Великой, Малой и белой России, которую я предлагал для «Известий» АН и которую хотел бы отослать, как только освобожусь от VIII.3. «Истории», которую здесь [слово нерозбірливе] и дописываю оборванные войной страницы. Как члену редакции Р. И. Ж. и редактору «Известий» предоставляю Вам решить, куда ее направить, семо и овамо [17].

Преданный Вам М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 52.

LX

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Глубокоуважаемый Алексей Александрович!
Я очень Вам благодарен, что не отвергли наших замечаний. Я ведь тоже не [слово нерозбірливе] Руси — на обложке труда моей жизни стоит это слово «Украина-Русь» и по нынешний день, и мои работы писал [слово нерозбірливе] именно на установление непрерывного преемства и тесной связи Киевской Руси и Украины XV—XVII вв. Но, с другой стороны, нельзя же бросить упрека в отсутствии объективности и исследователям, которые свое внимание устремляют преимущественно на отграничение украинского от великорусского. С ними можно спорить, доказывать ошибки, но не обвинять.

Посылаю собственную корректуру вместе с сим, будьте добры не задержите. Из-за праздника мы потеряли 2 дня, дальнейшие листы уже отпечатаны.

Не Вам благодарить нас за помещение Вашей статьи [18]. Я глубоко, искренно благодарю Вас и очень-очень прошу не оставлять и впредь «Украины» статьями, рецензиями, хотя бы маленькими заметками по языку, если нет времени на крупное.

Я прилагаю все усилия к созданию научной работы теперь здесь, в Киеве, и прошу Вашей помощи.

Искренне уважающий и любящий Вас М. Грушевский.

P. S. Знаете, что австр[ийский] император не утвердил меня членом чешской Академии? Вместе с Успенским [19]. Недавно меня уведомили об этом.

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 57—57 зв., 58.

LXI

Лист М. С. Грушевського О. О. Шахматову

Искренне уважаемый Алексей Александрович!

На днях возвратился из своих странствий и благодарю за сведения Вашего письма. Гранатам окончание своего исторического обзора (до конца XIX в.) я вышлю на днях. Относительно иллюстраций указания дать затрудняюсь, не зная, какой системы в этом отношении вообще держится Комитет.

Об авансах Русову и Рудницкому Гранатам написал сегодня. Мысль о преобразовании Товар[иства] ім. Шевченка в Академию — или выделить из ее многочастных и многообразных сфер деятельности чисто научной в Академию — мысль старая, которую мы подымали неоднократно, так как кроме престижа это дало бы разные практические и чисто материальные выгоды [20]. Теперь я хотел воспользоваться планом союза как предлогом, чтобы поднять этот вопрос с новою энергиею! Конечно, осуществление не пришло бы во всяком случае так скоро и в обсуждении организации и союза нам принять участия не придется. Мне хотелось только теперь собрать известный конкретный материал для выступления в пользу нашего академического плана этого союза академий, если это возможно.

Вы как-то говорили мне, что я мог бы рассчитывать получить те издания Академии, какие мне бывают нужны для моих занятий. Существует ли эта возможность и теперь? Я, конечно, с удовольствием прислал бы те свои издания, которые выходили за границей и не поступали в виде обязательных экземпляров в библиотеку Академии.

С совершенным почтением

М. Грушевский

Архів РАН, ф. 134, оп. 3, спр. 433, арк. 59, 60—60 зв.

[1] Бенешевич Володимир Миколайович (1874—1943) — візантиніст, археограф й історик канонічного права. Редагував «Обозрение трудов по славяноведению за 1908—1913 гг.» (СПб., 1909—1918), які видавало Відділення російської мови і словесності. Скорочення «В. О.» в листі О. О. Шахматова означає: «Василівський острів» у Санкт-Петербурзі.

[2] Великий український учений Костянтин Петрович Михальчук — автор першої у східних слов'ян діалектологічної карти, присвяченої українській мові, діалектолог-теоретик. На пропозицію О. О. Шахматова II Відділення російської мови і словес-

ності доручило К. П. Михальчуку складання чергової програми для збирання особливостей «малоруського наріччя». Це завдання ним було вирішено разом з А. Ю. Кримським («Программа для собирания особенностей малорусских говоров». — СПб., 1910) і Є. Тимченко («Програма для збирання діалектичних одмін української мови». — К., 1910). Для ювілейного збірника О. О. Шахматов призначив розбір книги Ст. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache», що вийшла в тому ж році у Відні. Стаття О. О. Шахматова «До питання про початок української мови» була вміщена ним у другому виданні — журналі «Україна», № 1, с. 31—49 — на пропозицію М. С. Грушевського (див. його лист О. О. Шахматову від 11 січня 1914 р.).

[3] Мається на увазі журнал «Украина».

[4] Мається на увазі журнал «Украинская жизнь».

[5] Роздольський Йосип Іванович (1872—1945) — український фольклорист і перекладач. Досліджував фольклор Львівщини. Опублікував, зокрема, «Галицькі народні казки» (1895, 1899), «Галицькі народні новели» (1900), «Галицько-руські народні мелодії» (1906, 1907).

[6] Під час оголошення війни в 1914 р. М. С. Грушевський із сім'єю знаходився на дачі в селі Криворівні біля галицько-угорського кордону. В Галичині його вважали русофілом і піддавали різним утискам та приниженням. На вимогу місцевої адміністрації 7 вересня (за старим стилем) Грушевські виїхали через Угорщину до Відня, потім — в Італію, а звідти — у Росію. Після повернення 22 листопада у Київ Грушевський незабаром був звинувачений в австрофільстві та ворожості до Росії й уже 30 листопада заарештований. Збереглися 13 протоколів його допитів (див.: ЦДІА України, ф. 1235, спр. 43). Пробувши в київській тюрмі 2,5 місяці, учений був висланий поліцейськими властями до Симбірська.

[7] О. О. Шахматов мав, безперечно, на увазі дослідження М. С. Грушевського «Історія України-Руси» — найбільшої праці української історіографії.

[8] «Наш серпневий президент» — президент Петербурзької Академії наук, відомий поет, двоюрідний дядько царя Миколи II, великий князь Костянтин Костянтинович Романов.

[9] Федір Євгенович Корш помер 16 лютого 1915 р. Крім наукових досліджень, він володів 46 мовами, займався перекладами з багатьох мов, але особливо любив персидську й українську. Вільно володіючи останньою, Корш неодноразово говорив, що «для задушевно ліричних речей йому малоруська мова більш підходить, ніж літературна російська» (Архів РАН, ф. 558, оп. 2, спр. 91, арк. 4). Реакційна преса не раз цькувала Корша і Шахматова за їх «українофільство», за намагання забезпечити свободу українському друкованому слову.

[10] Очевидно, Володимиру Миколайовичу Бенешевичу.

[11] Реакційна столична газета «Новое время» багато разів нападала на Академію наук, на Відділення руської мови і словесності, на окремих учених, особливо на Ф. Є. Корша і О. О. Шахматова.

[12] Некролог Ф. Є. Корша О. О. Шахматов вмістив в «Известиях ИАН» за 1915 р. (№ 5, с. 373—393).

[13] Ф. Ф. Фортунатов — голова формально-граматичної школи в російському мовознавстві — помер у вересні 1914 р. Він був наставником О. О. Шахматова ще під час перебування останнього в гімназії. В «Известиях ИАН» (1914, № 14, с. 967—974) О. О. Шахматов помістив некролог Ф. Ф. Фортунатова.

[14] Сергій Федорович Ольденбург (1863—1934) — академік, неодмінний секретар Петербурзької Академії наук, спеціаліст в галузі східної філології, відомий індолог, глибокий знавець проблем порівняльного дослідження літератур, етнолінгвістики.

[15] Е. Д. Грімм — професор історії Санкт-Петербурзького університету.

[16] «Советский» тут — який відноситься до Державної ради, де С. Ф. Ольденбург, як і О. О. Шахматов, працював як обраний від «академічної курії».

[17] Семо и овамо. Застар. Туди і сюди; тут і там.

[18] Мова йде про статтю О. О. Шахматова «До питання про початок української мови», вміщеної в ж. «Україна», 1914, № 1.

[19] Федір Іванович Успенський (1845—1928) — великий історик-візантиніст, славіст, археолог, з кінця XIX ст. очолював російське візантинознавство.

[20] Створення на основі Львівського наукового товариства ім. Шевченка Академії автоматично забезпечувало її державною дотацією з боку австрійського уряду згідно з § 14 конституції Австрії.

Л. Д. Сакада (Київ)

Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського

В пантеоні борців за українську національну ідею Михайло Сергійович Грушевський посідає сьогодні належне йому чільне місце як видатний історик і провідний діяч новітньої української історії. Заради цього Українське історичне товариство (УІТ) протягом тридцятилітнього свого існування доклало неабияких зусиль, відстоюючи видатного сина України,

долаючи вимушене наукове забуття вченого на Батьківщині, поборюючи фальсифікації радянської історико-партійної науки і деякі невиважені підходи на Заході в оцінці його діяльності та наукової спадщини.

Нині, коли однією з характерних рис історичної науки стає поступове злиття в єдине ціле обох потоків національної історіографії — в Україні і діаспорі, — а в сучасних дослідженнях все ширше використовуються науково-вартісні публікації еміграційних істориків, цілком зрозумілим стає зростаючий інтерес до інтелектуального капіталу УІТ і, зокрема, в галузі грушевськознавства. УІТ має найвагоміший доробок серед усього зробленого на цій ниві науковими українознавчими установами як в Україні, так і на Заході, бо від самого початку уітівці в своїх дослідженнях поставили на одне з центральних місць постать Михайла Грушевського, виявляючи неупереджений підхід до наукового вивчення його біографії, діяльності і творчості [1].

Українські історики, які волею долі опинилися на Заході і працювали професійно в еміграційних умовах, згуртувалися у 1965 р. в цілком самостійне товариство, прагнучи відмежуватися до певної міри від суперечок і дискусій, що мали місце між деякими українськими науковими осередками, в основному між НТШ і УВАН [2]. Об'єднав їх щойно народжений «Український історик» — науковий журнал української історіографії — після публікації Звернення Ініціативної групи (створеної, власне, з редколегії) [3] і листовного референдуму. 1 березня 1965 р. й виникло УІТ, яке мало 45 членів-засновників [4]. Ініціатором-засновником і незмінним головним редактором журналу з тих пір і по сьогодні є Любомир Винар, нині професор Кентського університету у США та Голова Українського історичного товариства [5].

Утверджуючи цілісність української наукової історіографії, ініціатори УІТ, до яких належав і О. Оглоблин, вбачали завдання української еміграційної історіографії не в тому, щоб бути лише антагоністичними супротивниками заідеологізованим напрямкам радянської історіографії. Вони скоріше розглядали першу відносно другої як «свого роду додаток..., доповнення, продовження, але разом з тим і виправлення тої історичної науки», яка була позбавлена вільного розвитку на батьківщині через пута партійного контролю. Усвідомлюючи, що працюють для майбутньої України, історики прагнули зберегти кращі традиції української історіографії та дбати про її міжнародний авторитет, отже, визначили своїм завданням «гідно репрезентувати українську історіографію перед світовою наукою, а передусім перед власною батьківщиною і перед власним народом» [6]. І не випадково О. Оглоблин вміщує у другому випуску «Українського історика» свою статтю концептуального значення «Михайло Грушевський і українське національне відродження», де обґрунтовує думку про постать М. С. Грушевського як набуток непроминальної вартості для української історичної науки, культури, політики, і цим, власне, спонукає до усвідомлення потреби всебічного наукового вивчення життєвого і творчого шляху вченого, який «так присвятився українству, й не тільки свого покоління» [7]. Вже з наступного числа «Український історик» (1964. — Ч. 4. — Т. 1) набуває статусу офіційного видання УІТ і виходить як щоквартальник, але через матеріально-фінансові труднощі майже завжди вимушено об'єднаними числами — двічі, а то й раз на рік.

Звісно, що і до утворення УІТ українська еміграція докладала зусиль, аби зберегти пам'ять про Видатного Українця, що дав історичну метрику своєму народові. Так, діяльність НТШ в Америці з другої половини 1949 р. очолював М. Чубатий — єдиний із студентів професора Грушевського в еміграції. За спогадами О. Домбровського, він шанував пам'ять про вченого, і саме його піклуванням «дух наукової атмосфери з доби М. Грушевського перенісся деякою мірою до НТШ у діаспорі» [8]. В НТШ проводилися наукові дискусії, під час яких обговорювалися ідеї творця «Історії України-Руси». Приміром, по доповіді М. Чубатого — за темою української і російської концепцій історії Східної Європи — відбулася дискусія в червні 1951 р. з обговоренням історичної схеми Грушевського [9]. М. Стахів, один з провідних

членів НТШ, вмістив у 1957 р. в «The Ukrainian Quarterly» статтю про М. Грушевського як науковця, суспільного лідера і державного керівника [10]. А в 1978 р. один з томів Записок НТШ було спеціально присвячено М. Грушевському [11].

Час від часу заходами різних установ здійснювалося перевидання деяких окремих праць М. Грушевського, переважно концептуального характеру. Скажімо, в анналах УВАН у 1952 р. було вміщено англійський переклад принципово важливої праці М. Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східнього слов'янства» (1904) [12]. В середині 60-х років заходами УВАН у Канаді було здійснено передрук цієї статті українською мовою з додатком статті А. Грегоровича і вибраної бібліографії праць М. Грушевського та історіографією статей про нього (Вінніпег, 1964). А в 1965 р. заходами самого А. Грегоровича вийшло окреме факсиміле цієї статті від Українського студентського об'єднання в Торонто. Звісно, їх тиражі не могли бути значними, але ці події не залишалися поза увагою УІТ, — вони, як правило, знаходили відгук на сторінках «Українського історика» у розділі «Хроніка» [13]. З огляду на теоретико-концептуальне значення вказаної праці Грушевського для української національної історіографії, вже значно пізніше — у 1986 р. — Любомир Винар вмістив повний передрук «Звичайної схеми...» (за виданням 1904 року) у додатках своєї монографії «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський» [14].

Загальновідомим є факт першого повного репринтного перевидання «Історії України-Руси» українським видавництвом «Книгоспілка» (директор — Я. Пастушенко) в 1954—1958 рр. у Нью-Йорку [15], а потім був проект НТШ — здійснити переклад праці і видати її англійською мовою. Його не вдалося тоді зреалізувати [16], і він зусиллями істориків діаспори втілюється в життя лише нині — перший англомовний том «ІУР» виходить у світ.

У 1965 р. редколегія «Українського історика» не залишила непоміченим факт, що видавництво «University Microfilm, Inc.» в Мічігані пропонує ксерокопії відбитки праць М. Грушевського: «Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столетия» (К., 1906), «Очеркъ исторіи украинскаго народа» (Спб., 1906) та «Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи» (Спб., 1907). В «Хроніці» повідомлялося, що це видавництво збирає також замовлення на репринтне перевидання «Ювілейного Збірника на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського...» (К., 1928), і було вміщено заклик до громадськості підтримати цей задум [17].

Як бачимо, в діаспорі ім'я Михайла Грушевського не було в забутті, проте вивченням його життєвого шляху і наукової спадщини спеціально ніхто не займався, поки не виникло УІТ.

У 1966 р. УІТ оприлюднило у своєму журналі Звернення з нагоди 100-річчя від дня народження Михайла Грушевського і, проголошуючи «Рік М. С. Грушевського», закликало українську громаду у вільному світі гідно вшанувати його пам'ять [18]. З цього часу товариство починає систематичне вивчення спадщини Михайла Грушевського, його громадсько-політичної діяльності.

Саме тоді народжується задум видання бібліографії творів М. Грушевського, підготовки монографії про його життя і діяльність та збірника праць про видатного українського історика іноземними мовами. В розділі журналу «Хроніка» під рубрикою «Архів УІТ» повідомлялося, що розшукані праці М. Грушевського та матеріали про нього зберігатимуться в архіві Товариства. Редакція звернулася до читачів з проханням допомогти відшукати деякі праці вченого, зокрема його «Автобіографію» з 1926 р., еміграційне видання «Ілюстрованої історії України» з 1919 р. [19] Подібні звернення до громади про пошуки матеріалів, які висвітлюють життєвий шлях і творчість Михайла Грушевського, надалі періодично з'являлися на сторінках «Українського історика».

До 100-літнього ювілею Михайла Грушевського, 50-річчя від дня смерті історика та 125-річчя від дня його народження УІТ видало спеціально присвячені томи «Українського історика» — у 1966, 1984 і 1991 рр. З 1972 р. в

журналі було відведено окрему постійну рубрику — «Грушевськіана» [20], і кращі з її матеріалів почали видавати також окремими відбитками серед серійних видань УІТ [21]. Зокрема, книжковими виданнями «Грушевськіани» вийшли: біографічні дослідження Л. Винара «Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості» (1974. — Ч. 1) та «Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року» (1981. — Ч. 2), добірка статей М. Грушевського про В. Антоновича «Володимир Боніфатійович Антонович» (1985. — Ч. 3), «Михайло Грушевський в українській і світовій історії» Л. Винара (1993. — Ч. 4). У формі наукового збірника «Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина (з нагоди 125-річчя від дня народження)» було видано об'єднаний журнальний том за 1991/92 рр. — тут вміщено наукові розвідки і матеріали науковців як з діаспори, так і з України, бо від 1990 р. УІТ стало відкритим і розгортає співпрацю з науковцями України.

З метою координації досліджень УІТ заснувало у 1989 р. Академічну комісію для вивчення діяльності і творчості М. С. Грушевського [22]. Для організації ювілейних заходів до 125-річчя від дня народження Михайла Грушевського з ініціативи УІТ було створено спеціальний Академічний комітет [23], а нині, до 130-літнього ювілею, спільно з науковими установами України засновано Міжнародний Академічний комітет [24].

Чим же цінний науковий доробок українських істориків діаспори, і що в діяльності товариства послугувало справі повернення Михайла Грушевського Україні? Спробуємо з'ясувати це питання докладно.

Саме в той час, коли несмілива спроба деяких істориків в Україні науково реабілітувати ім'я творця схеми історії України не вдалася [25], тема М. Грушевського починає бути постійно присутньою у науково-організаційній діяльності УІТ. Це виявлялось як у видавничих програмах товариства, так і у проведенні численних наукових конференцій, бо після заснування УІТ багато заходів на вшанування пам'яті Михайла Грушевського в діаспорі відбувалося за його ініціативою спільними зусиллями науково-українознавчих та культурологічних фундацій.

Першим заходом до знаменного ювілею став вечір, влаштований 7 травня 1966 р. у Детройті УІТ та місцевою Групою УВАН, де Л. Винар зробив доповідь «Молоді роки М. Грушевського» [26]. 12 листопада того ж року УІТ при участі Осередку НТШ у Клівленді та Асоціації українських професорів американських університетів влаштувало ювілейний вечір пам'яті корифея української історичної науки, — вступне слово виголосив М. Пап, а в доповіді Л. Винар висвітлив життєвий шлях М. Грушевського [27]. 18 грудня 1966 р. у Нью-Йорку історична секція УВАН, історико-філософічна секція НТШ та УІТ організували спільну урочисту пленарну конференцію з нагоди ювілею творця «Історії України-Руси». Її роботою керував О. Оглоблин, його доповідь мала назву «Михайло Грушевський на тлі доби». Також виступили: О. Пріцак — «Історіософія Михайла Грушевського», Я. Пеленський — «Суспільно-політичні ідеї Михайла Грушевського» та Л. Винар — «Львівський період життя Михайла Грушевського» [28]. У своїх спогадах про успіх цієї конференції, яка засвідчила тісну співпрацю трьох наукових установ — НТШ, УВАН і УІТ, Олександр Домбровський зазначив, що науковий авторитет і світла пам'ять великого історика були стимулом до спільного відзначення його роковин «в дусі національно-академічної єдності й спільних історіографічних коренів духовної спадщини титана нової української національної історіографії» [29].

Про Михайла Грушевського згадувалося при відзначенні 30-ліття діяльності НТШ в Америці у 1978 р. на науковій конференції в Чікаго, яка проводилася за ініціативою Осередку НТШ при участі тамтешнього відділення УІТ. За тематикою життя і творчості видатного вченого виступили С. Горак, М. Біда, М. Чировський [30].

За ініціативою УІТ відбулися наукові конференції на вшанування пам'яті Михайла Грушевського в зв'язку з 50-річчям смерті. 9 червня 1984 р. в Торонто пройшла наукова конференція УІТ під патронатом Наукової ради Світового конгресу вільних українців. Відкрив її Л. Винар до-

повіддю «Грушевськознавство — важлива ділянка українознавства», доповідали: М. Антонович — «Зв'язки М. Грушевського з О. Кониським», О. Домбровський — «Інтерпретація М. Грушевським раннього історичного процесу на землях України» і Т. Мацьків — «Оцінка М. Грушевським гетьманства Івана Мазепи». Відбулося також обговорення з проблеми «Питання термінології історії України в суспільних науках і історична схема Михайла Грушевського», в якому взяли участь В. Ісаїв, Т. Приймак, М. Пап і О. Субтельний [31]. До цієї ж сумнопам'ятної дати було приурочено ряд заходів у грудні — УІТ та Асоціація українських університетських професорів і Осередок НТШ в Огайо у співпраці з Науковою радою при СКВУ провели наукову конференцію у Пармі. Відкрив її Л. Винар доповіддю «Місце Михайла Грушевського в історії України», було заслухано доповіді О. Домбровського — «Етногенез й рання історія України в насвітленні М. Грушевського» та Ю. Кульчицького — «Українська тематика та історія Грушевського в американських підручниках» [32]. Саме тоді відбулася перша на теренах Європи наукова конференція на вшанування пам'яті видатного історика. За ініціативою УІТ її було проведено в Мюнхені спільно з Українським Вільним Університетом. На цій конференції, в якій брали участь і німецькі колеги, всі доповіді торкалися наукової спадщини Грушевського. В кінці грудня 1984 р., під час річного з'їзду Американської історичної асоціації в Чикаго, спільно з УІТ було організовано наукову сесію, присвячену М. С. Грушевському.

Окрім суто наукових, члени УІТ активно беруть участь у громадських заходах діаспори на вшанування видатного сина України. Коли на пропозицію А. Жуковського відбулося відзначення 100-літнього ювілею М. Грушевського в американському сенаті і палаті представників, «Congress Record» (1966. — Ч. 165) надрукував лист-меморіал до цієї дати, а також статтю Л. Винара і укладену ним бібліографію праць М. Грушевського [33].

Вшанування пам'яті Михайла Грушевського українською громадою у рік 50-ліття його смерті відбулося 23 листопада 1984 р. в приміщенні Літературно-мистецького клубу у Нью-Йорку. Доповідаючи про М. Грушевського як основоположника української наукової історіографії, О. Домбровський наголосив на необхідності розширення тематики наукових досліджень істориків та українознавців у діаспорі, згадавши традиції київського наукового журналу «Україна», коли він видавався за редакцією М. Грушевського від історичної секції ВУАН [34].

Під час зустрічі з громадськістю в Чікаго, влаштованої УІТ та Українським літературним фондом ім. І. Франка при співпраці з Осередком НТШ та Чиказької філії Українського католицького університету, — вона відбулася 21 вересня 1985 р. в Соборі св. Володимира і Ольги — було вшановано пам'ять Михайла Грушевського та відзначено 20-річчя діяльності УІТ. Л. Винар розповів про розвиток грушевськознавства, а Д. Штогрин зробив доповідь про значення «Історії української літератури» М. Грушевського [35].

Такі заходи Українського історичного товариства та його звернення до «думаючої частини української громади в діаспорі, яка розуміє вагу історичних дослідів як основи сучасного і майбутнього розвитку українеької нації» [36], принесли згодом свої результати. У 1984 р. УІТ відкрило рахунок спеціального Фонду Михайла Грушевського, на який надійшли численні добродійні внески. Одним з перших вніс 500 доларів інженер Василь Ростун з Чикаго [37], родина якого згодом заповіла на цю благодійну справу все своє майно, і тепер це — «Видавничий Фонд М. Грушевського імені Василя і Тетяни Ростунів». Коштом фонду видавалися праці Михайла Грушевського, публікації про його життя і творчість, серед них — книга професора Л. Винара «Михайло Грушевський: історик і будівничий нації», видана тепер в Україні до 130-річного ювілею видатного вченого.

Майже до кінця 80-х років науковцям України грушевськознавча тематика була практично недоступною, а історики діаспори хоч і користувалися, за висловом І. Лисяка-Рудницького, «у порівнянні з своїми радянськими колегами... двома велетенськими перевагами: свободою слова та прямим

зв'язком з світом наукової думки Заходу» [38], проте могли лише мріяти про використання матеріалів з архівосховищ України. За таких обставин еміграційні історики мали можливість працювати у напрямі переважно узагальнююче-синтетичних, ніж джерельно-фактологічних досліджень, хоч і останнім приділялася значна увага. Коли О. Оглоблин наголошував, що еміграційна наука мусить цікавитися питаннями, які просто не існують або не мають актуального значення для історичної науки на батьківщині, то він у 1963 р. прямо вказав, що науковцям варто «використовувати важливі історичні джерела (зокрема, архівні), неприступні або мало приступні історикові на батьківщині» [39].

У розпорядженні дослідників М. Грушевського на Заході була обмежена джерельна база, проте вони залучили до наукового обігу значний обсяг матеріалів, виходячи з можливого. По-перше, використовувалися видані, але науково не опрацьовані матеріали самого Грушевського. В «Українському історику» було здійснено передрук рідкісних праць Грушевського, головним чином концептуального характеру, які відшукувалися на Заході ціною чималих зусиль. В журналі опубліковано близько двадцяти важливих статей М. Грушевського, серед яких «Три академії», «Антонович: основні ідеї творчості і діяльності», «З соціально-національних концепцій Антоновича», «В сімдесяті роковини Кирило-Мефодіївської справи», «Костомаров і новітня Україна», автобіографічні матеріали тощо [40].

По-друге, для істориків діаспори реальною була можливість виявити матеріали Грушевського у західних сховищах, і це було здійснено: Віденський архів дослідили Л. Винар і Т. Горнишкевич, етнічні архівні фонди Канадського Національного архіву в Оттаві вивчав Т. Приймак, було нарешті досліджено і введено в науковий обіг листування М. Грушевського і його сучасників, де згадувався видатний історик і діяч, — ці матеріали було залучено з фондів Архіву УВАН і НТШ у Нью-Йорку і опрацьовано зусиллями професорів В. Міяковського та С. Стецюка, а потім опубліковано за редакцією Марка Антоновича; німецькі архівні фонди вивчав професор І. Каменецький у зв'язку з дослідженням діяльності М. Грушевського в Українській Центральній Раді [41].

По-третє, останньою можливістю, яка залишалася для розширення джерельної бази, став шанс звернутися особисто і зібрати спогади-свідчення співробітників, далеких родичів і знайомих Михайла Сергійовича, які знали його особисто і перебували в еміграції. Цю пошукову роботу було розпочато Л. Винаром ще у 1966 р., і, завдячуючи наполегливості дослідника, вона принесла свої результати [42]. Звісно, що використання таких матеріалів потребує, як зазначає сам професор Винар, певного критичного ставлення до них і зрозумілої обережності з методологічного боку — як до мемуарних матеріалів, писаних в ретроспективному спрямуванні [43].

За три десятиліття на сторінках «Українського історика», що став основним «верстатом праці» для уітівців, та в окремих книжкових виданнях товариства було опубліковано багато різних за характером матеріалів щодо життя і творчої спадщини Михайла Грушевського. Серед них, поряд з передруками рідкісних публікацій важливих статей вченого, чимало джерельних матеріалів, в тому числі епістолярних, із західних архівів, а віднедавна також і з України. Найвагомішу частку в доробку «грушевськіани» становлять наукові розвідки членів УІТ, присвячені різним аспектам суспільно-політичної діяльності вченого. В дослідженнях програмно-концептуального характеру, здійснених О. Оглоблиним і Л. Винаром, обґрунтовано та узагальнено непроминальну значимість творчої спадщини Михайла Грушевського для історії українського народу і майбутнього України. Серед членів УІТ, які зробили вагомий внесок у вивчення життя і творчості М. Грушевського, слід назвати М. Антоновича, І. Витановича, Ю. Герича, О. Домбровського, Л. Биковського, М. Ждана, І. Каменецького, Р. Климкевича, В. Міяковського, Т. Мацьківа, М. Чубатого. В останні роки до них приєдналися також науковці з України — І. Гирич, Я. Дзира, Г. Бурлака, Я. Грицак, Є. Пшеничний та інші. Всі вони працювали над творенням на сторінках журналу правдивого портрету постаті видатного вченого і діяча

України. Докладний огляд численних публікацій «грушевськіани» на сторінках «Українського історика», їх історіографічний аналіз та своєрідну класифікацію за жанровими різновидами здійснив І. Гирич [44]. Щоб не повторювати його, свідомо не зупиняємося докладніше на цьому важливому аспекті, а всім зацікавленим радимо ознайомитися з цією змістовною науково-інформаційною статтею.

Висвітлюючи цю тему в діяльності УІТ, не можна не підкреслити особистий внесок професора Л. Винара в розбудову і популяризацію грушевськознавства. Слід визнати, що цей доробок «Українського історика» не був би таким значним, якби не наукове зацікавлення Головного редактора журналу. Ще замолоду він обрав грушевськознавство як одне з головних спрямувань своїх історичних студій [45]. Л. Винар — автор багатьох наукових розвідок з різних періодів творчої біографії Михайла Грушевського та його наукової і публіцистичної спадщини. Небезпідставно вважаючи Грушевського «жертвою партійної міфології» в Україні і діаспорі, бо, з одного боку, йому навішували ярлик «махрового українського буржуазного націоналіста», а з другого, — «руйника української державності» [46], Винар свідомо стає на позиції об'єктивного дослідника з метою захистити честь історика, розкрити значення його наукової та суспільної праці для України. Як згадує вчений-грушевськознавець, задум започаткувати неупереджене систематичне вивчення М. Грушевського зіткнувся з байдужістю до цієї справи як НТШ, так і УВАН. Саме через це згодом прийшло усвідомлення, що «наука грушевськознавства мусить мати відповідну організаційну основу, журнал, в якому могли б друкуватися праці, матеріали... які досліджували б різні ділянки творчості енциклопедиста Грушевського» [47].

Започаткувавши такий журнал і присвятивши понад тридцять років життя справі повернення із забуття спадщини Михайла Грушевського, український історик з діаспори Л. Винар заслужено здобув визнання фахівців і вважається сьогодні найавторитетнішим із дослідників-грушевськознавців. З ініціативи Наукової Ради НТШ у Львові особистий внесок професора Л. Винара відзначено у 1994 р. «Дипломом лауреата медалі Михайла Грушевського» [48]. Саме йому належить введення в наукову літературу терміну «грушевськознавство» і теоретичне обґрунтування його як окремої міждисциплінарної ділянки українознавства, змістом якої є систематичне і всестороннє вивчення життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського [49].

До заслуг Любомира Винара слід віднести визначення структури нової академічної дисципліни [50]. Наголошуючи, що Михайла Грушевського слід вивчати всебічно як науковця, культурно-освітнього діяча і суспільно-політичного лідера, Л. Винар досліджує не препаровану постать видатної особи, а особистість людини-діяча, яка не потребує, на його думку, «забронзування». Саме таким постає Грушевський в монографічних дослідженнях історика «Молодість Михайла Грушевського: 1866—1894» (Мюнхен, 1987), «Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1892—1930» (Мюнхен, 1970), «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934)» (Нью-Йорк, 1986) та багатьох наукових розвідках і документальних публікаціях [51]. Ним укладено бібліографію праць М. Грушевського [52], особливу увагу приділено популяризації наукової схеми історії України, якій судилося стати ідеологічним підґрунтям у визвольній боротьбі українського народу [53]. Л. Винаром досліджено і перевидано на Заході збірку М. Грушевського «На порозі Нової України» (1918), яку можна розглядати як політичний заповіт. Цю книгу було подаровано головою Товариства 24 серпня 1992 р. першому президентові незалежної України Леоніду Кравчуку та депутатам Верховної Ради на церемонії передачі повноважень Державного Центру УНР в екзилі [54]. На черзі здійснення задуму підготовки енциклопедичного словника «Михайло Грушевський» як спільного видання усіх наукових установ, що займаються грушевськознавчою тематикою [55].

Матеріали УІТ з тематики грушевськознавства, як й інші вартісні наукові дослідження істориків діаспори, не могли бути не поміченими в Ук-

раїні. Як доходили ці матеріали до читачів на Батьківщині? Звісно, донедавна доступ до журналу «Український історик» та інших видань УІТ, як і до еміграційної літератури взагалі, був утрудненим. Скажімо, вже згадувану монографію Л. Винара «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський» було спеціально видано у 1986 р. «Сучасністю» без зазначення місця видання і малим форматом, щоб полегшити розповсюдження її в Україні [56]. Такі твори, незалежно від відгуків офіційної партійної «контрпропаганди», спонукали до пробудження думки українських культурних діячів та науковців, примушували їх прагнути до здобутків діаспори, — це вочевидь виявилося в процесі активізації національно-патріотичних сил періоду «гласності».

Історіографічна спадщина творця наукової схеми історії України, яка спільними зусиллями була піднята із забуття українськими істориками поза межами України, та правдиві студії про його життя і діяльність, безумовно, мали вплив на процес державного і культурного відродження України. Оприлюднивши усвідомлену українською інтелігенцією необхідність «повернути народові наукову спадщину М. С. Грушевського», газета письменників «Літературна Україна» відкрила тему Михайла Грушевського в українському суспільстві [57]. Це було одразу підтримано громадськістю і науковцями — літературні журнали взялися друкувати твори М. Грушевського, а науковці створили спеціальну Комісію для вивчення творчої спадщини академіка М. С. Грушевського і добилися відповідною постановою Президії Академії наук України (лютий 1989 р.) права публікації «Історії України-Руси» в недоторканому вигляді, без можливих купюр і редагувань [58]. Ці факти не залишилися поза увагою УІТ.

Стежачи за «таненням криги» замовчування видатного історика в рідному краю, керівництво УІТ заініціювало контакти з тими науковцями і культурними діячами України, які свідомо стали на шлях боротьби за повернення Михайла Грушевського. Наприкінці 1989 р. на установчих зборах Американської асоціації україністів, які відбувалися в стінах Гарвардського університету, Голова УІТ Л. Винар знайомиться з представником Археографічної комісії АН УРСР Г. Боряком. Згодом до Києва було надіслано офіційний лист на ім'я голови Археографічної комісії Академії наук України П. Соханя, де висловлювалося зацікавлення видавничими планами комісії і, зокрема, тими, що стосувалися архівних матеріалів Михайла Грушевського [59]. В офіційній відповіді Л. Винару керівництво Археографічної комісії повідомляло, що з радістю приймає пропозицію щодо співпраці в широкому діапазоні українознавства, і висловило зацікавлення в творчих контактах, в першу чергу при підготовці до видання в Україні наукової спадщини найвидатнішого історика України академіка М. С. Грушевського [60].

З цього моменту, коли реальною стала співпраця з науковцями України, починається якісно новий період у діяльності Українського історичного товариства — воно спрямовує свої зусилля на повернення українському народові його видатного історика і діяча. В Україну надсилаються видання УІТ, комплекти журналу «Український історик». В Києві голова УІТ взяв участь у засіданні Комісії по вивченню творчої спадщини академіка М. Грушевського [61]. Між УІТ та Археографічною комісією підписується «Угода про співробітництво» (вересень 1990), якою було закріплено намір спільно спрацювати і видати бібліографічний довідник «Михайло Грушевський» та ряд інших проектів [62].

У 1990 р. встановлюються творчі контакти УІТ з відновленим Науковим Товариством імені Т. Г. Шевченка у Львові [63]. В березні 1991 р. постановою Президії НТШ професора Л. Винара було обрано до складу Організаційного комітету для відзначення 125-річчя М. С. Грушевського [64]. Спільними зусиллями НТШ, Республіканської асоціації україністів та УІТ 27—29 серпня 1991 р. у Львові було проведено Міжнародну наукову конференцію «Михайло Грушевський — визначний український вчений, державний діяч, громадянин», в роботі якої брали участь 150 науковців із семи країн, серед них — 14 членів УІТ [65]. Під час урочистостей у Львові, які на-

були всеукраїнського характеру, бо саме збіглися з історичним проголошенням незалежності України, відбулося багато подій. Однією з них стала церемонія закладення каменю під пам'ятник Михайлові Грушевському (відкрито 12.06.1994), частину витрат на спорудження якого спонсорувало УІТ [66]. О. Оглоблин, на той час почесний голова УІТ, так відгукнувся на ці історичні події у своїй доповіді на Всеукраїнській науковій ювілейній конференції в Америці, присвяченій академіку М. Грушевському (19—20 жовтня 1991 р.): «Імперія зла впала — переміг Грушевський» [67].

Встановило УІТ зв'язки і з Товариством охорони пам'яток історії і культури, зокрема з львівською обласною організацією, очолюваною Я. Ісаєвичем [68]. Має намір підтримати своїми коштами спорудження пам'ятника Голові Центральної Ради в Києві [69].

Під час зустрічей у Києві і Львові голова і члени управи Товариства (Л. Винар, М. Антонович, О. Баран і Д. Штогрин) особисто познайомилися з багатьма науковцями, які згодом стали новими членами УІТ [70]. За їх ініціативою офіційно постали осередки УІТ в Україні: 11 серпня 1992 р. у Львові, 20 серпня — у Києві [71], а згодом і в інших містах. В своїй діяльності вони відводять чільне місце Михайлові Грушевському, — скажімо, Галицький осередок УІТ у 1992 р. здійснив видання першої книги Л. Винара в Україні — «Силуети епох». В ній вміщено історичну розвідку «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський» [72].

Офіційне рішення щодо створення Історико-меморіального музею М. С. Грушевського в Києві [73] одразу підтримав голова УІТ. Професор Винар радо відгукнувся на лист директора Музею історії міста Києва Тамари Хоменко (на правах відділу якого нині перебуває офіційно музей Грушевського) і дав згоду співпрацювати над його створенням, наголосивши виняткову важливість цієї події в культурному житті України [74]. Разом з Марком Антоновичем він увійшов від УІТ до Комітету сприяння музею [75], оголосивши патронат УІТ над ним, надіслав видання «грушевськіани» [76]. До речі, в планах цього музею передбачено створення окремого відділу експозиції «Українська історична наука», де має бути висвітлено і непросту долю української науки в цілому, враховуючи здобутки діаспори. Тут, зокрема, планується підготувати окремий розділ про Українське історичне товариство та про його внесок у розбудову грушевськознавства [77].

Надаючи великого значення згуртуванню наукових сил на відновленні історичної правди про видатного сина України, УІТ не пропустило нагоду проголосити 1991 рік — Ювілейним роком Михайла Грушевського, з тим, щоб спільно відзначити 125-літній ювілей від дня його народження як в Україні, так і в діаспорі. Вперше про цей намір було повідомлено під час наукової конференції УВУ і УІТ з нагоди 25-ліття Товариства, що відбулась у Мюнхені 24—25 серпня 1990 р. [78] Цей задум було втілено в життя 29 серпня 1991 р. у Києві під час роботи І Конгресу Міжнародної асоціації україністів, учасники якого одностайно прийняли пропозицію голови УІТ Л. Винара, схваливши її в резолюціях конгресу [79]. Комітет по відзначенню ювілею Михайла Грушевського, створений УІТ у співпраці з Науковою Радою СКВУ з провідних науковців різних країн, взяв участь в організації спільно з науковою громадськістю України урочистих заходів в Україні, Європі, США і Канаді [80]. Професора Л. Винара було введено до складу ювілейного Урядового комітету відповідно до постанови Президії Академії наук УРСР [81]. Новою ініціативою УІТ стало створення у 1991 р. наукового Міжнародного Товариства М. Грушевського, серед членів-засновників якого відомі українські науковці з різних країн світу [82].

Наукова імпреза за участю УІТ відбулася 24—25 жовтня 1994 р. у Львові на відзначення 100-річчя прибуття Михайла Грушевського на кафедру історії України у Львівському університеті. Матеріали наукової конференції «Михайло Грушевський і львівська історична школа», влаштованої спільно з Інститутом історичних досліджень Львівського університету, Львівським відділенням Інституту археографії НАН України, Інститутом українознавства НАН України та Історичною комісією Наукового товарист-

ва ім. Т. Шевченка, побачили світ завдяки заходам і коштам УІТ та цих установ [83].

Українське історичне товариство має намір присуджувати, починаючи з цього року, щорічну премію імені Михайла Грушевського за найкращі наукові дослідження в галузі грушевськознавства [84].

Як бачимо, діяльність УІТ в Україні по відродженню пам'яті про Михайла Грушевського у сучасників і заради збереження її для нащадків, має реальний зміст і практичне втілення.

Для гідного відзначення нинішнього ювілею — 130-річчя від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського — з ініціативи УІТ було створено Міжнародний академічний комітет (голова комітету — Л. Винар), який у співпраці з науковими установами та університетами в Україні і діаспорі взяв на себе організацію наукових конференцій і ювілейних вечорів, сприятиме виданню праць з грушевськознавства [85].

Грушевськознавство як нова галузь української науки в Україні та поза її межами стверджується і розвивається. Українське суспільство визнало заслуги видатного вченого, який своєю фундаментальною «Історією України-Руси» вписав українців у світову історію. Не останню роль у поверненні Україні Михайла Грушевського відіграло Українське історичне товариство.

[1] У ґрунтовній бібліографії праць М. С. Грушевського, яку укладає у співпраці з Українським історичним товариством Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, з близько 600 позицій майже п'ята частина має посилання на видання, фірмовані УІТ, переважно на публікації з «Українського історика». Див.: Г и р и ч І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // Український історик (далі — УІ). — 1994. — Ч. 1—4. — С. 102; також — В и н а р Л ю б о м и р. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). — К., 1995. — С. 247.

[2] В и н а р Л. Українське історичне товариство: генеза і рання діяльність // УІ. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 13—47.

[3] Комунікат Ініціативної групи було вміщено в № 4 УІ за 1964 рік. Передрук цього документа подано в УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 198—199; В и н а р Л. Там же. — С. 29—35.

[4] Обіжний лист від 28.05.1965 // УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 199—201.

[5] Про Любомира Винара та його наукову діяльність див.: Любомир Винар — історик, педагог, бібліограф (1950—1980). За ред. О. Домбровського. — Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто, 1982. — 71 с; Г и р и ч І. Засновник грушевськознавства // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації... — С. 18—22; П ш е н и ч н и й Є. Український історик Любомир Винар // Винар Л. Силуети епох. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992. — С. 3—8.

[6] О г л о б л и н О. Завдання української історіографії на еміграції // УІ. — 1963. — Ч. 1; цитуємо за передруком: УІ. — 1978. — Ч. 4. — С. 57.

[7] О г л о б л и н О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // УІ. — 1963. — Ч. 2—3. — С. 1—6. Цю статтю, базовану на доповіді автора в УВАН за 19.12.1954 р., також вміщено у кн.: О г л о б л и н О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 55—63.

[8] Д о м б р о в с ь к и й О. Розвиток грушевськознавства й Українське історичне товариство // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. — Львів, 1994. — С. 348—349.

[9] Там же. — С. 349. Автор вказує, що матеріали цієї та інших наукових дискусій було видано в працях НТШ — Procedings. Historical-Philosophical Section. Shevchenko Scientific Society. — New-York; Paris, 1951. — Vol. 1.

[10] S t a c h i v M. A Scientist and Social Leader as President of State. Professor M. Hrushevs'ky, Leader of the Ukrainian National Revolution and First President of the Ukrainian National Republic // The Ukrainian Quarterly. — New-York, 1957. — Vol. 13. — P. 329—336.

[11] Михайло Грушевський: У 110 роковини народження 1866—1976. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. Записки НТШ. — Т. 197. — С. 236. В «УІ» було вміщено критичну рецензію на це видання: УІ. — 1982. — Ч. 1—2. — С. 122.

[12] The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciense in the U. S. — New-York, 1952. — Vol. II. — N 4(6).

[13] Видавництва і видання // УІ. — 1965. — Ч. 3—4. — С. 106.

[14] В и н а р Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866—1934). — Нью-Йорк, 1986. — С. 101—108.

[15] Є цікава згадка в листі Олександра Оглоблина від 12.08.56 щодо розшуків Л. Винаром IX тому «Історії України-Руси» для цього перевидання: З листів Олександра Оглоблина до Любомира Винара // УІ. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 224.

[16] Д о м б р о в с ь к и й О. До питання англійського перекладу «Історії України-Руси»

М. Грушевського // УІ. — 1968. — Ч. 1—4. — С. 138—141; Стерчо П. До видання «Історії України-Руси» М. Грушевського англійською мовою // УІ. — 1984. — Ч. 1—4. — С. 236—250; Сисин Ф. Повернення Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. П. С. Сохань та ін. — К., 1991. — Т. 1. — 1994. — С. LXXIV—LXXVI.

[17] УІ. — 1965. — Ч. 3—4. — С. 107.

[18] Звернення Українського історичного товариства з нагоди 100-ліття народження Михайла Грушевського // УІ. — 1966. — Ч. 1—2. — С. 5.

[19] УІ. — 1966. — Ч. 3—4. — С. 112—113.

[20] Спочатку ця рубрика мала назву «Матеріали до вивчення життя і творчості Михайла Грушевського», згодом — лаконічніше: «Грушевськіана».

[21] До цього в серії УІТ «Історичні студії» вийшли книжка О. Оглоблина «Михайло Сергійович Грушевський» (1966. — Ч. 4) та спогади Бориса Мартоса «М. С. Грушевський, яким я його знав» (1966. — Ч. 5).

[22] УІ. — 1989. — Ч. 4. — С. 108—109.

[23] УІ. — 1991. — Ч. 1—2. — С. 209—210.

[24] УІ. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 358—364.

[25] В УРСР до 100-літнього ювілею М. Грушевського з'явилися матеріали, автори яких прагнули певною мірою наблизитися до об'єктивного висвітлення постаті історика: Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // УІЖ. — 1966. — Ч. 2. — С. 13—30. Також: Бойко І., Кирилюк Є. М. С. Грушевський // Літературна Україна. — 1966. — № 77 (30 вересня). Та в цей же час «УІ» в розділі «Хроніка» під гаслом «Вістки з України» повідомляв про арешти в Україні та про те, що декому з заарештованих «закинено читання і поширення публікацій дореволюційного періоду або публікацій з-за кордону, а зокрема, статті Михайла Грушевського...», а далі зроблено висновок, що «влада дальше боїться історичних праць українських істориків дореволюційного періоду, які уважає за найнебезпечнішу зброю проти накиненого комуністичного режиму в Україні», — а звідси і узагальнення, що «боротьба проти справжньої історичної науки на Україні посилюється і набуває ще більшої гостроти» (УІ. — 1966. — Ч. 3—4. — С. 117). Л. Винар дав пізніше свою оцінку радянської історико-партійної літератури про М. Грушевського в статті «Значення Михайла Грушевського в українській і світовій літературі» // УІ. — 1991/92. — Ч. 3—4/1—4. — С. 25—26.

[26] УІ. — 1966. — Ч. 3—4. — С. 110.

[27] Там же.

[28] Там же. — С. 111.

[29] Домбровський О. Розвиток грушевськознавства... — С. 350—351.

[30] УІ. — 1978. — Ч. 1—3. — С. 191.

[31] УІ. — 1985. — Ч. 1—4. — С. 247.

[32] Там же.

[33] УІ. — 1966. — Ч. 3—4. — С. 110.

[34] УІ. — 1985. — Ч. 1—4. — С. 248.

[35] УІ. — 1986. — Ч. 1—2. — С. 110—111.

[36] Винар Л. Діяльність Українського історичного товариства в 1965—1967 рр. // УІ. — 1967. — Ч. 3—4. — С. 146.

[37] Видавничий Фонд УІТ ім. Михайла Грушевського // УІ. — 1985. — Ч. 1—4. — С. 252; Інж. Василь Ростун — будівничий видавничого фонду М. Грушевського // УІ. — 1987. — Ч. 1—4. — С. 201—202.

[38] Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. — Мюнхен, 1973. — С. 67.

[39] Оглоблин О. Завдання української історіографії... // УІ. — 1978. — Ч. 4. — С. 60.

[40] Український історик. Журнал Українського історичного товариства. Покажчик змісту 1963—1992. — Нью-Йорк; Київ; Мюнхен, 1993. — С. 44—45.

[41] Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського // УІ. — 1984. — Ч. 1—4. — С. 16.

[42] Винар Л. Матеріали до біографії Михайла Грушевського // УІ. — 1982. — Ч. 1—4. — С. 65—75; його ж. Михайло Грушевський: історик і будівничий... С. 212—222.

[43] Там же. — С. 212—213.

[44] Гирич І. Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // УІ. — 1994. — Ч. 1—4. — С. 102—109.

[45] Першою роботою Л. Винара, де аналізовано творчість М. Грушевського, була стаття «Історичні праці Івана Франка» // Збірник «Української літературної газети». — Мюнхен, 1957. — С. 48—63.

[46] Винар Л. Як я став грушевськознавцем // Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 12.

[47] Там же. — С. 13.

[48] Гирич І. Засновник грушевськознавства // Винар Л. Михайло Грушевський: історик... — С. 22.

[49] Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського // УІ. — 1984. — Ч. 1—4. — С. 8.

[50] Там же. — С. 10; Винар Л. Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа: (Матеріали конференції...). — Нью-Йорк; Львів, 1995. — С. 8, 12—15.

[51] Вибрана бібліографія праць Л. Винара про М. Грушевського // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 297—298.

[52] Винар Л. Бібліографія праць про Михайла Грушевського // УІ. — 1966. — Ч. 1—2. — С. 122—129; УІ. — 1984. — Ч. 1—4. — С. 291—319; Wynar Lubomyr: Mykhailo Hrushevskyi: Bibliographiche Quelle, 1866—1934. — Munchen, 1984. — 68 p.; Mykhailo Hrushevskyi, 1866—1934: Bibliographic Sources / Lubomyr R. Wynar. Editor. — New-York; Munchen; Toronto, 1985. — P. XVIII+203.

[53] Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії // УІ. — 1991/92. — Ч. 3—4/1—4. — С. 21—26; його ж: Михайло Грушевський — історик України // Михайло Грушевський: (Збірн. наук. пр. і м-лів Міжн. юв. конф.). — Львів, 1994. — С. 20—21; його ж: Нашим головним завданням було задержати і розвинути наукову схему історії України // Старожитності. — 1992. — Ч. 15(31). — С. 7.

[54] Грушевський М. На порозі Нової України: (Статті і джерельні матеріали). — (Редакція і вступна стаття — Винар Л). — Нью-Йорк; Київ; Мюнхен, 1992. — 278 с; Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 263.

[55] У шістдесятиліття смерті Михайла Грушевського, 1934—1994 // УІ. — 1994. — Ч. 1—4. — С. 100.

[56] Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 61, примітка «Від автора». Цікаво згадати, що для українського читача газета «Літературна Україна» (1991, 39 травня) видрукувала «Звичайну схему...» Грушевського саме за текстом її публікації в книзі Винара «Найвидатніший історик...».

[57] Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. — 1988. — 21 липня. — С. 3; Боряк Г. Повернути народові наукову спадщину М. С. Грушевського // Там же. — 1989. 16 березня. — С. 8.

[58] Боряк Г. Там же; Від редакційної колегії // Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 1. — 1994. — С. V.

[59] Лист Л. Винара до проф. П. Соханя, голови Археографічної комісії АН УРСР від 26.12.1989 // Поточний архів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

[60] Лист П. Соханя, голови АК АН УРСР професору Л. Винару за № 123/572 (квітень 1990) (копія) // Там же.

[61] УІТ і Археографічна комісія Академії наук у Києві // УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 232.

[62] Угода про співробітництво між Археографічною комісією АН УРСР та Українським історичним товариством. — Київ. Вересень 1990 // Поточний архів Інституту археографії.

[63] Співпраця УІТ з НТШ у Львові // УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 231.

[64] Матеріали про 125-ту річницю від дня народження Михайла Грушевського (Док. 4) // Михайло Грушевський: (Збірн. наук. праць...). — С. 445—446.

[65] Там же. — С. 3; До ювілею Михайла Грушевського: документація // Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 275—277.

[66] Матеріали про 125-ту річницю... (Док. 3). — С. 444.

[67] До ювілею... документація. — С. 281.

[68] УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 233.

[69] У шістдесятиліття... — С. 100.

[70] Нові члени УІТ // УІ. — 1990. — Ч. 1—4. — С. 235.

[71] Винар Л. Нашим головним завданням... — С. 7.

[72] Винар Л. Силуети епох: (Історичні розвідки). — Дрогобич, 1992. — 184 с.

[73] Рішення Виконкому Київської міськради № 87 від 3.02.1992 «Про створення в м. Києві історично-меморіального музею Михайла Грушевського в буд. № 9 по вул. Паньківській // Поточний архів Музею М. Грушевського в Києві.

[74] Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 261; Лист Л. Винара до Т. Хоменко, директора Музею міста Києва від 17.11.1992 // Поточний архів Музею М. Грушевського.

[75] Комітет сприяння Музею М. Грушевського (список) // Там же.

[76] Лист Л. Винара до Т. Хоменко від 28.11.1992; Лист Л. Винара до Т. Хоменко від 4.01.1993 // Там же.

[77] Федорова Л. Музей великого вченого // Старожитності. — 1992. — Ч. 18—19(34—35). — С. 8.

[78] Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий... — С. 249.

[79] Там же. — С. 249—250.

[80] До ювілею...: документація. — С. 270—277, 280, 284—285.

[81] Матеріали про 125-ту річницю... (Док. 8 і додаток № 1). — С. 450—452.

[82] Там же. (Док. 10). — С. 457—458.

[83] Михайло Грушевський і львівська історична школа: (Матеріали конференції... — 1994 р.). — Нью-Йорк; Львів, 1995.

[84] У шістдесятиліття... — С. 100.

[85] Міжнародний академічний комітет для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського // УІ. — 1995. — Ч. 1—4. — С. 358—364.

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

М. В. Коваль (Київ), **О. С. Рубльов** (Київ)

Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936—1956 рр.)

У тоталітарній державі Сталіна, де ідеологія була конструкцією, на якій трималося суспільне життя, історичним знанням незмінно приділялася невсипуща увага правлячої партії. З одного боку, це означало вагомий плюс, бо історики, науковці і викладачі, будучи на обліку в агітпропах партійних органів, вважалися «підручними партії», наближеними людьми й, отже, мали певні переваги. Але, з другого боку, причетність до історичної дисципліни мала великий мінус — історики були, по суті, придатком партійного апарату, виконавцями волі і задумів не тільки вождів та ідеологів партії, але й їхніх друго- і третьорядних підлеглих.

У театрі абсурду, яким була ідеологія часів сталінізму, вони були маріонетками, котрих режисери-постановники, високі інстанції всіляко відучували творити, а примушували служити, та ще й під невсипущим наглядом всюдисущих органів держбезпеки. Якої б високої професійної кваліфікації не набув радянський історик, він змушений був неухильно керуватися сталінською формулою: «Історія починається з того моменту, коли на нього звертає увагу партія», а своєю дослідницькою діяльністю ілюструвати марксистські постулати у сталінському вульгаризованому тлумаченні.

Мобілізація більшовиками історичних знань у формах як дослідницької, так і викладацько-популяризаторської діяльності набула значних масштабів зразу ж після Жовтневого перевороту. У 20-х роках в історичній науці СРСР утвердилася так звана школа Покровського. Віддзеркалюючи поширену на той час концепцію світової пролетарської революції, праці М. М. Покровського та його послідовників грунтувалися на далекій від реального історичного процесу соціологічній схемі, коли історія народу суціль зводилася до класової боротьби.

З утвердженням диктатури Сталіна та його курсу на прискорене будівництво соціалізму в СРСР за умови пріоритетної ролі російського народу в «союзі братніх республік» виникла й потреба у корегуванні концептуальних історіографічних засад. І навряд чи було випадковим, що саме у розпалі «великого терору», в серпні 1937 р. «Правда» вмістила постанову журі урядової комісії по конкурсу на кращий підручник для 3 — 4-го класів середньої школи з історії СРСР.

У цьому, на перший погляд, невинному документі було викладено суть переорієнтації у галузі вітчизняної історії, що відповідала б політичному курсові і новим ідеологічним цінностям сталінської епохи. Постанова журі націлювала істориків на те, щоб як суб'єктів історії СРСР було введено також і інші, крім російського, народи, «поневолені царською монархією і визволені від національного гніту Великою Соціалістичною революцією» [1]. Водночас робилися суттєві корективи у викладі корінних питань історії цих народів, а саме: у їхніх взаєминах з Росією. Критиці, зокрема, піддавалося те, що «факт переходу України під владу Росії розглядається авторами як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу» [2]. «Перехід України під владу Росії» без наведення будь-якої історичної аргументації було «запропоновано» беззастережно тлумачити як «найменше зло» порівняно з альтернативами бути поглиненою панською Польщею або султанською Туреччиною.

Сталінські історіографічні вправи, супроводжувані масовими політичними репресіями, спричинилися до остаточної деформації історичної думки в СРСР, підпорядкування її кон'юнктурним ідеологічним вимогам тоталітарного режиму. Нагнітання атмосфери невпевненості і страху у середовищі інтелігенції справило деморалізуючий вплив не лише на науковців та викладачів, але навіть дезорієнтувало молоді кадри істориків. «Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті, — писав О. П. Довженко у щоденнику. — Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, — це паспорт на загибель» [3].

Процес «Спілки визволення України» (1929 — 1930 рр.) і наступні «чистки» у ВУАН, робота бригад по перевірці академічних установ розв'язали репресії, насамперед, проти Історично-філологічного і Соціально-економічного відділів Академії. Від критики вчених-лідерів і наукової тематики перейшли до реорганізації, скорочення штатів, а згодом до закриття установ і арештів співробітників. 1930 р. було ліквідовано всі серійні видання, що виходили за редакцією М. С. Грушевського: «За сто літ», «Студії з історії України», «Український археографічний збірник», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», закрито часопис «Україна». 1931 р. — після нетривалого арешту — М. С. Грушевський разом з родиною був депортований до Москви.

У 1931 — 1932 рр. ліквідовано багато комісій Історично-філологічного і Соціально-економічного відділів ВУАН. Звільнені з роботи й заарештовані сотні людей. Відбулася ініційована владою серія публічних диспутів-шельмувань відомих науковців — М. С. Грушевського, К. Г. Воблого, Л. М. Яснопольського, О. П. Оглоблина та ін. У Харкові 1933 р. був розгромлений Інститут української культури ім. академіка Д. І. Багалія. Значна частина його працівників опинилася в таборах або на засланні. Того ж року було ліквідовано Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) — широкопрофільну установу, котра чимало зробила для національної культури. 1933 — 1934 рр. ліквідовано фактично всі українознавчі установи Академії наук. Однією з форм репресій стала заборона займатися дослідницькою діяльністю, викладанням, публікуватися. Репресії торкнулися і підготовлених до друку видань. Опубліковані раніше книги репресованих авторів вилучалися з бібліотек.

Репресії щодо науки завдали трагічних ударів науковому потенціалу і творчій атмосфері в Академії, сприяли процесу бюрократизації, падінню морального рівня науковців, запереченню принципів змагання та дискусійності, призвели до монополізації одних наукових напрямів на шкоду іншим. Одночасно це негативно вплинуло на якість підготовки наукових кадрів. Різко зменшилися міжнародні контакти, орієнтація виключно на локальний розвиток наукових напрямів знижувала рівень досліджень і штовхала науку України у глухий кут провінційності [4].

Червневі вибори до ВУАН 1929 р., коли влада провела «обрання» академіками номенклатурних працівників (В. П. Затонського, М. О. Скрипника (при всій неординарності натури наркома освіти УСРР), О. Г. Шліхтера) й відданого собі «історика-марксиста» М. І. Яворського (байдуже, що більшість з них згодом були самі піддані остракізму: важливий був прецедент, адже завдяки ним партійно-державне керівництво республіки здобуло академічний «бастіон»); репресії в Академії 1929 — 1934 рр. свідчили, що владі вдалося підпорядкувати собі, обернути на власне знаряддя цю колишню автономну наукову спільноту. «Вичистивши» з Академії сотні «шкідників», «контрреволюціонерів», «націоналістів», республіканська адміністрація в середині 1930-х років здійснила низку заходів щодо реорганізації наукових установ, зокрема історичного профілю.

Опанувавши ВУАН, влада вже не потребувала такого псевдонаукового утворення, як Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН), котра існувала з 1931 р. й покликана була забезпечувати «марксистські впливи» і керівництво у науці. «Марксистсько-ленінською» і керованою стала АН УСРР. Ось чому 23 липня 1936 р.

рішенням політбюро ЦК КП(б)У ВУАМЛІН ліквідовувалась, її співробітники або передавалися до Академії наук, або направлялися на викладацьку роботу.

Переорієнтація (з волі Сталіна) головних координат історичної науки мала дещо несподівані наслідки в Україні. Саме у цьому контексті слід розглядати утворення на базі споріднених установ (насамперед Інституту історії ВУАМЛІН) спеціального науково-дослідного закладу для вивчення історії України — Інституту історії України Академії наук УСРР. Постановою ЦК КП(б)У від 1 серпня 1936 р. «Про остаточний розподіл наукових робітників бувшого УАМЛІНу» до Відділу суспільних наук Академії (а відтак до Інституту історії України) передавалися старші наукові співробітники В. В. Гуристримба, К. Г. Гуслистий, І. М. Премислер, Т. Т. Скубицький та М. Ф. Трегубенко (незабаром до колег приєднався і К. Ф. Гребенкін, який спочатку згідно із згаданим рішенням ЦК був розподілений на викладацьку роботу), а також молодші наукові співробітники й асистенти ВУАМЛІН — В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось та Ф. О. Ястребов [5]. Останній вже встиг зарекомендувати себе «критикою» праць М. С. Грушевського та Д. І. Багалія [6].

Щоб правильно оцінити організацію Інституту історії України, слід врахувати, що протягом тривалого часу суто українська історія розглядалася партійно-урядовими структурами як щось «заборонене, вороже і контрреволюційне» [7]. Сам по собі факт появи спеціалізованої установи з історії України давав якісь шанси на збереження, хоч і в деформованому вигляді, хоч і під оболонкою сталінських догматів, але все ж історичної пам'яті українського народу. Отже, з відходом від постулатів школи Покровського в українських істориків начебто з'явилися можливості поглибленої розробки фундаментальних проблем історичного процесу не взагалі (тим більше за вульгарно-соціологічною схемою), а саме на території України.

Створений у липні 1936 р. (23-го відбулося рішення ЦК КП(б)У, підтверджене 27 липня Президією АН УСРР, про створення в Академії Відділу суспільних наук і його складової — установи історичного профілю), Інститут історії України АН УСРР спочатку складався з трьох відділів: історії феодалізму, історії капіталізму та історії радянського періоду. У ньому працювали 16 науковців, переважно молоді за віком і стажем наукової роботи, які не мали вчених ступенів і звань [8]. Як зазначала історіограф ВУАН Н. Д. Полонська-Василенко, «склад Інституту історії був укомплектований переважно партійними істориками, частина яких перейшла із ліквідованого ВУАМЛІНу, а частина з молоді, початкуючих на історичному полі комсомольців» [9]. Поступово інститут поповнювався науковими кадрами. Із січня 1937 р. у ньому почав працювати вже досвідчений історик М. Н. Петровський [10].

Проте водночас відбувався і зворотний процес: в умовах сталінського терору розгорталися, зокрема, і репресії проти науковців. Був усунутий з посади перший директор Інституту історії України (колишній керівник Інституту філософії ВУАМЛІН) А. Х. Сараджев. 27 грудня 1936 р. його взяли під варту як «учасника троцькістської терористичної організації», а 10 березня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР у Москві засудила Арташеса Хореновича до страти (вирок виконано того ж дня). Натомість рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 23 листопада (аналогічну ухвалу 26 грудня 1936 р. прийняла Президія АН УСРР) керівником установи був призначений секретар Бобринецького райкому КП(б)У Одеської області, орденоносець С. М. Белоусов (третьокурсник московського Інституту червоної професури, де спеціалізувався з партбудівництва та історії ВКП(б), він у лютому 1933 р. був мобілізований на партроботу). У січні 1937 р. останній приступив до виконання посадових обов'язків.

У 1937 р. зазнали репресій і інші працівники Інституту історії України. 4 квітня було заарештовано старшого наукового працівника відділу історії капіталізму К. Ф. Гребенкіна, він же — учасник «контрреволюційної право-«лівацької» терористичної організації». У вироку виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві від 13 липня 1937 р. зазначалося, що

він, мовляв, «працюючи в Інституті історії Української Академії наук, *серед студентства* провадив к[онтр]р[еволюційну] агітацію й обстоював застосування терористичних методів боротьби з радянською владою» [11] (підкреслено нами. — Авт.). Репресивний конвеєр був настільки щільно завантажений, що судді навіть не звернули уваги на ту обставину, що Інститут історії України є науково-дослідною установою, а не вузом, де відбуваються виклади, навчаються студенти тощо. Того ж дня Костянтина Федоровича не стало.

Завідуючий відділом історії феодалізму Т. Т. Скубицький, заарештований у ніч з 11 на 12 червня, у закритому судовому засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві 3 вересня 1937 р. був засуджений до розстрілу і того ж дня страчений. 5 вересня ув'язнили старшого наукового співробітника відділу історії капіталізму В. В. Гуристримбу. 24 жовтня той самий судовий орган засудив Василя Васильовича до вищої міри покарання, розстріл відбувся 25 жовтня. Старший науковий співробітник М. Ф. Трегубенко опинився за гратами 23 вересня, 25 жовтня засуджений до страти, наступного дня розстріляний. У ніч з 24 на 25 вересня був ув'язнений старший науковий співробітник Г. Я. Слюсаренко (з моменту організації інституту працював заступником директора, а після усунення А. Х. Сараджева тимчасово виконував обов'язки керівника установи), 17 листопада виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до смертної кари і 18 листопада 1937 р. позбавлений життя [12].

Звинувачення на їхню адресу були водночас і стандартними і безглуздими. Г. Я. Слюсаренко, наприклад, обвинувачувався в тому, що, мовляв, «провадив серед співробітників АН УРСР контрреволюційну фашистсько-націоналістичну агітацію» та вербував нових членів до «антирадянської фашистсько-націоналістичної диверсійно-терористичної організації» [13].

Репресії могли бути й масштабнішими: у протоколах допитів ув'язнених науковців установи згадувалися прізвища й інших працівників Інституту історії України: К. Г. Гуслистого, В. А. Дядиченка, Ф. Є. Лося, С. М. Бєлоусова, М. Н. Петровського, Ф. О. Ястребова та ін. Так, у протоколі допиту професора історії України КДУ Н. Ю. Мірзи-Авак'янц від 13 грудня 1938 р. директор інституту С. М. Бєлоусов характеризувався як особа, «тісно пов'язана» з Гуслистим та Ястребовим, яка «прикриває їх фашистські концепції», де обгрунтовується «історичне право нацистської Німеччини на Радянську Україну». Заразом С. М. Бєлоусов подавався як речник «расистської теорії М. Грушевського».

І лише щасливий випадок, а можливо, й доля врятували згаданих науковців від арешту та загибелі.

Репресії, що знекровлювали колектив науково-дослідної установи, одним із своїх наслідків мали потребу поповнення (за тогочасною термінологією — «зміцнення») штату співробітників Інституту історії України АН УРСР. Так, у доповідній С. М. Бєлоусова до ЦК КП(б)У щодо стану справ в інституті та ходу підготовки підручника з історії України (середина червня 1937 р.) зверталася увага насамперед на необхідність зміцнення кадрового складу установи. Пропонувалося створити «нормальну аспірантуру при інституті в кількості 15 осіб», відібравши їх з випускників Київського університету та Інституту червоної професури (ІЧП), які мають нахил і бажання досліджувати проблеми історії, а також направити до інституту «на постійну основну наукову роботу 3-х професорів-комуністів» [14]. Попри чимало слушних пропозицій, висловлених у меморандумі С. М. Бєлоусова, в цілому документ складений у дусі часу. Так, щодо М. Н. Петровського зауважувалося: «Проф. Петровський не може бути надалі залишений працювати в Інституті історії. Для нього Інститут історії є ширмою для продовження його старої націоналістичної лінії» [15].

Згаданою доповідною, в першу чергу, пояснюється поява в установі у вересні 1937 р. випускників ІЧП М. І. Марченка та М. І. Супруненка, які, ще не маючи ні наукових здобутків, ні захищених дисертацій, одразу дістали призначення на досить високі посади: перший — завідувача сектором феодальної доби історії України (вакантну, як уже згадувалося, з ча-

су арешту попереднього керівника підрозділу — Т. Т. Скубицького [16]), другий — ученого секретаря інституту.

Для керівництва інституту було зрозумілим, що для розробки проблем історії України самих лише кадрів вчорашніх або позавчорашніх випускників московського, харківського чи київського ІЧП, колишніх працівників ВУАМЛІН замало. Тому поряд з поповненням поріділих (внаслідок репресій) лав співробітників установи за рахунок наукової молоді вдалися й до запрошення фахівців-істориків старшої генерації, які здобули вищу освіту й розпочали свою професійну кар'єру принаймні до 1920 р.

Крім згаданого вже М. Н. Петровського, з 26 листопада 1937 р. до виконання обов'язків старшого наукового співробітника Інституту історії України приступив висококваліфікований учений О. П. Оглоблин [17]. Того ж року старшим науковим співробітником-консультантом (за договором) було зараховано знаного фахівця з економічної історії, професора Є. Д. Сташевського [18]. З 14 серпня 1938 р. старшим науковим співробітником установи працювала відома дослідниця, професор Н. Д. Полонська-Василенко [19]. Наступного року до штату інституту увійшов обраний (22 лютого 1939 р.) членом-кореспондентом АН УРСР С. В. Юшков, який досліджував соціально-економічні відносини доби Київської Русі [20].

Перу Н. Д. Полонської-Василенко належить цінна розвідка про долю історичної науки в Україні радянських часів та репресії серед українознавців, в першу чергу істориків, видана в еміграції 1962 р. У ній, до речі, не згадуються прізвища репресованих 1937 р. співробітників Інституту історії України. Причина зрозуміла: арешти відбулися до приходу в установу авторки, відтак на згадку саму про них було накладено табу, друкованих праць ці молоді науковці (за винятком хіба Т. Т. Скубицького), як правило, не мали (отже, не були відомі колегам-історикам), а нечисленні рукописи загинули разом з їхніми авторами [21].

«Звичайно, список жертв «єжовщини» неповний, — зауважувала Н. Д. Полонська-Василенко. — З одного боку, тоді боялися надто докладно оповідати про заслання (а також страти. — Авт.), а з другого, — відсутність людини, добровільна зміна місця перебування викликали тривогу й натяки на заслання. Тепер, на еміграції, дуже тяжко перевірити точність відомостей» [22].

Документальні матеріали дають можливість уточнити окремі інформації Наталії Дмитрівни щодо репресій проти працівників установи. Так, вона, зокрема, згадує: «В 1937 р. було заарештовано професора Є. Д. Сташевського» [23]. Насправді ж Євгена Дмитровича було ув'язнено 12 червня 1938 р., а через півтора місяці — 26 липня — він загинув під час чергового допиту внаслідок брутальних методів слідства. Під час трусу й арешту у нього вилучили рукописи двох монографій: «Історія докапіталістичної ренти на Правобережній Україні у XVIII — XIX ст.» та «Шляхетсько-буржуазна фальсифікація колонізації Правобережної України у XVIII ст.» [24].

Отже, репресії та ідеологічний диктат сталінського керівництва визначали напрямки розвитку історіографії у тодішньому СРСР. В аналогічному річищі відбувався розвиток історичної науки і в Україні.

Останні перед війною роки науковці-історики республіки, зосереджені переважно в Інституті історії України АН УРСР, присвятили розгортанню доволі активної дослідницько-публікаторської діяльності. Головною працею творчого колективу стала підготовка «Нарисів з історії України», п'ять випусків яких один за одним побачили світ у 1937—1941 рр. У них подавався системний погляд на історію України XII — XVII ст. Дещо розв'язував руки у цьому пошуку новий зовнішньополітичний курс сталінського уряду.

З приєднанням восени 1939 р. Західної України відбулася територіальна «експансія» установи: у лютому 1940 р. почав працювати Львівський відділ Інституту історії України, котрий спочатку очолював відомий учений І. П. Крип'якевич. На початку вересня 1939 р. до лав РСЧА був покликаний керівник сектора феодальної доби історії України

М. І. Марченко, який з жовтня 1939 р. до листопада 1940 р. працював ректором Львівського державного університету ім. І. Франка.

Перебування у західноукраїнському регіоні науковців установи мало одним з наслідків їх ознайомлення із здобутками закордонної національної немарксистської історіографії. Чималу колекцію таких видань привіз до Києва в 1940 р. М. І. Марченко, який повернувся на свою попередню посаду в Інституті історії України. Дякуючи йому, старший науковий співробітник П. А. Білик, наприклад, дістав можливість ознайомитися з працею О. Думіна «Історія Легіону українських січових стрільців, 1914 — 1918», а однокурсник Михайла Івановича, учений секретар установи М. І. Супруненко — з апокрифічною в СРСР книжкою В. Винниченка «Відродження нації». Зрозуміло, що кількість такої забороненої літератури, яка перебувала в обігу між знайомими-істориками, була значно більшою.

Цікаво, що у квітні 1947 р. під час ідеологічних нарад К. Г. Гуслистий та Ф. П. Шевченко згадували про знайомство із закордонною українознавчою літературою як один з чинників, що спричинилися до наявності у виданнях інституту «помилок буржуазно-націоналістичного характеру» («в 1939 р. ми поїхали до Львова, почали сюди везти буржуазно-націоналістичну літературу»).

В останні перед нападом Німеччини місяці партійно-ідеологічний апарат поряд зі спробами адаптувати до нових зовнішньополітичних реалій громадську думку, спантеличену укладенням радянсько-німецького пакту 1939 р., вживає заходів до вироблення ідеологічної моделі, придатної для воєнного часу. Наслідком цих зусиль була поява своєрідного гібрида, що поєднував засадничі тези сталінізму і національно-патріотичні цінності з акцентацією на російську історію, світову роль Російської держави. При цьому підкреслювалося, що держава нового типу — Радянський Союз — тому посідає особливе, авангардне місце у світі, що своїм корінням в усьому пов'язана з імперією Романових. Відповідно від радянських цінностей місток перекидався до глибин російської історії. Родовід «радянського патріотизму» виводили від російського.

Виходило і так, що у Росії СРСР успадкував і її ворогів — іноземних загарбників, а також нечисленних друзів — слов'ян. В одному з виступів перед суспільствознавцями начальник Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) Г. Ф. Александров різко критикував їх за недооцінку історичного значення національної самосвідомості [25]. Цей виступ відбивав реальну ситуацію: дух інтернаціоналізму став якось в'янути, а натомість відживлювалися патріотичні почуття. Це давалося взнаки і в Україні.

3 червня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР, старший майор державної безпеки П. Я. Мешик затвердив висновки службового розслідування випадків «порушення соціалістичної законності у практиці слідчої роботи у 1938 р.» групою працівників колишнього Управління держбезпеки НКВС УРСР. За застосування «методів фізичного впливу» до в'язнів, внаслідок чого, зокрема, під час допиту 26 липня 1938 р. загинув професор Є. Д. Сташевський, підлягав попередньому арешту на десять діб з подальшим цілковитим звільненням з органів НКДБ його вбивця — молодший лейтенант Г. С. Гармаш (у 1938 р. — оперуповноважений 3 відділу УДБ НКВС УРСР) [26].

22 червня 1941 р. на території, котра вже стала чи мала найближчим часом перетворитися на арену бойових дій, за заздалегідь підготовленими списками розпочалися і тривали кілька тижнів масові ув'язнення «неблагонадійних» [27]. У перший же день війни той самий П. Я. Мешик затвердив постанову на арешт завідуючого сектором феодальної доби Інституту історії України АН УРСР М. І. Марченка. Михайло Іванович, який 23 червня опинився за гратами, потрапив до цих проскрипційних списків на тій підставі, що він, мовляв, «висловлює націоналістичні погляди й виявляє тенденції до організованої контрреволюційної боротьби проти радянської влади», що в період роботи ректором Львівського державного університету ім. І. Франка (1939 — 1940 рр.) «брутально спотворював національну політику нашої партії», що нібито виявляє «терористичні та еміграційні настрої» [28].

Складні глибинні ідейно-політичні процеси, які не припинялися у роки війни проти фашистської Німеччини, прямо позначилися на діяльності Інституту історії України, евакуйованого разом з АН УРСР до м. Уфи (Башкирія). Визвольна війна проти німецького фашизму внесла певні корективи в концепцію його творчих планів. Науковці, кількість котрих зменшилася, зосередили зусилля на історико-патріотичній тематиці. Водночас велася робота над науково-популярним «Нарисом історії України», виданим в Уфі у 1942 р., перевиданим 1944 р. у Києві й опублікованим 1943 р. в Канаді. Тривала праця (розпочата ще в Києві) над чотиритомним підручником з історії України для вузів, перший том якого вийшов друком в Уфі 1943 р.

І у названих працях, і в серії науково-популярних брошур чи не вперше в радянській історіографії розповідалося про ратні подвиги українського козацтва, яке протягом віків стримувало польську й турецько-татарську агресію, про його видатних проводирів, «славних лицарів козацьких» Петра Сагайдачного, Івана Сірка, Максима Кривоноса, Семена Палія, Івана Гонту та інших. Підкреслено патріотичний зміст, публіцистичний — з елементами ліризму — виклад, неприхована туга за далекою, але рідною Україною, співчуття жахливій долі українського народу під ярмом фашистських поневолювачів, гордість за його героїчну визвольну боротьбу не в усіх викликали адекватне реагування. Знаходилися ревнителі інтернаціоналізму та казенного оптимізму, які природні патріотичні почуття сприймали як націоналістичні, а, отже, антирадянські прояви.

Таким чином, вже в розпал війни намітилася тенденція до виявлення «українського буржуазного націоналізму», до «пошуку відьом» у середовищі українських інтелектуалів у радянському тилу. В листопаді 1942 р. Ю. І. Яновський з тривогою писав з Уфи секретарю ЦК КП(б)У з пропаганди та агітації К. З. Литвину: «Мені сказав М. Петровський з біллю і гіркотою той вираз, який він чув в стінах Академії: «Український націоналізм приймається під час війни за патріотизм, — але нічого, після війни ми з ними порахуємося» [29].

І це не були марні слова. Навіть в умовах евакуації всюдисуща радянська держбезпека, нашпигувавши своїми агентами середовище, в якому жила й працювала евакуйована інтелігенція, плела павутиння інтриг і змов навколо вчених, в тому числі й істориків. Кожне необережне слово, сказане у розпачі під впливом поразок Червоної армії або внаслідок важких умов життя в евакуації, бралося на замітку й періодично у спеціальних повідомленнях доводилося до відома секретарів ЦК КП(б)У. І тут особлива увага приділялася «проявам українського націоналізму».

Є підстави вважати, що відправним пунктом в орієнтації на затискування національно-патріотичних моментів у діяльності творчої інтелігенції став інцидент, пов'язаний з доповіддю М. Т. Рильського «Київ в історії України», виголошеною 11 листопада 1943 р. у Москві на урочистих зборах АН УРСР, присвячених визволенню Києва. 30 грудня того ж року скорочений варіант промови з'явився українською мовою на шпальтах газети «Радянська Україна» [30].

Зупиняючись на основних віхах історії Києва, доповідач віддав належне працям істориків минулого — М. Грушевського, В. Антоновича, О. Левицького, О. Лазаревського, — котрі таврувалися у 1920 — 1930-х рр. як «буржуазно-націоналістичні» дослідники. В аполітичній, спокійній манері М. Т. Рильський об'єктивістськи виклав драматичні сторінки історії головного міста України, утримавшись від характерних для тогочасної історіографії непомірних вихвалянь героїв і відповідного таврування антигероїв. І головне, як писав у зробленій на замовлення ЦК КП(б)У закритій рецензії на доповідь Рильського знаний в ідеологічних колах професор-філософ Ф. Ф. Єневич, «з 33-х сторінок доповіді тільки на двох аркушах в кінці Рильський сказав найзагальніші фрази про більшовиків, про Леніна, Сталіна» [31].

Нестандартний виступ Максима Тадейовича викликав збентеження українських ідеологічних працівників, які були вже зорієнтовані на чергове корегування сталінської національної політики. І через три роки секретар ЦК КП(б)У К. З. Литвин, згадуючи цю промову М. Т. Рильського, наголо-

шував, що на неї зреагували навіть у ЦК ВКП(б) і що Рильський заслуговує «дійової критики в пресі» [32].

31 січня 1944 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) Й. Сталін виголосив доповідь «Про антиленінські помилки й націоналістичні перекручення в кіноповісті Довженка «Україна в огні». Рукопис твору О. П. Довженка атестувався як «платформа вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізмові, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу» [33].

Що ж спричинило цей черговий ідеолого-політичний виверт? Як зазначалося вище, у складній передвоєнній обстановці, як і в найважчий, перший період війни, Сталін з огляду на необхідність зміцнити моральний дух населення, підірваний його внутрішньою й зовнішньою політикою, змушений був (бодай тимчасово) відмовитися від насаджуваних у 1920 — 1930-х рр. історіографічних (та ідеологічних) нормативів, суцільно орієнтованих на класові, соціальні цінності, що витіснили традиційні національні.

Перемоги Червоної армії й вигнання фашистів із загарбаних ними територій викликали піднесення патріотичних почуттів народу, зростання його громадянської свідомості, самоповаги, гідності, здатності до незалежних суджень, до нестандартних політичних оцінок. Ці, по суті, новонабуті в радянських умовах мислячою частиною суспільства риси суперечили панівній в усіх сферах життя, в тому числі духовній, командно-адміністративній системі й супутньому їй бездумно-беззастережному підкоренню кожного громадянина бюрократичним інстанціям на чолі із мудрим «вождем і вчителем» — Сталіним. Отже, на тлі воєнних перемог виникла загроза для святая святих системи — ідеологічної монополії партії.

З огляду на порушення балансу в стані умів, можливості неконтрольованого формування вільнодумства в середовищі інтелектуалів, що виходило за рамки більшовицького конформізму, у керівній верхівці зростала протидія цим процесам. Вона, звичайно ж, набрала потворних форм, коли неканонізоване розкриття патріотичної теми тлумачилося ревнителями ідеологічних засад як націоналізм, а нестандартна подача інтернаціоналістських сюжетів — як космополітизм.

Дедалі більшого поширення набував метод навішування ярликів «безідейності», «формалізму», «антинародності» тощо. Ще у розпал війни сталінське керівництво дійшло висновку про необхідність негайного наведення порядку в умах людей, аж до оголошення вирішального бою будь-яким хитанням і ухилам та «вправлення мізків» (за висловом Берія) інтелігентам, які відбилися від рук.

Було й ще одне міркування, на якому всіляко наголошували партійні ідеологи, — фактор зовнішнього впливу. По-перше, десятки мільйонів людей, тривалий час перебуваючи на окупованій території, зазнавали, незалежно від їхнього бажання, впливу діаметрально протилежної, ніж комуністична, але також тоталітарної — фашистської — ідеології. По-друге, мільйони людей у військовій формі, а також цивільних (якщо вести відлік часу з вересня 1939 р. — приєднання Західної України й Західної Білорусії до СРСР) уперше за роки радянської влади перетнули «священні й недоторкані» кордони країни й тривалий час перебували на території інших держав, де мали можливість ознайомитися з суспільним і господарським устроєм, повсякденним побутом населення цих країн, далеких (або донедавна далеких) від соціалістичного ладу. Для мислячої людини порівняння (об'єктивно неминуче за даних обставин) «у нас і у них» далеко не завжди (не завжди, бо слід враховувати й випадки — «вірую, хоч безглуздо») було на користь «Батьківщини трудящих» — Радянського Союзу.

З цього приводу секретар ЦК КП(б)У з ідеології К. З. Литвин вже на початку 1944 р. бив на сполох, наголошуючи, що ворог, «будучи на нашій території, не сидів, склавши руки, що він проводив антирадянську пропаганду в масах нашого народу, і неправильно було б недооцінювати це» [34]. Подібне занепокоєння висловлював і член політбюро ЦК КП(б)У, заступник Голови РНК УРСР Д. З. Мануїльський: «Мільйони наших людей —

робітники, селяни, інтелігенція — зіткнулися віч-на-віч з цим капіталістичним світом, і це зобов'язує нас мобілізувати усі наші сили для упертої й систематичної боротьби проти капіталістичного світу... У нас немає гарантії від проникнення чужих нам ідеологічних впливів з-за кордону. З деякими рецидивами цих впливів ми вже зустрічаємося» [35]. Отже, як бачимо, партійне керівництво одразу відчуло небезпечні для себе зміни ідеологічної обстановки у суспільстві.

Реконструюючи одну з найскладніших диспозицій на «ідеологічному фронті» часів Великої Вітчизняної війни, можна тільки дивуватися, як спритно використав Сталін, якого обставини змусили змінити з тактичних міркувань основні пропагандистські пріоритети, таку «козирну карту», як великоруський патріотизм, що нерідко межував з шовінізмом. Звичайно, Сталін не помилявся, вважаючи, що в критичній ситуації воєнного часу основною силою, котра може врятувати державу, є найчисленніший серед народів СРСР — російський. «Звідси ж, — зазначає А. Авторханов, — і зовсім новий етап у національній політиці партії. Стара політика боротьби з великоруським шовінізмом визначається пройденим етапом, а боротьба з місцевим націоналізмом оголошується актуальним і перманентним завданням партії» [36].

Кульмінацією цих пропагандистсько-ідеологічних (а відтак, і історіографічних) змін став відомий тост Сталіна на прийомі у Кремлі на честь командуючих військами Червоної армії 24 травня 1945 р. Відкинувши як непотрібну інтернаціоналістську риторику, «батько народів» проголосив: «Я п'ю, насамперед, за здоров'я російського народу тому, що він є найвидатнішою нацією з усіх націй, котрі входять до складу Радянського Союзу.

Я піднімаю тост за здоров'я російського народу тому, що він заслужив у цій війні загальне визнання як керівної сили Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни» [37].

Зміни у пріоритетах національної політики й пропагандистської роботи ВКП(б) далися взнаки ще наприкінці 1941 р. А в 1942 р. вони вже поширилися й на кадрові питання. Нещодавно опубліковано доповідну Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) від 17 серпня 1942 р. «Про добір і висунення кадрів у мистецтві», підписану Г. Ф. Александровим. У ній вперше за роки радянської влади наголошувалося на засиллі «інородців» у цій галузі культури, підкреслювалася необхідність оновлення керівних кадрів у відповідних установах, виховання та висунення на ці посади митців російської національності [38]. Зрозуміло, це була лише перша ластівка...

Отже, досягнення вирішальної переваги на радянсько-німецькому фронті й перехід Червоної армії у рішучий контрнаступ стали підставою для не менш рішучого ідеологічного контрнаступу, метою якого було зміцнення тоталітарного режиму, підвалини котрого захиталися, а імідж потьмарився внаслідок поразок 1941 — 1942 рр. І в цьому «одинадцятому сталінському ударові» важливе місце відводилося Україні. Тут, як вважали партійні ідеологи, «добряче попрацювала фашистська пропаганда», до того ж, могли впливати на настрої населення небезпечні для комуністичної ідеології ідеї національно-визвольної боротьби, що відбувалася у західних областях республіки.

З огляду на особливу обстановку в Україні в епіцентрі нового удару по ідеологічних ворогах опинилася єдина науково-дослідна установа історико-українознавчого профілю — Інститут історії України АН УРСР. Вперше діяльність інституту була піддана гострій критиці у травні 1944 р., невдовзі після його повернення з евакуації. За завданням Управління агітації і пропаганди ЦК КП(б)У згаданий вище філософ-ортодокс, професор Ф. Ф. Єневич підготував розгорнуту довідку «Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР». Її автор починав здалеку — з історії формування установи. Вона, мовляв, створювалася на базі тих інституцій, де «майже панували Грушевський зі своїми послідовниками і прибічниками». У довідці згадувалися поряд Грушевський і Яворський, Студинський і Дорошенко, які «намагалися монополізувати фронт історичної науки на Україні». Багатозначно підкреслювалося, що саме з цієї когорти вийшов професор Оглоблин, «який ще в перші роки радянської влади видав свою книгу, що починалась критикою Леніна, а після вступу німців в Київ у 1941 р. був

призначений бургомістром Києва». Спільно з цією групою націоналістичних істориків, за Єневичем, діяли такі буржуазні націоналісти, як Скрипник і Затонський, що завдяки своєму високому становищу забезпечували їхню шкідницьку діяльність.

У довідці червоною ниткою проходила думка, що в Інституті історії України «отаборилися» українські буржуазні націоналісти, а оскільки «український буржуазний націоналізм не має нічого спільного саме із всім народним, українським», то і «безплідною була діяльність цього колективу». Далі Федір Федорович давав, як йому здавалося, розгорнуту критичну характеристику основних положень теорії Грушевського та його школи, протиставляючи їм відомі зауваження Сталіна, Жданова і Кірова на конспекти підручників з історії і, особливо, «Короткий курс історії ВКП(б)».

Вчені інституту, на думку Єневича, лише створили грунт для написання праць з «наукової історії України», але самої «наукової історії України, навіть наукової історії її окремих періодів немає». Ф. Ф. Єневич пояснював це «по-філософському» — «емпіричним підходом до історії України» [39]. Висновок у довідці робився невтішний: робота інституту вимагає докорінної перебудови. Маючи такий «авторитетний» документ, ЦК КП(б)У дістав усі підстави для наведення порядку в Інституті історії України АН УРСР. Хоча в інституті в роки війни вдалося зберегти ядро наукового колективу [40], умови для творчої роботи були несприятливими: давалися взнаки труднощі воєнного часу, переїзди, побутова невлаштованість співробітників (остання проблема залишалася гострою і після повернення установи до Києва). Заважав постійний ідеологічний тиск, дріб'язкове, малокомпетентне втручання з боку ЦК КП(б)У.

Істотною вадою колективу ще з довоєнного часу була нездорова обстановка в ньому, зокрема прояви групівщини. Не пощастило інститутові й на керівника. Хоча на відміну від своїх попередників М. Н. Петровський був досвідченим і досить відомим науковцем, доктором наук, професором, але як директор, керівник складного, навіть примхливого творчого колективу не відповідав рівню такої наукової установи. Не спромігшись стати над далекими від науки пристрастями і колізіями, він, навпаки, втягнувся в них і вже цим об'єктивно сприяв створенню нездорової обстановки в установі.

Про атмосферу в інституті напередодні і в перший воєнний рік свідчить лист М. Н. Петровського президентові АН УРСР, написаний у лютому 1942 р., перед від'їздом у складі лекторської групи ЦК КП(б)У на Південно-Західний фронт. У цьому листі, що нагадував заповіт (адже автор відбував на фронт), з одного боку, й скаргу — з іншого, М. Н. Петровський давав таку характеристику колективу в цілому й окремим його співробітникам: «В цій війні [...] особовий склад Інституту історії України АН УРСР не весь виявився на належній височині». Автор згадував і «німецького шпигуна» М. І. Марченка, і знову ж таки О. П. Оглоблина як колабораціоніста: «В інституті є їх агентура, яка проводить політику на зрив наукової роботи». Враховуючи воєнно-політичну кон'юнктуру, Петровський твердив, що внаслідок діяльності саме згаданих вище співробітників праці про братерство українського і російського народів «тлумачилися як антимарксистські», розхитувалася трудова дисципліна тощо [41].

У свою чергу, М. Н. Петровський, як можна судити з документів, не користувався авторитетом ні в колективі, яким керував, ні в партійних інстанціях. Попри це він п'ять років залишався на посаді директора. Органи держбезпеки, які невсипно чатували на кожного науковця АН УРСР, давали ЦК партії таку характеристику М. Н. Петровського: «Походить з сім'ї священика. Закінчив духовну семінарію. Підтримував зв'язки з націоналістично настроєними елементами. У 1928 р. за націоналістичну діяльність арештований. Був близький до Грушевського; в своїх працях протягував націоналістичні тлумачення, негативно ставився до колгоспів» [42].

Людина «непролетарського» походження та ще й з вадами у біографії і характері [43], очевидно, влаштовувала «директивні органи», даючи можливість їм безперешкодно маніпулювати таким керівником. У цьому ж контексті слід розглядати й обрання М. Н. Петровського 12 лютого 1945 р. членом-кореспондентом АН УРСР. Відчуваючи «неканонічність» своєї

біографії й нетривке становище, Микола Неонович завзято викривав «ворогів».

Ідейно-політична та психологічна обробка учених-істориків, як і суспільствознавців загалом, набула форми «нарад», що проводилися Управлінням агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. Перша з таких нарад, що нагадували скоріше звіти підлеглих перед високим начальством, відбулася в лютому 1945 р., наступна — через місяць, далі — у червні 1946 р., вересні 1946 р. і, нарешті, у квітні — травні 1947 р. Як правило, в центрі уваги учасників й інших нарад з ідеології, що скликалися ЦК КП(б)У, були питання історії України, переважно феодальної доби, а історики, головним чином науковці Інституту історії України, постійно брали в них участь [44], щоправда, на правах «хлопчиків для биття». На цих нарадах робили доповіді Д. З. Мануїльський, К. З. Литвин, І. Д. Назаренко, а також партпрацівники рангом нижче — І. Д. Золотоверхий, Л. М. Новиченко та ін. Найбільш представницька з нарад відбулася у травні 1947 р. На ній, крім 25 істориків і 15 провідних літераторів, а також названої вище партноменклатури, були присутні й виступали Л. М. Каганович і М. С. Хрущов.

При обговоренні стану і перспектив розвитку історичної науки основна увага приділялася «розвінчанню» М. С. Грушевського та його школи. Ініціатором обговорення майже на всіх нарадах виступав К. З. Литвин. Своїми надміру довгими промовами (інколи тривалістю до чотирьох годин), переважно насиченими далекими від науки однобічними й упередженими характеристиками, брутальними вихватками й політичними ярликами та звинуваченнями, К. З. Литвин задавав тон цим засіданням, що відбувалися в дусі часу — як «безкомпромісна й необмежена критика і самокритика». Положення його доповідей були безапеляційними і нагадували філіппіки: «Погляди Грушевського на історію України є антинауковим націоналістичним тлумаченням історичного розвитку України, і він їх червоною ниткою проводить крізь усю свою творчість» [45]. «Шкідлива ідеологія», «шкідливий, антинауковий і антинародний характер положень», «ідейний арсенал української націоналістичної контрреволюції» — з допомогою цих та подібних висловів партійні ідеологи намагалися «викрити» науковий доробок видатного українського історика М. С. Грушевського.

Щоправда, коли йшлося про дискусійні історіографічні питання, «історики» від партапарату демонстрували цілковиту безпорадність. Зокрема, 30 квітня 1947 р., під час однієї із згаданих «виробничих нарад», провідний науковець Інституту історії України К. Г. Гуслистий, звернувшись до статті К. З. Литвина «Про історію українського народу», котру буквально напередодні опублікував московський «Большевик» [46], закинув останньому туманні формулювання й суперечливі твердження щодо часу формування української народності. У відповідь Кость Захарович, який, очевидно, не мав напоготові належної наукової аргументації, віддав перевагу рятівному частоколу реплік-запитань: «Вы хотите дату?», «А как Вы считаете?» [47].

Не заглиблюючись у наукову дискусію, К. З. Литвин таврував Грушевського за його твердження, що Київська Русь не була колискою та прабатьківщиною трьох братніх народів, а надбанням лише українського народу, а також за тезу, що на всьому історичному шляху не класова, а національна боротьба мала вирішальне значення, була рушійною силою поступу людства. Особливо гострої критики з боку ЦК зазнавали «спроби Грушевського протягти концепцію, згідно з якою розвиток України нібито йшов ізольовано від дореволюційної Росії та Радянського Союзу» [48].

Всупереч «школі Грушевського» К. З. Литвин намагався провести межу між царатом як ворогом українського народу і російським народом (братнім народом, який, мовляв, завжди підтримував визвольні змагання українського народу і його ж «споконвічне» прагнення прилучитися до Росії, навіть шляхом втрати своєї національної державності). Грушевський не бачив різниці між царизмом і російським народом, твердив секретар ЦК: «Всі кращі якості він приписував українській нації, а всі гірші — російській... Це, по суті, є нічим іншим, як українським расизмом. Ці по-

гляди не випадково привели до українського фашизму, українсько-німецьких націоналістів» [49].

І. К. З. Литвин, й інші представники ЦК КП(б)У настійливо проводили думку, що Грушевського треба викривати не лише як «буржуазно-націоналістичного історика», але й як політика, активного діяча «контрреволюційної Центральної Ради», як ворога радянської влади, котрий і після повернення з еміграції в Україну не відмовився від власних хибних поглядів, був «одним з активних учасників СВУ» [50]. У своїх настановчих доповідях партійні ідеологи, зокрема Д. З. Мануїльський, всіляко наголошували на несумісності концепції Грушевського щодо історичного шляху України з більшовицькою «ідейно-виховною роботою в масах», характеризували творчу спадщину видатного історика як теоретичну базу, ідейний арсенал повстанської боротьби під керівництвом ОУН — УПА в Західній Україні. Акцент робився на тому, що «школа Грушевського» справляла і справляє не завжди помітний вплив на уми української інтелігенції: «Її вплив проявляється іноді у наших літературознавців, письменників і критиків під час їхніх спроб висвітлювати й оцінювати видатні явища суспільної думки на Україні, творчість українських письменників...» [51].

Підпорядкованими головній меті численних партійних засідань і нарад — мобілізувати творчу інтелігенцію на протистояння основному ворогу КП(б)У — Організації українських націоналістів — були завдання, які висували доповідачі перед аудиторією. Якщо К. З. Литвин формулював ці завдання у загальній формі, розглядаючи їх як складову «загального завдання по морально-політичному розгрому фашизму» (через рік після завершення другої світової війни!), то його наступник — І. Д. Назаренко — їх конкретизував, закликаючи «вжити негайних заходів», «поставити всіх на ноги» для викриття поглядів Грушевського та його послідовників. До істориків АН УРСР він звернувся окремо: «Вважайте, що основне завдання інституту — викриття концепції Грушевського. Допоможіть нам зліквідувати, вирвати з коренем залишки буржуазно-націоналістичної ідеології» [52].

Що ж конкретно пропонувалося протиставити «школі Грушевського», котра, мовляв, занадто вкорінилася в українській радянській історіографії? На думку ідеологів з ЦК КП(б)У, це мав бути «Короткий курс історії ВКП(б)», що «є зразком для кожного історика — скарбівня теоретичних знань для кожного науковця» [53].

Стенограми нарад, що збереглися в архівних фондах, передають обстановку на них, далеку від виваженого наукового розгляду назрілих складних проблем. Натомість на цих зібраннях панувала гнітюча атмосфера грізних розносів, брутальних звинувачень, «пошуку відьом». Владні структури, що особливо комфортно почувалися, втілюючи у життя давнє гасло — «поділяй і володарюй», змушували істориків виступати з критикою «помилок», власних і колег, всіляко заохочували взаємні звинувачення й незгоду в науковому середовищі.

Особливо характерною щодо цього була остання нарада істориків (квітень — травень 1947 р.), в якій брав участь і виступав перший секретар ЦК КП(б)У Л. М. Каганович. Він «збагатив» історіографію своїми глибокодумними теоретичними спостереженнями щодо «серйозних упущень на історичному фронті і корінних помилок в історії України». Каганович, зокрема, почав залякувати істориків у властивій йому манері: «Від Грушевського та його школи залишилися тоненькі, невидимі нитки, котрі треба «хімічно знищити...». Завжди найнебезпечнішою була брехня, котра є правдоподібною... Вона бентежить деяких недосвідчених у марксизмі людей. Ось які ці нитки» [54].

Що ж до рядових «бійців історичного фронту», то вони, своєчасно зорієнтувавшись, почали звинувачувати один одного, а переважно самих себе в опортуністичних, антинаукових і навіть буржуазно-націоналістичних помилках. Ледь не всі виступаючі вимагали «суворих і критичних рецензій» їхніх праць. Скориставшись з цього, Л. М. Каганович запропонував

кооперацію (а, по суті, «шефство») Інституту історії АН СРСР з Інститутом історії України АН УРСР. Її наслідком було те, що вже у листопаді 1947 р. академіки Г. М. Панкратова і І. І. Мінц почали рецензувати праці істориків України. Недоліки цих досліджень вони пояснювали слабкою марксистсько-ленінською підготовкою авторів, їх невмінням застосовувати загальні положення марксизму до конкретних умов України [55].

Особливі претензії були пред'явлені до групи істориків із Західної України. Хоча на жодну з нарад до Києва їхніх представників не було запрошено, тема західноукраїнської гілки історіографії раз-по-раз порушувалась і на закритих, і на відкритих зборах та нарадах. Відчувалося особливе занепокоєння владних структур станом справ у західноукраїнському регіоні, ставленням місцевої інтелігенції й до радянської адміністрації з її «новаціями», й до повстанської боротьби у краї. Отже, досить діяльна і авторитетна група львівських істориків перебувала в центрі особливого інтересу як місцевого, так і київського партійного керівництва. Наголошувалося, що ця інтелігенція формувалася у буржуазному суспільстві, і значна її частина була виразницею ворожої марксизмові ідеології. Підкреслювалося й те, що на політичні переконання західноукраїнської інтелігенції впливали складні історичні умови, в яких проходив розвиток цього регіону України, що тривалий час перебував під політичним, економічним та соціальним ярмом сусідніх країн. «Вони хиталися й перекидалися від однієї влади до іншої протягом цілого покоління», — так зневажливо відгукувалися про інтелігенцію західноукраїнських областей.

Нині важко судити, чому львівські або чернівецькі історики не одержали запрошення на жодну з численних ідеологічних «зустрічей», що відбувалися в Києві у 1945—1947 рр. Ймовірно, працівники ЦК розглядали цих істориків як занадто чужорідне тіло у когорті, хоча й небезгрішних, та все ж «своїх», радянських істориків.

Але оскільки у львівських, зокрема, істориків «міцно вкорінилися антинаукові погляди на характер історичного процесу, запозичені у Грушевського» (так партійні документи характеризували їхній світогляд), то їх, зрозуміло, не залишили поза увагою. За вказівкою ЦК КП(б)У у 1946 р. Львівський обком партії організував кілька розширених пленарних засідань кафедри історії України ЛДУ, на яких обговорювалося ставлення місцевих істориків до Грушевського та його школи. До виступів на засіданнях залучили й прихильників цієї школи (очевидно, щоб дати їм можливість остаточно «розкритися», а, ймовірно, визнати власні «помилки») професорів І. П. Крип'якевича, М. М. Кордубу та деяких інших.

Як зазначалося на республіканській нараді з пропаганди при ЦК КП(б)У (червень 1946 р.), у доповідях і виступах львів'яни визнали певні «помилки», критикували навіть окремі положення праць Грушевського. «Але в той же час оспівували його як видатного ученого, багато говорили про його заслуги перед українським народом, показавши тим самим, що ще продовжують знаходитися у полоні його націоналістичних концепцій. Так, професор Крип'якевич твердив, що радянська історіографія взяла за основу праці Грушевського, відкинувши лише окремі його тези...» [56]. Як інцидент, що стався на засіданні кафедри, кваліфікувався той факт, що, коли тему доповіді професора М. М. Кордуби Львівський обком партії сформулював як «Буржуазно-націоналістичне висвітлення древньої історії України, особливо Київської Русі та періоду феодальної роздробленості у Грушевського», Мирон Михайлович привів її у відповідність до наукових норм, а саме: «Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України».

В інформації для ЦК КП(б)У зазначалося: «У своїй доповіді професор Кордуба говорив, що Грушевський як вчений займає велике місце в українській історіографії, що він вперше дав на основі історичних фактів цілісний образ минулого України і цим дав тверду підставу для зросту національної свідомості українського народу. Саме цим Грушевський здобув визначне місце серед істориків всього слов'янського світу. Професор Кордуба прямо заявив, що йому болісно слухати осудження, якому піддали

Грушевського його рідні земляки-українці. Бо народ, який не поважає своїх великих людей, не поважає себе» [57].

Особливого тиску зазнав провідний західноукраїнський історик І. П. Крип'якевич, котрий, мовляв, намагався «примирити буржуазно-націоналістичну теорію з радянською історіографією». Цькування поважного вченого, якого водночас звинувачували у колабораціонізмі, не знало меж. Одного разу, наприклад, І. П. Крип'якевич, перебуваючи у Києві, у коридорі Інституту історії України зустрівся з С. М. Бєлоусовим, з яким познайомився ще в довоєнні часи. По-приятельському, невимушено обійнялися. Проте сталося це при свідках, і С. М. Бєлоусова негайно звинуватили у спілкуванні, мало не дружбі, зі «зрадником Батьківщини». На одній з республіканських нарад у зв'язку з цим його критикували за «безпринципність». Присутній на ній Сергій Миколайович не витримав: «Ну, яка, зрештою, різниця: обійняв, не обійняв?» У відповідь секретар ЦК КП(б)У К. З. Литвин повчально зауважив: «Це має значення: дивлячись кого обіймати — товариша чи обіймати Крип'якевича» [58].

Зрештою, відомого історика було піддано остракізму. У постанові ЦК КП(б)У «Про роботу сесії АН УРСР у квітні 1947 р.» вказувалося: «Вважати абсолютно неприпустимим той факт, що по плану робіт Інституту історії АН УРСР як співавтора праці «Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського та його школи» висунуто учня і послідовника Грушевського Крип'якевича І. П. [...] Вважати це грубою помилкою комуністичної групи Академії наук УРСР» [59]. А далі вже як вирок трибуналу: «Дати розгорнутий виступ з критикою історичної концепції Крип'якевича (Грушевського), що привела його до табору фашизму» [60].

У серпні 1947 р. справу «школи Грушевського», що надто затягнулася, було, нарешті, вирішено. Увінчалося це прийняттям постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня). У ній провідний колектив українських істориків звинувачували в навмисному відході від святая святих — більшовицького принципу партійності, відродженні реакційних вигадок українських націоналістичних істориків, проповіді націоналістичних настанов, негативному впливі на викладання історії України у вузах тощо [61].

Наслідки нещадної, замішаної на страху, непримиренності й примусі, сталінської переорієнтації радянської історіографії дорого коштували українській історичній науці. Було, образно кажучи, брутально переламано її хребет, ледь не стовідсотково обірвані історіографічні традиції та надбання. За вказівкою ЦК КП(б)У черговий раз перевірили й профільтрували фонди бібліотек та архівів, звідки вилучалося все, що могло навіть нагадувати «крамолу». У душах, свідомості істориків на тривалий час запанували безініціативність й пристосуванство.

Постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» таврувалися «складені в антимарксистському дусі» й такі, що містять «грубі політичні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру», колективні праці інституту: «Історія України: Короткий курс» (К., 1940. — 412 с.) за редакцією С. М. Бєлоусова, К. Г. Гуслистого, М. Н. Петровського, М. І. Супруненка та Ф. О. Ястребова; «Нарис історії України» (Уфа, 1942. — 212 с.) за редакцією К. Г. Гуслистого, Л. М. Славіна та Ф. О. Ястребова; перший том «Історії України» під редакцією професора М. Н. Петровського (Уфа, 1943. — 330 с.) [62].

Ось чому «справою честі» колективу установи на найближчі десять років стало створення «марксистського» короткого курсу історії України. Директивними рішеннями до обговорення концепції видання було залучено вузівських викладачів історії в УРСР, а також фахівців з Москви та Ленінграда. З 2 грудня 1947 р. по 17 лютого 1948 р. в Інституті історії АН СРСР у Москві під головуванням Б. Д. Грекова за участю співробітників Інституту історії України відбулось обговорення періодизації та плану-проспекту майбутнього видання. На відміну від попередніх колективних монографій, де періодизація базувалася переважно на подіях політичної історії,

враховувалося перебування України у складі чужоземних державних утворень, в основу періодизації курсу було покладено марксо-ленінські положення (із значною домішкою їхнього сталінського вульгарного тлумачення) про соціально-економічні формації. З директивної ласки акцент робився на «тісному зв'язку історії України з історією інших народів СРСР» [63], насамперед російського.

Написання короткого курсу історії України завершилося у 1948 р. Відтак настала стадія марудного обговорення його тексту на нарадах у Москві й Києві із залученням вузівських викладачів УРСР та науковців Білорусії й Молдавії. Зростання обсягу спричинило необхідність поділу чергового макета на дві частини (томи) й зміни назви на «Історію Української РСР». Після багаторазового обговорення, рецензування й доопрацювання до вересня 1950 р. було остаточно підготовлено ледь не стерильний текст. Перший том праці побачив світ (російською та українською мовами) у 1953 р. [64], другий — у 1956 р. [65]

Процедура підготовки двотомника «Історія Української РСР» викликала критику з боку московських колег. У передовій статті «За глибоке наукове вивчення історії українського народу» редколегія «Вопросов истории» зауважувала: «Протягом багатьох років обговорюються макети II тому «Історії Української РСР». Безконечні переробки цього тому не завжди поліпшують його якість й частенько зводяться до того, аби надати цій праці більш «обтічний» вигляд, зняти спірні й гострі питання й цим попередити можливу критику. Проте критику повинен викликати саме такий підхід до підготовки цієї праці, бо він завдає шкоди науці» [66].

Попри цілком зрозумілі недоліки, вихід двотомника був певним досягненням колективу інституту, став етапною подією у розвитку національної історіографії. Якщо брати, наприклад, такий умовний показник, як індекс цитування, то сторінки відповідних розділів «кращого підручника національної історії» [67] в еміграції — двотомної «Історії України» Н. Д. Полонської-Василенко (Мюнхен, 1972—1976), — вже тричі перевиданого у незалежній Україні, рясніють численними посиланнями на перший том «Історії Української РСР» (йдеться, насамперед, про написані Ф. О. Ястребовим розділи: «Розклад і криза феодально-кріпосницької системи» та «Розвиток промислового капіталізму») [68].

В зв'язку із розширенням тематики досліджень Інституту історії України за рахунок питань загальної історії та історії міжнародних відносин у березні 1953 р. його було перейменовано на Інститут історії АН УРСР.

Урізноманітнення наукової проблематики установи в першій половині 50-х рр., піднесення фахового рівня досліджень відбувалися за суперечливих умов доби пізнього сталінського тоталітаризму, а потім — перших кроків хрущовської «відлиги». Смерть Сталіна стала потужним імпульсом для дослідників радянської доби історії України. Проте й тоді, як і раніше, науковці, котрі вивчали феодальне минуле, мали набагато більше можливостей для виявлення власної творчої індивідуальності, зазнавали менших обмежень. Навіть святкування 300-річчя Переяславської ради, яке, з одного боку, принесло нові зразки ідеологічного диктату (йдеться про постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів Союзу РСР і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» та «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу»), з іншого — дозволило українським історикам грунтовно дослідити перебіг подій 1648—1654 рр. В науковий обіг було введено значний масив документального матеріалу, в тому числі з архівосховищ Польщі, Румунії, Чехословаччини [69]. У 1956 р. вийшла друком перша з циклу узагальнюючих монографій В. О. Голобуцького з історії українського козацтва [70].

Такими були основні віхи першого (1936—1956 рр.) двадцятиріччя існування Інституту історії України НАН України.

* * *

[1] К изучению истории: Сборник. — М., 1938. — С. 37.
[2] Там же. — С. 38.
[3] Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / Упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха. — К., 1990. — С. 135.
[4] Див.: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924 — 1934). — К., 1993. — С. 110 — 144; Історія Академії наук України, 1918 — 1993 / Редкол.: Б. Є. Патон (голова) та ін. — К., 1994. — С. 71—73, 77; та ін.
[5] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 443, арк. 41 — 43.
[6] Див.: Ястребов Ф. «Тому дев'ятого перша половина»: М. Грушевський. Історія України-Руси. Тому 9-го перша половина (Хмельниччини роки 1650—1653). — ДВУ, 1928. — 601 с. // Прапор марксизму. — 1930. — № 1. — С. 133 — 148; Ястребов Ф. Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні: З приводу 2 половини IX т. «Історії України-Руси» акад. М. Грушевського // Записки Історично-археографічного інституту. — К., 1934. — № 1. — С. 55 — 120. Остання рецензія починається із авторського застереження-каяття: «Чимало помилок припустив у свій час і автор цих рядків як в оцінках революції буржуазно-демократичної й пролетарської, так і в оцінках селянської війни 1648 р. на Україні, ухилившись в цих оцінках до тверджень Скрипника. Автор засудив і засуджує свої помилки, а одну з них (оцінка селянської війни 1648 р. [...] як «великої буржуазної революції») виправлює в цій статті, виступаючи з розгорненою критикою поглядів Грушевського на селянську війну середини XVII ст. на Україні [...]» (Там же. — С. 57—58).
[7] Див.: Довженко О. П. Україна в огні. — С. 135.
[8] Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936 — 1986 гг. — К., 1986. — С. 34—35.
[9] Див.: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Записки НТШ. — Т. 173. — Париж; Чикаго, 1962. — С. 43.
[10] Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Назв. праця. — С. 35.
[11] ДА СБУ, спр. 46660-ФП, арк. 78 зв.
[12] Див.: Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // Укр. іст. журн. — 1996. — № 1. — С. 108 — 109.
[13] ДА СБУ, спр. 46347-ФП, арк. 77 — 77 зв.
[14] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4291, арк. 189.
[15] Там же.
[16] Докладніше про М. І. Марченка див.: Рубльов О. С. Назв. праця. — С. 106—118.
[17] Див.: Верба І. В. О. П. Оглоблин // Укр. іст. журн. — 1995. — № 5. — С. 96.
[18] Сташевський Євген Дмитрович (1874—1938) — нар. у м. Зіньківі Летичівського пов. Кам'янець-Под. губ. Закінчив Тульську гімназію, історико-філологічний та юридичний факультети Київського ун-ту св. Володимира (1908). Був залишений на кафедрі російської історії для підготовки до професорського звання. Відбув учене відрядження (1909—1911), склав магістерський іспит (1912) і був обраний приват-доцентом ун-ту св. Володимира та Київських вищих жіночих курсів, доцентом Київського комерційного ін-ту. Захистив дисертацію «Нариси з історії царювання Михайла Федоровича. Ч. 1: Московське суспільство і держава перед Смоленською війною» (1913) й одержав ступінь магістра російської історії. Екстраординарний професор Київського комерційного ін-ту (з 1914), ун-ту св. Володимира та Київських вищих жіночих курсів (з 1915). 1919 р. надрукував докторську дисертацію «Смоленська війна 1632—1634 рр.» і був зрівняний у правах з докторами університетів, одержав звання ординарного професора. 1918 р. обраний до складу Ін-ту по вивченню економічної кон'юнктури України УАН, брав участь й очолював (1919) Близькосхідний ін-т. Працював приват-доцентом Новоросійського ун-ту в Одесі (1920). З 1920 р. у Києві — професор, зав. кафедрами, декан (Ін-т народного господарства, Ін-т зовнішніх зносин, Київський землевпорядкувальний технікум). У 1921—1923 рр. одночасно професор та зав. кафедрами ІНО та сільгоспінституту у Кам'янці-Под. Працював у Комісії народного господарства ВУАН, очолював Музей сільськогосподарської промисловості Цукротресту. Фахівець з рос. історії, економічної історії Росії, України, Зах. Європи, зокрема економічної історії селянства, історії кадастру, податків та податкової політики. З 1934 р. на пенсії. У 1937—1938 рр. ст. наук. співр. — консультант Ін-ту історії України АН УРСР.

Органами ВУЧК-НКВС УРСР арештовувався у липні 1919 р. (засуджений до страти із переведенням згодом до категорії заручників, потім звільнений) та 1930 р. (в зв'язку з арештами у справі СВУ, згодом звільнений).
[19] Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 71, арк. 33.
[20] Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Назв. праця. — С. 36.
[21] Під час реабілітації колишніх своїх колег у 1957 р. К. Г. Гуслистий, зокрема, свідчив: «І Слюсаренко, і Трегубенко були молодими представниками радянської історичної науки, працювали добросовісно, проте нічого серйозного не створили [...]». 19 серпня 1960 р. в. о. директора Інституту історії І. О. Гуржій відповідав на лист Слідчого управління КДБ УРСР: «Інститут історії АН УРСР повідомляє, що окремих друкованих праць Гуристримба В. В. не має. Стосовно підручника «Історія України», над складанням якого разом з іншими працював Гуристримба, повідомляємо, що підручник цей не вийшов з друку, а рукопис його в Інституті історії не зберігся» (ДА СБУ, спр. 46331-ФП, арк. 97; ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 52213, т. 1, арк. 66).

У пам'яті сучасників закарбувалися окремі індивідуальні риси загиблих співробітників інституту. Так, Ф. О. Ястребов 13 вересня 1957 р., пригадуючи своїх колег, які відійшли в небуття в часи сталінських репресій, свідчив: «Вообще коллектив историков, работавших в указанное мною время (1936 — 1937 рр. — О. Р.), был дружным, в нем не наблюдалось никаких

склок, никаких личных столкновений, а если и были споры, то они носили исключительно деловой, научный характер, а без таких споров-дискуссий, как известно, не может работать ни одно научное учреждение.

Теперь скажу несколько слов о каждом из перечисленных мною лиц. 1) *Слюсаренко*. Я помню его хуже, чем других, скажу лишь, что я всегда был с ним в хороших отношениях и нередко с ним беседовал на разные темы. 2) *Трегубенко* отличался тупостью, писал, как ученый, слабо, был человеком малокультурным, но совершенно беззлобным. 3) *Скубицкий*, с которым я много работал вместе, был чрезвычайно трудоспособным человеком, но не обладал быстрым соображением и всякие научные выводы давались ему нелегко, недостаток таланта он старался возместить крайним усердием. В личной жизни был скопидомом, экономил на всем (цю ж рису характеру Т. Т. Скубицького відзначав і К. Г. Гуслистий. — О. Р.). Характер у него был немного угрюмый, но в общем неплохой, работать с ним было легко, он никогда не мешал работе своих товарищей. 4) *Гуристримба*, как и Трегубенко, был слабо умственно развит, говорил самые простые вещи каким-то путанным, малопонятным языком и, попросту говоря, никогда ученым не был, а товарищем был неплохим. 5) *Гребенкин* был способным человеком ясного и быстрого ума, немного с ленцой. До ВУАМЛИНа он был в Институте красной профессуры, занимался в семинаре Покровского. Прекрасный товарищ, весельчак, любитель выпить, Гребенкин был очень общителен и прост в обращении. В моей памяти он остался как один из лучших моих приятелей тех времен» (документ зберігається у приватній колекції).

[22] Полонська-Василенко Н. Назв. праця. — С. 49—50.

[23] Там же. — С. 47.

[24] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56543, арк. 20.

Перша із згаданих праць історика опублікована у 1968 р. (Див: Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. / Отв. ред. В. А. Романовский / Институт истории АН СССР. — М., 1968. — 484 с.).

[25] Петров В. Л. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. — 1995. — № 6. — С. 5.

[26] ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56543, арк. 28 — 33.

Обставини загибелі професора Є. Д. Сташевського слідчий Г. С. Гармаш пояснював так: «Після застосування до Сташевського фізичного впливу він сів на стілець й одразу ж звалився зі стільця, вдарившись головою о залізний ріг груби, й помер» (Там же. — Арк. 31).

[27] Див.: Коваль М. В. Україна: 1939 — 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995. — С. 49 — 50.

[28] Див: Михайло Марченко / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. — 1996. — № 1. — С. 119.

[29] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 29 зв.

[30] Див.: Рильський М. Т. Зібр. тв.: У 20 т. — К., 1987. — Т. 17: Публіцистика. 1935 — 1952. — С. 116 — 134, 459.

[31] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 266, арк. 9.

[32] Там же, спр. 514, арк. 19 — 20.

[33] Див.: Історія української літератури XX ст.: У 2 кн.: Навч. посібник / За ред. В. Г. Дончика. — К., 1994. — Кн. 2, ч. 1: 1940-ві — 1950-ті рр. — С. 335 — 336.

[34] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 200, арк. 78.

[35] Там же, спр. 436, арк. 423, 426.

[36] Авторханов А. Империя Кремля. — Минск; Москва, 1991. — С. 43.

[37] Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. — 5-е изд. — М., 1948. — С. 196.

[38] Див.: Родина. — 1991. — № 6/7. — С. 74.

[39] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 864, арк. 5.

[40] Але, зрозуміло, кадровий склад установи у 1941 — 1945 рр. зазнав істотних змін. У складі Червоної армії на фронті загинули К. В. Максимчук (на початок воєнних дій очолював Львівський відділ інституту) та Б. Л. Погребинський. Як вже зазначалося, 23 червня 1941 р. НКДБ УРСР арештував керівника сектора історії України періоду феодалізму М. І. Марченка. Звільнений з-під варти 12 лютого 1944 р., Михайло Іванович вже не повернувся до інституту, перейшовши на викладацьку роботу до Київського педінституту, а згодом до КДУ.

У вересні 1941 р., після окупації гітлерівцями Києва, змінили свою ідеологічну орієнтацію окремі працівники Інституту історії України старшої генерації. Завідуючий сектором історії України періоду капіталізму доктор історичних наук О. П. Оглоблин з 23 вересня по 29 жовтня 1941 р. очолював Київську міську управу, а з 17 квітня по 18 листопада 1942 р. керував Музеєм-архівом переходової доби історії м. Києва (Див. докладніше: Верба І. В. О. П. Оглоблин // Укр. іст. журн. — 1995. — № 6. — С. 93 — 94). Старший науковий співробітник, доктор історичних наук Н. Д. Полонська-Василенко за «нового порядку» була призначена на посаду директора Археологічного інституту, а з грудня 1941 р. одночасно керувала Центральним архівом давніх актів, співробітничала також з Музеєм-архівом переходової доби (Див. докладніше: Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1992. — Т. 1: До середини XVII ст. — С. XXXVII — XXXIX; Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7/8. — С. 78 — 79.

У популярному підручнику «Історія України», підготовленому до перевидання у липні 1941 р., його автор — вчорашній працівник Львівського відділу Інституту історії України, відомий дослідник І. П. Крип'якевич писав: «Коли в 1939 р. у боротьбі з Німеччиною впала Польща, західноукраїнські землі дісталися під владу московських большевиків (СССР). Всюди

занепало українське національне життя — кожна держава на свій лад намагалася знищити український народ.

І аж 1941 р. приніс Україні світанок нового життя. Большевицька тюрма народів, надточена революційною пропагандою та боротьбою поневолених націй, в першу чергу української нації, валиться під ударами німецької зброї. У Східній Європі твориться новий світ. У кривавих змаганнях і Україна добуде собі волю і самостійність» (Див.: Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1941. — С. 69).

Одночасно варто відзначити, що І. П. Крип'якевич не шукав посад чи впливового становища у тогочасному українському національному русі й відмовився бути заступником голови Українського державного правління з питань народної освіти в уряді Я. Стецька (тобто після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові ОУН-Б Акту відновлення Української держави) (ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 10, арк. 1).

Спонукальні мотиви, що привели згаданих науковців-істориків на шлях колабораціонізму, зрозумілі. В першу чергу, це була відраза до тоталітарного сталінського режиму, що мала особистий підтекст. Так, по-перше, О. П. Оглоблин сам зазнав репресій (побував у в'язниці, вийшов, але кілька років його цькували за «немарксистські» погляди, котрі він, мовляв, «протягував» у своїх працях, каявся у власних «помилках», позбавлявся роботи за фахом тощо), а Н. Д. Полонська-Василенко мала гіркий досвід репресій щодо свого чоловіка — академіка ВУАН М. П. Василенка, а також й сама зазнала всіляких утисків з боку влади. По-друге, німецька окупаційна адміністрація спочатку (протягом лічених місяців, а то й тижнів) задекларувала підтримку українського руху. За цих обставин, здавалось би, з'явилася можливість реалізувати свої творчі наукові плани, про які можна було лише мріяти за радянських часів, скласти бодай реєстр втрат, завданих українській культурі сталінським пануванням, вголос розповісти про репресії. Але у швидкому часі тимчасова прихильність німецької влади до українського руху обернулася на свою протилежність. (Див., напр.: Листи І. Крип'якевича до О. Оглоблина з 1941 — 1943 рр. / Публ. Л. Винара // Український історик. — 1990. — № 1/4. — С. 164 — 177).

Зрозуміло, що для згаданих науковців з відновленням радянської влади в Україні залишався єдиний вихід — еміграція на Захід, чим і скористалися О. П. Оглоблин та Н. Д. Полонська-Василенко. З якихось психологічних мотивів залишився у Львові І. П. Крип'якевич, який уникнув фізичних репресій, але викликав на себе у другій половині 1940-х рр. зливу критики з боку ідеологічних інстанцій за «націоналістичні погляди», «зраду інтересів українського народу» та ін. З 12 вересня 1946 р. І. П. Крип'якевич був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР у Києві, що слід розглядати як своєрідне інтернування, котре скінчилося лише у травні 1948 р. Відтоді Іван Петрович дістав можливість повернутися в Західну Україну. На початку 1950-х рр. «акції» знаного фахівця з історії Хмельниччини пішли вгору: очевидно, у зв'язку із наближенням ювілею подій 1654 р. У 1953 — 1962 рр. І. П. Крип'якевич очолював у Львові Інститут суспільних наук, 1958 р. став дійсним членом АН УРСР.

З лютого 1943 р. член-кореспондент АН УРСР С. В. Юшков з Алма-Ати надіслав до агітпропу ЦК КП(б)У доповідну записку, де висловлював власні міркування щодо завдань розвитку історичної науки та підготовки кадрів науковців-істориків в УРСР. У документі, зокрема, йшлося про нагальну потребу «видання історичного журналу українською мовою», про розширення тематики досліджень Інституту історії України за рахунок питань всесвітньої історії і перетворення установи на Інститут історії. Водночас пропонувалося поповнити поріділі лави співробітників інституту за рахунок вузівських викладачів УРСР, істориків-українців, які працювали поза межами України, та дослідників — не українців, котрі спеціалізувалися з історії України в наукових центрах РРФСР (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 46, арк. 117 — 121).

Кадрові втрати серед істориків України (поряд з втратами інших представників інтелектуальної еліти) привернули увагу першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова в час, коли треба було відновлювати партійно-радянський апарат у республіці, повертати до Києва з евакуації АН УРСР. 31 жовтня 1943 р., напередодні вирішальних боїв за столицю УРСР, помічник Хрущова П. М. Гапочка надіслав за дорученням шефа меморандум до наркома держбезпеки УРСР генерала С. Р. Савченка. У документі містилися прізвища 48 визначних діячів науки і культури України, зокрема 10 вчених-істориків.

Починався він таким чином: «Подаю список людей, відносно яких слід було б з'ясувати, чи є можливість притягти їх до роботи в тому або іншому науковому чи мистецькому закладі УРСР.

По Інституту історії АН УРСР:

В цьому інституті відчувається гострий брак наукових робітників. Багато досить кваліфікованих істориків року 32 — 37 виїхали з України. Певна частина з них була зв'язана зі школою М. Грушевського.

Виїхавши з України, вони влаштувались на роботу в історичних закладах інших міст: Москва, Ленінград, Куйбишев тощо. Репресіям вони не підлягали. Певна частина людей з цього списку репресіям (адміністративна висилка, а то й ув'язнення) підлягала, але зараз звільнена і працює в тих або інших радянських установах». Далі перераховувалися прізвища й наводилася коротенька характеристика Л. О. Окіншевича, М. Є. Слабченка, В. О. Пархоменка, В. С. Євфімовського та інших відомих свого часу українських дослідників (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 699, арк. 10 — 11).

Попри оптимістичний тон звернення відповідь НКДБ УРСР була маловтішною: репресивний вир поглинув свої жертви, ті ж, хто чудом уцілів, назавжди були втрачені для історичного українознавства (Див. докладніше: Аксютін Ю., Табачник Д. Український синодик Хрущова // Репресоване «відродження» / Упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. — К.,

1993. — С. 28—52). Виняток становив хіба що Л. О. Окіншевич, який емігрував в часи війни. Втім, наявність цих документів дає можливість, ймовірно, зрозуміти мотиви незвичайно «м'якого» поводження влади з І. П. Крип'якевичем після визволення території УРСР.

[41] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 48, арк. 2—4.

[42] Там же, оп. 23, спр. 2473, арк. 2—3.

[43] Про становлення М. Н. Петровського як історика див. докладніше: Дмитрієнко С. Студентські роки Миколи Петровського // Сіверянський літопис (Чернігів). — 1995. — № 4. — С. 96—103.

[44] Один із цих штатних «хлопчиків для биття», старший науковий співробітник Інституту історії України К. Г. Гуслистий, очевидно, висловлюючи думки багатьох присутніх — фахових істориків, — почав свій виступ на нараді 30 квітня 1947 р. із такого пасажу: «Товариші, Дмитро Захарович (Мануїльський. — Авт.) вчора сказав, що нібито я намагаюся відмовчуватися. У мене таких намірів ніколи не було. Навпаки, я виступаю, може, більш, ніж мені треба виступати. На протязі минулого року у нас вже відбулося кілька засідань, і на кожному засіданні доводиться виступати. Я хотів би, щоб у майбутньому ми менш виступали, а більш займались конкретними ділами [...]» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 753, арк. 246).

[45] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 436, арк. 27.

[46] Див.: Литвин К. Об истории украинского народа // Большевик. — 1947. — Апрель. — № 7. — С. 41—56.

[47] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 753, арк. 260—261.

[48] Там же, спр. 436, арк. 73.

[49] Там же, спр. 514, арк. 9.

[50] Там же, арк. 9 — 13.

[51] Там же, спр. 436, арк. 81.

[52] Там же, арк. 35; спр. 539, арк. 10—11.

[53] Там же, спр. 514, арк. 14.

[54] Там же, спр. 753, арк. 47—48.

[55] Там же, спр. 823, арк. 5.

[56] Там же, спр. 436, арк. 35—38.

[57] Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 — 50-ті роки XX ст.). — К., 1994. — С. 216—217.

[58] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 755, арк. 27.

[59] Там же, оп. 6, спр. 1036, арк. 16 — 17.

[60] Там же.

[61] Див.: До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Більшовик України. — 1947. — Серпень. — № 8. — С. 1 — 10.

[62] Там же. — С. 2.

[63] Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Назв. праця. — С. 60.

[64] Див.: Історія Української РСР: В 2 т. — К., 1953. — Т. 1. — 784 с. 1955 р. том вийшов другим, переробленим і доповненим виданням.

[65] Див.: Історія Української РСР: В 2 т. — К., 1956. — Т. 2. — 704 с. Доопрацьований «у світлі рішень XX з'їзду КПРС» другий том був перевиданий наступного року (Див.: Історія Української РСР: В 2 т. — К., 1957. — Т. 2. — 779 с.).

[66] Див.: За глубокое научное изучение истории украинского народа // Вопросы истории. — 1955. — № 7. — С. 10.

[67] Див.: Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — К., 1992. — Т. 1. До середини XVII ст. — С. XLIX.

[68] Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — 2-е вид. — К., 1993. — Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 р. — С. 265, 278, 285, 293—297, 301, 309, 311 — 312, 315, 322 — 323, 335, 341, 343 — 345, 403.

[69] Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Назв. праця. — С. 64—69.

[70] Див.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. — Киев, 1956. — 415 с.

СТАТТІ

С. В. Кульчицький (Київ)

Державотворчий процес в Україні
(підсумки першого п'ятиріччя)

Три країни, які називалися «федераціями соціалістичного типу», дали життя 22-ом державам. Серед них — наша Україна. Кожній з цих держав, за винятком Чехії, Сербії і Росії, які успадкували інфраструктуру колишніх метрополій, довелося займатися державним будівництвом майже від початку.

Державотворчий процес — лише один з напрямів докорінних перетворень, зумовлених колапсом диктатури компартійної олігархії. Одночасно з ним відбуваються й інші процеси, передусім трансформація влади і власності. Всі вони, включаючи творення демократичної держави, входження в ринкову економіку і формування громадянського суспільства, настільки переплетені, що досягнення або провали в кожній галузі важко відокремити.

А чи потрібне взагалі таке відокремлення? Державотворення відбувається в умовах найглибшої соціально-економічної кризи, яка негативно впливає на його характер. З іншого боку, саме ця криза й зумовила появу нових держав, у тому числі України. Отже, не слід обмежуватися констатацією безсумнівно негативного впливу кризи на становлення української державності. Треба проаналізувати загальний хід подій у соціально-політичній і економічній сфері, починаючи від моменту, коли прихована криза тоталітарного ладу стала відкритою. Звичайно, відкритою тільки для тих, хто мав доступ до об'єктивної інформації, тобто спочатку для вкрай обмеженого кола осіб. Загострення кризи спонукало партійно-державне керівництво Радянського Союзу обрати політичний курс, якому було надано надто оптимістичну, як показали дальші події, назву: «перебудова».

Щоб визначити природу кризи тоталітарного ладу, що в кінцевому підсумку спричинила появу України як незалежної демократичної держави, слід розібратися в суті тоталітаризму як суспільного явища.

Термін «тоталітаризм» у політології існує з 20-х років. Ототожнення з тоталітаризмом ладу, який утвердився в СРСР, завжди кваліфікувалося державною владою як антирадянська пропаганда, оскільки в західній політології цим терміном об'єднувалися фашистські та комуністичні режими. Бажаючи в роки «перебудови» визначити реальний зміст радянського ладу, Г. Х. Попов скористався нейтральним замінником забороненого терміну: командно-адміністративна система. Проте замінник неточний, тому що будь-яка управлінська система, в тому числі нетоталітарна, є командною і адмініструючою.

У пострадянську добу з'явився інший, суто політизований замінник терміну «тоталітаризм» — «комунофашизм». Він не тільки глибоко образливий для покоління, яке поклало край існуванню гітлерівського «тисячолітнього рейху», а й невірний по суті. Незважаючи на тоталітарну природу і фашизму, і комунізму, ці політичні режими відділяє один від одного глибока прірва. До речі, принципові відмінності існують і між італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом. Звичне для кількох поколінь радянських людей словосполучення «фашистська Німеччина» є теоретично некоректним. Магія слів-символів, що закарбувалися у свідомості мало не з материнським молоком, часто заважає проникненню в суть явищ, які вони визначають.

Тоталітаризм і протилежну йому демократію треба зіставляти в одній системі координат, а саме: у контексті взаємовідносин держави і суспільства. Якщо функціонування влади (включаючи зміни в ній на інституціональному або персональному рівні) відбувається незалежно від волі суспільства, то держава є тоталітарною. Якщо політичним інститутам і діячам влада надається волевиявленням суспільства (виборами, референдумом), то держава є демократичною.

Демократична держава не може надавати суспільству будь-якої форми за власним вибором, тому що не є носієм влади. Розвиток демократичного суспільства відбувається через боротьбу існуючих у ньому політичних сил. Навпаки, тоталітарна держава є носієм влади, узурпованої у суспільства. Тому вона здійснює суспільні перетворення на власний розсуд. Характер перетворень може відповідати або не відповідати інтересам соціальних сил, навіть тих, які поставили тоталітарний режим при владі. Зате він завжди відповідає інтересам людей, які уособлюють собою цей режим. У тоталітарній державі неминучим є перелив ієрархічно побудованої влади від нижчих ланок до вищих. Тоталітарний режим існує як диктатура однієї особи або обмеженого кола олігархів.

Тоталітаризм і демократія — це форми державного устрою, властиві тільки XX ст. Уперше в цьому столітті завдяки колосальному зростанню продуктивних сил держава набула технічної можливості вирішальною мірою впливати на життя як суспільства в цілому, так і кожного його члена. Якщо нові можливості управління використовувалися стабільним і економічно та політично структурованим суспільством, воно зберігало контроль над державними інститутами, тобто власну суверенність. Якщо ці можливості використовувалися тільки однією суспільною структурою, остання узурпувала владу, набувала державного статусу і руйнувала небажану для неї структурованість суспільства, створюючи вже «під себе» різноманітні суворо контрольовані організації.

Радянська форма тоталітаризму виникла в революційній ситуації, породженій сукупною дією соціальних та національних суперечностей, які були пов'язані з руйнівним впливом на суспільство першої світової війни. Взявши на озброєння народні гасла, партія більшовиків спромоглася на гребені революційної хвилі завоювати політичну владу, а потім зупинила революцію розгоном Установчих Зборів.

Жовтневий переворот 1917 р. перервав демократичний розвиток країн, на які розпалася Російська імперія, в тому числі Української Народної Республіки. Встановилася диктатура однієї партії, яка швидко переросла в диктатуру компартійної олігархії. Під час трирічної громадянської війни партія В. І. Леніна опанувала основні засоби виробництва, придушила опір експропрійованих класів і досягла контролю над основною частиною колишньої імперії.

Диктатура компартійної олігархії була названа радянською владою. Конституційна анонімність дозволяла більшовикам будувати централізовану унітарну державу як завгодно, навіть у вигляді сукупності формально незалежних республік. У кінцевому підсумку держава була побудована як федерація союзних республік, конституція якої декларувала, що кожна з них може в будь-який момент набути незалежності. Однак насправді ні Радянський Союз, ні Російська Федерація не являли собою федеративних утворень. Федералізм неможливий без поділу влади, а диктаторська влада неподільна.

Незважаючи на диктаторську природу влади, радянський тоталітаризм мав глибокі корені в народній товщі. Він створив багатомільйонні організації, які були, за виразом В. І. Леніна, «передавальними пасами» від влади до мас і навпаки. До них належали в першу чергу комсомол, профспілки, ради народних депутатів і, нарешті, так звана «зовнішня партія» (за термінологією Дж. Оруелла), тобто КПРС без своєї апаратної частини. Ради народних депутатів цілком підпорядковувалися партійним комітетам, але володіли повнотою влади в тих сферах, де це вважалося доречним і зручним для реального носія влади — державної партії.

Побудована на принципі «демократичного централізму», який передбачав абсолютну підпорядкованість нижчих партійних ланок вищим, КПРС уже з 1918 р. являла собою не партію (хоч зберігала зовнішні ознаки останньої), а монопольно існуючу політичну структуру в деструктуризованому суспільстві. Ця державна партія була ефективним інструментом влади в руках купки вождів: спочатку членів Центрального комітету, а з 1919 р. — політбюро ЦК. Незважаючи на колосальні владні повноваження в державі і суспільстві, апаратна частина партії виконувала роль лише провідника влади.

Радянський тоталітаризм гарантував надання реальних управлінських функцій мільйонам людей з народу. Наскрізь одержавлене суспільство не могло обходитися без такого «народовладдя». Але воно не заважало зосередженню в руках компартійної олігархії небаченої в історії людства повноти диктаторської влади. Олігархія була спроможна приймати і проводити в життя рішення всупереч громадській думці і настроям у державній партії. Якщо ці рішення не вписувалися в декларований моральний кодекс будівників комунізму, їх оточували завісою секретності, і тільки. Є безліч випадків, коли імпульси від мас враховувалися, чим створювалася ілюзія народної держави. Та не менше існує прикладів грубого ігнорування вождями волі мас і прийняття ними вкрай страхітливих рішень. Досить згадати голодомор 1933 р., великий терор 1937—1938 рр., вторгнення в Чехословаччину або в Афганістан.

Побудована В. І. Леніним структура політичної влади зберігалася в непорушеному вигляді аж до часів М. С. Горбачова. У 1936 р. Й. В. Сталін вніс до неї косметичні поправки, надавши радам парламентської форми і замінивши багатоступінчасті та нерівні вибори з відкритим голосуванням прямими і рівними виборами при таємному голосуванні. Та запозичена з практики демократичних країн формула голосування не зробила радянські вибори вільними. Партапаратники, які відповідали за виборчі кампанії, мали можливість шляхом певних процедур визначати соціальний, національний, партійний, демографічний і, зрозуміло, персональний склад майбутнього парламенту ще на етапі висування кандидатур.

Економічний фундамент тоталітаризму — одержавлене народне господарство — істотно програвало в ефективності економіці ринкового типу. Командна економіка могла розвиватися тільки екстенсивно, і коли можливості такого розвитку стали обмеженими, вона почала входити в смугу кризи. Економічна криза відчувалася вже в часи М. С. Хрущова. Його економічні реформи, як і реформа О. М. Косигіна, провалилися. В середині 80-х років стало ясно, що Радянський Союз не витримує витрат, пов'язаних з гонкою озброєнь. Партійно-державне керівництво на чолі з М. С. Горбачовим проголосило курс на «перебудову», розуміючи під нею оновлення суспільно-економічного ладу СРСР. Реформатори в ЦК КПРС сподівалися надати радянському тоталітаризму друге дихання шляхом його демократизації. Під демократизацією розумілася передусім гласність — суто радянський термін, що увійшов до іноземних мов без перекладу.

Проте тоталітаризм і демократія несумісні. Завдяки гласності люди дістали можливість реально оцінювати ситуацію в суспільстві. Для державних порядків, які давно вже цементувалися не терором, а силою звички, гласність була руйнівною. Вона пробуджувала думку, витравлювала з свідомості громадян ідеологічні стереотипи. Зрозумівши це, функціонери державної партії зробили спробу знову обмежити доступ мас до реальної інформації про суспільні процеси. У липні 1988 р. XIX партконференція заявила, що гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини. Однак заштовхнути назад у пляшку джина гласності не вдалося. Суспільство стрімко політизувалося. В національних республіках СРСР цей процес набував передусім форм боротьби за суверенітет.

Потенціал масового національно-визвольного руху, започаткованого навесні 1917 р. в Росії і восени 1918 р. в Австро-Угорщині, здавалося, вичерпався у трирічній нерівній боротьбі з силами, які прагнули оволодіти

українськими землями. Возз'єднання їх у 1939 — 1940 і 1945 рр. відбулося в ситуації, коли українці не мали справжніх державних прав. Проте за лаштунками безправної УРСР, намертво вмонтованої в радянську наддержаву, перебували десятки мільйонів людей, які усвідомлювали себе окремим народом. Народом, який мав тисячолітню історичну традицію і високорозвинуту культуру. Народом, який попри терор, що набув у роки сталінщини страхітливих масштабів, пам'ятав національний синьо-жовтий прапор і пісню-гімн «Ще не вмерла Україна». Ця історична пам'ять знову почала оволодівати масами в міру поглиблення системної кризи тоталітарного ладу.

В Україні виникли так звані «неформальні», тобто не контрольовані державною партією групи та об'єднання. Одним з перших, ще в серпні 1987 р., у Києві виник Український культурологічний клуб, серед членів якого було немало колишніх політв'язнів. Влітку 1988 р. у Львові сформувалася Українська Гельсінська спілка. Львів'яни особливо активно протестували проти закриття шкіл з українською мовою навчання, витіснення рідної мови із сфери державного управління, судочинства, засобів масової інформації. 13 листопада 1988 р. в Києві відбувся перший у новітній історії України масовий мітинг, присвячений екологічним проблемам. На ньому було гостро поставлено питання про відповідальність конкретних службових осіб, починаючи від першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького, за приховування руйнівних наслідків Чорнобильської катастрофи.

1989-й рік ознаменувався дальшим поглибленням соціальної напруженості. Влітку вперше за багато десятиріч відбувся масовий шахтарський страйк. З ініціативи київської організації Спілки письменників України та Інституту літератури АН УРСР у вересні 1989 р. виникла й почала діяти масова політична організація непартійного типу — Народний рух України. Очолив її поет І. Ф. Драч. Під тиском громадськості Верховна Рада УРСР наприкінці року прийняла закон «Про мови в Українській РСР». Українську мову було проголошено державною.

Засвоївши провальні уроки ленінського непу, хрущовських раднаргоспів і косигінської господарської реформи, М. С. Горбачов вирішив зробити наголос не на спробах реформи економічної платформи режиму, а на безпосередній трансформації владних структур. За партією, на його думку, треба було залишити «керівну і спрямовуючу» роль у суспільстві, а безпосередню владу зосередити в радах. Долаючи опір консерваторів, генеральний секретар ЦК КПРС домігся того, що XIX партконференція висунула проект конституційної реформи, а Верховна Рада СРСР у жовтні 1988 р. схвалила його. Реформа передбачала перетворення органів радянської влади в дійсні владні структури, що безпосередньо не залежали від партійних комітетів та їх апаратів. «Керівна і спрямовуюча» роль партії за цих умов повинна була реалізовуватися шляхом обрання секретарів парткомів у ради та їх наступної роботи у виконкомах рад. Партапарат ставився під контроль не тільки ланки, яка стояла вище, а й виборців. Шляхом запровадження вільних виборів реформатори сподівалися покінчити з відносинами особистої відданості, що існували між функціонерами і перетворювали номенклатурну частину державної партії в замкнену бюрократичну організацію, позбавлену коренів у суспільстві і можливостей самовдосконалення.

Реформатори були переконані, що партія, як монопольна політична організація, витримає випробування виборами. Партійно-радянська номенклатура давно звикла до того, що мандат депутата є своєрідним додатком до керівної партійної посади. Рекомендація XIX партконференції про суміщення керівних посад у партійних комітетах і радах здавалася їй здійсненною.

Перші після 1917 р. вільні вибори до Верховної Ради СРСР відбулися навесні 1989 р. В Україні вони стали серйозним випробуванням для партапаратників. У виборчих округах, де висувалося кілька кандидатів, далеко не завжди функціонери державної партії вигравали бій із суперниками, хоч

ті не мали корпоративної підтримки владних структур, отже, не могли впливати на результат виборів.

Вибори призвели до появи нового центру влади — З'їзду народних депутатів. Дві третини його депутатів були обрані прямим голосуванням в округах, а третина — висунута керівними органами партії, профспілок і громадських організацій. Залізна дисципліна в партії та профспілках допомогла стати депутатами тим представникам номенклатури, які бажали позбутися випадковостей під час балотування у виборчих округах. Тільки такий відступ від демократичної процедури дозволив М. С. Горбачову заручитися згодою консерваторів на продовження реформ.

Здавалося, що номенклатура нічого не втратила. У партійних структурах, аж до політбюро ЦК КПРС, і в радянських — аж до Верховної Ради СРСР, були ті самі люди. Персональної конкуренції між партійними і радянськими владними структурами не існувало. Секретарі парткомів стали головами рад або їх виконкомів, утверджуючи особистим авторитетом, якщо вони його мали, політичний вплив радянських владних структур.

Не відразу консерватори зрозуміли, що конституційна реформа М. С. Горбачова таїла в собі вибуховий заряд, здатний зруйнувати тоталітарний режим дощенту. Майже однаковий персональний склад партійного і державного керівництва маскував той факт, що в СРСР виникли дві влади замість однієї. З них тільки одна, а саме радянська, була легітимною і нетоталітарною за походженням.

Влада, що утверджується на вільних виборах, не є тоталітарною. Радянський тоталітаризм почав занепадати раніше, ніж зійшла зі сцени КПРС. Двовладдя об'єктивно призводило до послаблення центральної влади. Суспільно-політичні процеси на периферії внаслідок цього вийшли з-під контролю центру, що стало особливо помітним у національних республіках. Національна політична еліта почала повертатися обличчям до своїх народів. Каталізатором катастрофічних для наддержави відцентрових тенденцій став національно-визвольний рух, який швидко зростав, особливо в республіках Балтії і в Україні.

Після перших вільних виборів в Україні розгорнулася широка політична кампанія, спрямована проти виборчого закону, який допускав обрання однієї третини депутатів поза округами. Очолили її Рух і демократично настроєні народні депутати СРСР від України. Восени 1989 р. в закон про вибори у Верховну Раду УРСР та в місцеві ради були внесені принципові поправки. Утворення за загальносоюзним зразком монстра представницької влади у вигляді З'їзду народних депутатів заборонялося. Передбачалися прямі і рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висуванням довільної кількості кандидатів на кожне депутатське місце, свободою обговорення виборчих програм кандидатів, можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунком голосів.

Вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад відбулися в березні 1990 р. Партапарат переміг в усіх областях, крім Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської, де виник дивний, з точки зору історичного досвіду, політичний феномен: антикомуністична радянська влада. Виборці майже всюди забалотували багатьох представників консервативної частини апарату. На поверхні політичного життя з'явилося чимало нових діячів, у тому числі комуністів, настроєних на реформи.

У травні 1990 р. Верховна Рада УРСР нового складу почала працювати як парламент, тобто постійно. Перша сесія тривала більше двох місяців, а не два-три дні, як раніше, коли цей орган був декоративним псевдопарламентом, який штампував підготовлені партапаратом тексти законів. Сформувалися два блоки депутатів — парламентська більшість, так звана «група 239» («За суверенну радянську Україну») і опозиційна «Народна рада». Робота Верховної Ради транслювалася по радіо та телебаченню. Полеміка між депутатами справляла значний вплив на суспільство.

1990-й рік характеризувався швидким розмиванням підвалин тоталітарного ладу. Межі гласності розширилися. Люди стали захлинатися під водоспадами сенсаційної інформації про злочини сталінської, а потім і

ленінської доби, про реальне становище в галузі матеріального добробуту, охорони здоров'я, культури, екології, про систему привілеїв для партапарату тощо. Хоч не відразу і не без боротьби, але М. С. Горбачов змушений був відмовитися на черговому з'їзді народних депутатів від зафіксованого у шостій статті брежнєвської конституції 1977 р. положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі. Протягом року понад 200 тис. членів партії вийшли з лав КП України.

Після конституційної реформи влада захиталася між двома центрами — партійним і радянським. М. С. Горбачов спромігся в березні 1990 р. на персональному рівні об'єднати обидва центри запровадженням посади президента СРСР. Проте після виборів законодавчих органів у союзних республіках народилося 15 нових центрів влади, і серед них — російський у Москві. Верховна Рада РРФСР прийняла декларацію про суверенітет. Так само вчинили й інші союзні республіки. «Парад суверенітетів» започаткував поступовий розвал унітарного Радянського Союзу, який існував з 1922 р. в облудній формі федерації.

Після триденних дебатів, за якими з хвилюванням стежила вся республіка, Верховна Рада УРСР вранці 16 липня 1990 р. прийняла декларацію про суверенітет України. Державний суверенітет визначався як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Від імені народу України могла виступати тільки її Верховна Рада.

Проголошення державного суверенітету України стало сильнодіючим стимулом для піднесення національної самосвідомості. Чільну роль у національно-визвольній боротьбі відігравав Народний рух України. Його політико-просвітницькі акції спрямовувалися передусім на демократизацію виборчої системи, популяризацію приховуваної раніше історії українського народу, утвердження української мови як державної. Щоб не втратити своїх позицій у структурах влади, українська партійно-радянська номенклатура в парламенті і поза його межами почала перехоплювати національні гасла демократичних кіл суспільства. 24 липня, за рішенням президії Київської міської ради народних депутатів, перед будинком міськради на Хрещатику було піднято поряд з офіційним радянським прапором національний синьо-жовтий стяг.

Стурбований загрозою розвалу СРСР, М. С. Горбачов вирішив апелювати до населення. Він вніс на всенародний референдум питання про долю країни в такому формулюванні: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Навмисно ускладнена формула питання і зловживання виразами, позбавленими юридичного змісту («оновлена федерація», «повною мірою»), були потрібні, аби заручитися підтримкою народу, але залишити собі свободу дій. Наляканий непередбаченими наслідками власного курсу на «перебудову», генсек ЦК КПРС і президент СРСР бажав за допомогою косметичного реформування сталінських імперських структур стати на перепоні дійсному суверенітету національних республік.

У цій ситуації голова Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчук запропонував одночасно з референдумом провести опитування громадян України для виявлення їх ставлення до юридичної суті «оновленої федерації». Затверджене українським парламентом питання було гранично простим, але вичерпним: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

17 березня 1991 р. український народ відповів на обидва питання. В голосуванні взяло участь 31,5 млн. чоловік. На питання союзного бюлетеня позитивно відповіли 70,2 % голосуючих, негативно — 28 %. На питання республіканського бюлетеня позитивно відповіли 80,2 % голосуючих, негативно — 18 %. Не вступаючи в пряму конфронтацію з центром, парламентарі України заручилися цілковитою підтримкою народних мас щодо прийняття

Декларації про державний суверенітет. Отже, спроба Горбачова загальмувати відцентрові політичні процеси шляхом маніпулювання громадською думкою зазнала в Україні цілковитого провалу.

У ніч на 19 серпня 1991 р. консервативні сили в КПРС зробили спробу відстояти існування Радянського Союзу шляхом державного перевороту. Переворот зазнав невдачі. 24 серпня позачергова сесія Верховної Ради УРСР проголосила Акт незалежності України. Народилася нова європейська держава — демократична Україна.

Український народ цілком солідаризувався з рішучими діями свого парламенту, спрямованими на захист національного суверенітету. Це показав референдум, що відбувся 1 грудня 1991 р. У голосуванні взяли участь 31 892 тис. громадян. З них 28 804 тис., тобто 90,3 %, висловилися за незалежність. Одночасно з референдумом пройшли вибори президента України. Президентом став голова Верховної Ради Л. М. Кравчук.

Підтвердження Акту проголошення незалежності України величезною більшістю українських громадян поставило останню крапку в житті багатонаціональної наддержави, створеної більшовиками в кордонах Російської імперії. Через тиждень після референдуму СРСР перестав існувати як геополітична реальність і суб'єкт міжнародного права. В історії його народів почалася нова сторінка.

Зовнішньополітичні умови утвердження національного суверенітету були сприятливі для України. Протягом місяця після референдуму 1 грудня 1991 р. нову державу визнали 68 країн, у 1992 р. до них приєдналося ще 64.

Найважливіше значення мало визнання України урядами Росії і США. Як політикам, так і широким колам російського населення було психологічно важко змиритися із самостійністю українців. Проте Москва зрозуміла необхідність такого кроку і на п'ятий день після референдуму заявила про визнання незалежності нашої держави. Вашингтон також зробив це в грудні 1991 р., хоч успадковані від Радянського Союзу запаси озброєнь ставили Україну на третє (після США і Росії) місце за ядерним потенціалом.

Далеко не відразу, вже за президентства Л. Д. Кучми, Україна реалізувала на практиці проголошений у Декларації про державний суверенітет основоположний принцип: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Радянський ядерний потенціал з часом опинився за межами її кордонів. 16 листопада 1994 р. Верховна Рада України прийняла закон про приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за обов'язкової умови надання Україні гарантій безпеки. 5 грудня того ж року в Будапешті президенти Росії та США і прем'єр-міністр Великобританії прийняли цю умову. Вони зобов'язалися поважати незалежність та існуючі кордони України і утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підпорядкувати своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітетові. Окремі документи з наданням гарантій безпеки підписали інші члени «ядерного клубу» — глави Китаю та Франції.

Визначення свого ставлення до ядерної зброї допомогло Україні стати рівноправним членом міжнародного співтовариства. Першою серед країн СНД вона приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», уклала угоду про співробітництво з Європейським Союзом і увійшла в Раду Європи. В результаті наша держава дістала можливість на пільгових умовах користуватися кредитами Європейського банку реконструкції і розвитку, Світового банку, Міжнародного валютного фонду, окремих держав-позикодавців. Серед країн, які одержують американську фінансову допомогу, Україна вийшла на третє місце після Ізраїлю та Єгипту.

Стан взаємозалежності України і Росії, що об'єктивно існує внаслідок багатовікового перебування їх в одній державі, істотно позначається на відносинах між ними, інколи — не найкращим чином. У липні 1993 р. Верховна Рада Російської Федерації прийняла безпрецедентне рішення про надання Севастополю статусу російського міста. Російський президент Б. М. Єльцин змушений був констатувати юридичну неспроможність такої

ініціативи. Рада Безпеки ООН висловила обурення цим кроком законодавців Росії.

У березні 1996 р. з ініціативи партії Г. А. Зюганова Державна Дума Російської Федерації ухвалила постанову про денонсацію Біловезьких угод, якими юридично припинялося існування СРСР. Цей акт поставив під сумнів легітимність державних інститутів самої Росії. Демонстративне ігнорування волі населення колишніх союзних республік, а нині самостійних держав підірвало авторитет російської законодавчої влади. Спроба КПРФ догодити у передвиборчих інтересах настроям громадян, які відчували ностальгію за Радянським Союзом, викликала осудливий резонанс у всьому світі.

Навряд чи можна сподіватися на безхмарність в українсько-російських міждержавних відносинах і в майбутньому. Проте поразка Г. А. Зюганова на президентських виборах істотно зменшила загрозу серйозних ускладнень між двома братніми країнами.

Хоча міжнародне становище сприяло утвердженню незалежності України, процес державотворення відбувається з великими труднощами. Вони пов'язані із специфікою переходу від тоталітарного до громадянського суспільства.

Тоталітарний режим практично вичерпав себе ще в 1990—1991 рр. Саме ця обставина й поклала край існуванню СРСР. Всупереч досить поширеній думці про зруйнування Радянського Союзу в результаті змови трьох «біловезьких зубрів» керівники Росії, України і Білорусі відіграли насправді малопомітну роль реєстраторів загсу, які видали наддержаві посвідчення про смерть.

Проте тоталітарний лад наклав глибокий відбиток на політичний, економічний і культурний стан суспільства. Цілковите подолання наслідків минулого вимагатиме десятиліть. Найбільш тяжкими, як показав досвід, стали перші п'ять років існування незалежної України.

Зовнішній зріз історії державотворення в Україні виглядає як протистояння демократів і комуністів. А фактично вододіл між політичними силами пролягає в іншій площині: між комуністами, які зрозуміли необхідність реформ, і комуністами, які відстоюють старі порядки, не усвідомлюючи того, що радянський лад вичерпав свої можливості до кінця і впав під вагою власних нерозв'язних проблем. Серед політично активного населення СРСР антикомуністів не існувало, за винятком сотень (навіть не тисяч!) дисидентів.

У незалежній Україні при владі залишалася компартійно-радянська номенклатура — так звана «внутрішня партія». Вона легко погодилася в серпні 1991 р. на заборону КПРС-КПУ, яка традиційно виконувала функцію передавального паса від мас до партійної олігархії. Започаткований конституційною реформою М. С. Горбачова розклад диктатури партійної олігархії зробив цю функцію зайвою. В існуванні багатомільйонної «зовнішньої партії» потреби більше не відчувалося.

За допомогою добре поставленої системи підготовки кадрів КПРС добирала собі найздібніших людей з усіх прошарків суспільства. Фахівці різних галузей економіки і культури з великим досвідом організаційної роботи якраз і становили основу «внутрішньої партії». Ті з них, хто пройшов через сито вільних виборів, були підготовлені до діяльності у пострадянських умовах. Більшість колишніх дисидентів і мітингових політиків нової хвилі не могла конкурувати з ними внаслідок недосвідченості у практичних справах. Меншість нових політиків, яка довела свою професійну придатність, увійшла в досить замкнутий, але вже організаційно не оформлений клан, який дістав назву «партії влади». Представники цього клану залишаються в основному безпартійними. Спочатку безпартійність була наслідком заборони КПРС-КПУ, пізніше — непопулярності будь-яких політичних партій.

Відмова компартійної номенклатури від ідеологічних стереотипів своєї партії була болючим, але все-таки швидким процесом. На нього каталітично впливали піднесення національно-визвольної боротьби і

політична конкуренція з Народним рухом. Контрольована номенклатурою Верховна Рада 4 вересня 1991 р. прийняла постанову про підняття над будинком парламенту синьо-жовтого прапора. 15 січня 1992 р. була затверджена як державний гімн мелодія пісні-гімну «Ще не вмерла Україна». 28 січня 1992 р. синьо-жовтий прапор було проголошено державним, а малим гербом держави став тризуб. Отже, нова Україна у своїх символах відмовлялася від радянської державності, ототожнюючи себе з демократичною УНР В. К. Винниченка, М. С. Грушевського, С. В. Петлюри.

Диктатура компартійної олігархії, як зазначалося, була конституційно анонімною. В радянських конституціях проголошувалося, що вся повнота влади належить радам. В останню конституцію СРСР 1977 р. і відповідно у конституцію УРСР 1978 р. було включено статтю про КПРС, але в ній роль державної партії в житті суспільства характеризувалася не юридичними термінами, а публіцистичними виразами («керівна і спрямовуюча сила»). Скасування шостої статті і запроваджений М. С. Горбачовим принцип суміщення партійних та радянських керівних посад уперше зробили конституційну статтю про повновладдя рад не декларацією, а реальністю. Але їй знову було кинуто виклик, причому вже не з боку комуністичної партії.

12 червня 1991 р. Б. М. Єльцин був обраний президентом Російської Федерації, а 5 липня Верховна Рада України, прагнучи утвердити суверенітет своєї республіки, ухвалила закон про заснування поста президента як глави держави та виконавчої влади і внесла відповідні доповнення в текст конституції.

Після того як державна партія зійшла зі сцени, політична влада перейшла до Верховної Ради і місцевих рад народних депутатів. Органи влади, сформовані на вільних виборах, були демократичними за походженням. Однак сама влада ще залишалася нероздільною, тобто потенційно диктаторською, тоталітарною. За відсутності організаційних структур КПРС, які завжди стояли за радами і фактично керували всіма сферами життя, нова влада виявилася слабо керованою і нестабільною. Це болюче позначилося на житті суспільства, тому що держава, як і раніше, відповідала за все. Державні інститути залишалися власниками і розпорядниками переважної частки продуктивних сил.

Засновуючи президентську владу, народні депутати українського парламенту навіть не замислилися, що вони в недалекій перспективі обмежують власні владні повноваження. Тоді ще існував загальносоюзний центр, і реальної влади вони не мали. Та з появою президента стало ясно, що розпочалося розщеплення монолітy радянської влади на самостійні владні гілки — законодавчу, виконавчу і судову, здатні взаємно врівноважуватися. Такий поділ влади є першою ознакою демократично побудованого суспільства.

Суперечність між статтями про повновладдя рад і повноваження президента в діючій конституції негативно позначалася на державотворенні. Верховна Рада ще у червні 1991 р. ухвалила концепцію нової конституції, випередивши в цьому інші союзні республіки. Однак усі республіки — потім незалежні держави — прийняли свої конституції. Україна ж фатально запізнювалася, рік за роком продовжуючи жити за перелицьованим Основним законом радянського зразка. Свідомо відмовившись від боротьби на небезпечному конституційному полі (в Росії вона не обійшлася без крові), українська політична еліта загальмувала утвердження демократичного устрою і економічні реформи. Внаслідок неокресленості повноважень президента, парламенту, прем'єр-міністра, а також центру і регіонів державний апарат працював з перебоями, легітимна влада виявилася неефективною, рівень криміналізації суспільства загрозливо зростав. Нарешті, після жорсткої, але все-таки мирної боротьби, за якою по радіо і телебаченню стежила вся країна, Верховна Рада 28 червня 1996 р. схвалила текст Конституції України.

Прийняття Конституції — знаменна подія у державотворенні. Незаперечним є її значення для вирішення економічних проблем.

Досвід показує, що перехід від командної до ринкової економіки складний і драматичний. Тоталітарний режим зник, але економічна криза надзвичайно загострилася, призводячи до крайнього зубожіння великі маси населення. Причин багато: колапс командних господарських структур, розвал виробництва, нездатного конкурувати зі світовим ринком після ліквідації монополії зовнішньої торгівлі, розрив економічних зв'язків між колишніми союзними республіками, невміння господарників пристосуватися до ринкових умов, неможливість у короткі строки здійснити реструктуризацію виробництва з орієнтацією на потреби ринку, нерозв'язаність проблеми власності на засоби виробництва тощо.

Кажуть, що в переході до ринку потрібна поступовість, властива, наприклад, Китаю. Такі заяви мають прихований підтекст: нібито ми надто рано відмовилися від переваг радянського ладу, серед яких найбільш цінною є висока мобілізаційна спроможність економіки. Тоталітарний режим такої селянської країни, як Китай, і досі здатний мобілізувати, подібно Радянському Союзу у попередні десятиліття, великі ресурси на потреби, що вважаються пріоритетними. Не змінюючи природи командної економіки, Китай може дозволити собі, як і Радянський Союз у 20-ті роки, використовувати ринкові важелі впливу на виробництво. Але наприкінці 80-х Радянський Союз уже нічим не нагадував Китай. Він розвалювався, тому що обсяг ресурсів, які міг мобілізовувати пануючий режим, більше не відповідав потребам. Системна криза, з якою так невдало пробували боротися реформатори з ЦК КПРС, свідчила про те, що радянський тоталітаризм вичерпав свій життєвий ресурс.

Досягнувши незалежності, українська політична еліта багато часу витратила на дебати про те, куди йти: до капіталізму чи до соціалізму? Відмова від нав'язаного комуністичною доктриною штучного поділу світу на суспільно-економічні формації відбувалася надто болісно і уповільнено. Тим часом російські реформатори діяли методом проб і помилок, але все-таки діяли, наполегливо просуваючись до ринку. Часу в них не було, над Росією зависла тоді загроза продовольчої катастрофи.

Ринкові реформи в Україні все-таки почалися, але не з волі її керівництва, а за «законом сполучених посудин». Надто тісно пов'язане з російською економікою, українське господарство змушене було плентатися у фарватері курсу, який розроблявся за кордоном. Це був найгірший з усіх можливих варіант трансформації командної економіки в ринкову.

Лібералізація цін в Росії викликала в Україні у 1992 р. стократне зростання вартості газу і трьохсоткратне — вартості нафти. Почала розкручуватися спіраль інфляції. За 1992 р. гроші знецінилися в 21 раз, за 1993 р. — у 103 рази. В останні роки здійснюється придушення інфляції. Не підтримане достатнім скороченням бюджетних витрат, воно нерідко веде до збільшення заборгованості по заробітній платі та інших платежах. Заборгованість по зарплаті вже підвела суспільство до небезпечної межі. Державній стабільності загрожує й недосконала податкова система, яка гальмує ділову активність і викликає величезні диспропорції в рівні доходів. Перший крок у вдосконаленні оподаткування зробив Л. Д. Кучма своїм указом від 31 липня 1996 р.

Подолання економічної кризи вимагає більш рішучого здійснення ринкових реформ при відповідному забезпеченні їх соціальної спрямованості. Створення життєздатної економіки стає тепер головним напрямом державного будівництва.

Ю. П. Лавров (Київ)

Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України

Виникнення 4 серпня 1914 р. Союзу визволення України відразу викликало величезну хвилю обурення й звинувачень його у зраді з боку як української соціал-демократичної, так і російської поступової й реакційної преси. Протягом 1914 — 1915 рр. у Росії, по суті, не було жодної газети, яка б хоч раз не виступила з розвінчанням «зрадницької» ролі Союзу, що в розпочатій війні виступив на боці ворогів Росії.

Відразу ж після заснування Союзу й проголошення ним своєї політичної платформи в рішучу боротьбу проти нього включилися всі каральні й розвідувальні органи Росії, вбачаючи в його діяльності смертельну загрозу цілісності Російської імперії. Про це переконливо свідчить безліч циркулярів МВС та уряду, а також величезне листування між Департаментом поліції, жандармськими управліннями і охоронними відділеннями українських губерній.

Не бажав навіть чути про СВУ й Тимчасовий уряд, який виник після повалення в Росії монархії і проголосив вільний розвиток усіх націй держави аж до. їх відокремлення. Українська Центральна Рада, яка провадила з Тимчасовим урядом надзвичайно важкі переговори про власне державне визнання, ухвалила дві спеціальні постанови про неможливість для себе будь-яких стосунків і зв'язків з Союзом.

У пожовтневі роки уряд Радянського Союзу, проголосивши в конституції вільний розвиток кожної з націй СРСР, їх право на самовизначення аж до відокремлення і створення власних держав, насправді не допускав і думки про незалежність котроїсь із них, а щонайменші прояви національної свідомості в республіках кваліфікував як вияв буржуазного націоналізму і жорстоко переслідував. Тому не дивно, що й СВУ в радянській історіографії розглядався виключно як ультранаціоналістична організація, ворожа українському народові, а наукове дослідження історії його виникнення й діяльності вважалося шкідливим і було суворо заборонено.

Лише після розпаду в 1991 р. Союзу РСР і утворення суверенної Української держави та відкриття для широкого ознайомлення секретних архівів стало можливим опрацювання матеріалів, пов'язаних з історією виникнення й діяльності Союзу визволення України — політичної організації, яка вперше голосно проголосила своїм завданням рішучу боротьбу за українську державність і незалежність.

Дана стаття присвячена початковій історії СВУ, а саме розробці представниками української політичної еміграції його ідейних і організаційних засад, тобто питанням, які ще не дістали свого висвітлення в українській історіографії.

Після поразки першої російської революції протягом 1907—1908 рр. українські партії зазнали жорстокого переслідування з боку царських властей. Переважна більшість місцевих організацій УСДРП була розгромлена, а їх провідні діячі опинилися за гратами тюрем або в Сибіру. Лише незначній частині партійних функціонерів УСДРП вдалося уникнути арештів і емігрувати до Галичини. Залишені без керівництва в умовах політичного терору місцеві партійні організації майже завмерли, припинивши будь-яку революційну діяльність.

Проте вже протягом 1909 — 1910 рр. в УСДРП став помітним певний рух. З ініціативи А. Жука, В. Дорошенка, О. Назаріїва, Д. Донцова, В. Садовського, М. Токаревського, С. Веселовського та ін. [1], що представляли Київську робітничу організацію, Організаційний комітет вищих навчальних закладів, партійні групи вузів Петербурга й Москви, групу київських студентів-політехніків, членів ЦК партії, Київський і Полтавський комітети УСДРП, Прилуцьку й Ніжинську організації та Закордонну групу партії [2],

влітку 1909 р. була проведена так звана «приватна нарада» партійних працівників, що вирішила розпочати видання газети «Праця» (ред. А. Жук, В. Дорошенко, Д. Донцов). Вона мала сприяти відбудові й реформуванню партії, об'єднавши навколо себе колишні організації й окремих партійних діячів, незалежно від їх сучасних політичних позицій.

Проти учасників згаданої наради й політичного спрямування газети «Праця» рішуче виступили Л. Юркевич, М. Порш, Д. Піщанський і Б. Юріїв-Пековець, звинувативши їх у ліквідаторстві й опортунізмі. Об'єднавши навколо себе кілька партійних організацій і вважаючи себе ортодоксальними марксистами, члени цієї групи в 1910 р. коштом Л. Юркевича випустили у Львові три номери газети «Робітник», а з листопада 1910 р. там же розпочали видання журналу «Наш Голос».

Однак дуже скоро з'ясувалося, що в «ортодоксів» з відновленням партії нічого не виходить. «Ортодокси, — писав з цього приводу А. Жук із Львова в Петербург до активного функціонера УСДРП М. Стасюка, — не лише не викликали організації до життя, не обновили партії, але вбили й ті зв'язки, які існували, коли за цю справу взялися було «опортуністи», що організували проведення відомої львівської наради 1909 р.» [3] Місцеві організації УСДРП, як і раніше, залишалися роз'єднаними, не мали зв'язків з ЦК й майже не виявляли ознак політичного життя.

За свідченням А. Жука, так звані «опортуністи» участі в «Нашому Голосі» не брали, щоб випадково своїми виступами в пресі не інспірувати нового спалаху внутріпартійної фракційної боротьби. Проте вони, як і раніше, були цілком переконані в тому, що відновити більш-менш широкий революційний рух в Україні можливо лише після реформування УСДРП, переведення її на ґрунт загальноукраїнської національної політики. Вона мала бути відкритою для всіх елементів, які в тій чи іншій формі приймали соціалізм, а на чільне місце ставили боротьбу за національне визволення [4].

Представники цього «опортуністичного» напряму в УСДРП А. Жук і В. Степанківський разом з Л. Юркевичем, який також пристрасно бажав піднесення на Україні національного руху і готовий був цьому сприяти навіть матеріально, хоча й рішуче дотримувався класової точки зору, часто збиралися у Львові на початку 1911 р. для обговорення різних політичних питань. Під час цих обговорень у них виникла ідея створення якогось політичного органу, який би став центром організаційного руху на Наддніпрянщині «під прапором державної самостійності України». До цього їх спонукало й загострення міжнародних відносин на Балканах, де поступово назрівало зіткнення політичних інтересів Австро-Угорщини й Росії, в складі яких перебував український народ. Спостерігаючи з Заходу за політичним життям в Україні, вони гостро відчували потребу готуватися до участі в цих подіях, розробляли плани, «які могли вивести українську справу на широкі горизонти і приготувати українську суспільність до якогось чину, до акції» [5].

В. Степанківський і А. Жук, з одного боку, і Л. Юркевич, — з другого, дотримувалися різних політичних поглядів стосовно планованої самостійницької організації, проте всі троє сходилися на тому, що в ту задушливу атмосферу, яка панувала в Україні, «треба внести, — як згодом писав А. Жук, — трохи життя, треба поставити на перший план національно-політичну сторону української справи, та коли не може се робитися під фірмою партії, до чого склонявся я і Степанківський, а проти чого рішуче поставав Юркевич, то треба причинитися, щоб постала якась нова загальноукраїнська політична організація, а першим кроком до сього має бути видання органу» [6].

На той час Л. Юркевич, перебуваючи у Львові, цілком віддавався редагуванню «Нашого Голосу» й партійним справам, А. Жук співробітничав у кількох львівських видавництвах. Степанківський бував у Львові наїздами, а проживав у Лондоні, де розгорнув досить значну інформаційну роботу серед англійців, регулярно отримуючи від А. Жука зі Львова різні матеріали про Україну. Вже на той час він був у близьких стосунках з редактором віденської «Ukrainische Rundschau» доктором В. Кушніром і мав

контакти з багатьма німецькими урядовими установами й політичними діячами, намагаючись зацікавити їх українською справою [7].

Після приїзду В. Степанківського до Львова на початку 1911 р. з метою заручитися матеріальною допомогою для продовження пропаганди українських ідей у Великобританії вказана трійця вирішила більш ґрунтовно обговорити перспективи майбутнього самостійницького видання, а для цього провести наради з залученням найближчих однодумців. За загальною згодою В. Степанківський запросив на ці наради В. Кушніра, а Л. Юркевич — свого давнього товариша по 1-й київській гімназії і вже на той час добре відомого прихильника самостійницьких поглядів В. Липинського, який у цей час друкував у Кракові свою працю «Z dziejów Ukrainy» й радо погодився взяти участь в колективному обміні думками. Наради відбулися за участю А. Жука, Л. Юркевича, В. Степанківського, В. Кушніра й В. Липинського у Львові 4, 5 і 6 березня 1911 р. Ніяких записів на них офіційно не велося, але А. Жук для власного вжитку деякі нотатки все ж таки зробив і згодом виклав їх у своїй статті у віденському місячнику «Визволенне». Ними й скористаємось, бо інших джерел інформації про цей надзвичайно важливий початковий етап розвитку самостійницької політичної думки серед української революційної еміграції немає.

Вже на початку згаданих нарад, як видно з нотаток А. Жука, між їх учасниками більш-менш чітко вирізнилося кілька політичних концепцій стосовно засобів здобуття Україною своєї незалежності. Першу з них — суто самостійницьку без використання чужої допомоги — обстоював В. Липинський. Другу — сепаратистську, з цілком виразною відвертою орієнтацією на Австро-Угорщину, — захищали В. Степанківський й В. Кушнір. А. Жук дотримувався середньої позиції між двома згаданими концепціями, а Л. Юркевича це питання цікавило лише з «класового боку».

Виходячи з того, що культурний розвиток України в складі Росії неможливий через відсутність в ній передумов конституційних форм життя, які могли б його забезпечувати, що вона не може перетворитися на державу вільних національностей, а завжди буде лише централістичною державою великоросів, В. Липинський не бачив у цій імперії шляхів розв'язання української справи. Хоча український рух в Росії виявляється лише в культурницьких формах, проте й він систематично переслідується російським урядом, який добре усвідомлює, що за своєю суттю, своїм змістом та перспективами цей рух є політичним. Всією культурницькою діяльністю, за переконанням В. Липинського, українці нічого не зможуть домогтися доти, доки не висунуть державних цілей української справи і не зацікавлять ними широкі верстви громадськості, поставивши в основу своєї національно-політичної програми економічні суперечності між Україною і Росією. Водночас В. Липинський застерігав учасників наради, що «дорогою класової боротьби» чогось істотного в цьому напрямі досягти не пощастить й «культурних, але зденаціоналізованих верств суспільства до справи національної не притягнемо, доки вони в українській державності не побачать власного інтересу». Він закликав об'єднувати під гаслом визволення України весь український народ і готувати його до національного повстання [8].

Заперечуючи необхідність боротьби за демократизацію й перетворення Росії на союз національних держав, В. Липинський вважав таку боротьбу для українців навіть шкідливою, бо сили свої вони витрачатимуть, а нічого не здобуватимуть. При цьому він посилався на російську революцію, яка, на його думку, живилася українськими соками, але принесла українцям лише дальшу русифікацію. Тому підтримування українцями демократизації Росії він вважав рівнозначним пропаганді лівого москвофільства в Україні. В. Липинський обстоював лише цілковиту самостійність України, але враховував і можливість приєднання її до Австро-Угорщини як етап до державної незалежності й то остільки, оскільки остання зможе дати поштовх до самостійності всієї України своєю політикою в Галичині. При цьому він звертав увагу інших учасників наради на діяльність Росії в Галичині, де вона інтенсивно провадила роботу серед москвофілів, підштовхуючи їх до антиавстрійських виступів, й на підставі цього робив висновок, що Росія го-

тується до війни. У зв'язку з цим і українським політичним діячам Наддніпрянщини, на його думку, також слід готуватися до майбутньої війни, «але не через пропаганду австрофільства, тільки висуненням справи державної самостійності України». При сім Липинський боявся, щоб війна не настала скоро, бо застала б нас (українців. — Авт.) зовсім не підготовленими, неспосібними відіграти якоїсь чинної самостійної ролі [9].

На відміну від В. Липинського, А. Жук не так категорично ставився до засобів здобуття Україною своєї незалежності. Він вважав, що форми національного визволення можуть бути різними й практичні політики повинні рахуватися з реальними обставинами. Констатуючи в цілому невисокий рівень національної свідомості українського народу, А. Жук вважав, що підняти його на боротьбу за національне визволення українські політичні діячі зможуть лише тоді, коли завоюють реальні позиції в суспільному житті. Національної інтелігенції в Україні дуже мало, а до запланованої акції з її числа можна буде залучити взагалі лише одиниці, тому в боротьбі за національне визволення українці не можуть розраховувати лише на власні сили, а повинні шукати сторонньої підтримки й вичікувати слушної міжнародної ситуації, яка б дала можливість використати чужу допомогу й нею як слід скористатися.

Взагалі, А. Жук не вірив, що в близькому майбутньому українському народові пощастить здобути власну державність, але водночас вважав за потрібне висунути цю проблему на перший план, щоб спонукати українську суспільну думку працювати в цьому напрямі й зацікавити українською національною справою міжнародну, принаймні європейську, громадськість. Разом з тим він не так безнадійно, як В. Липинський, ставився до демократизації Росії і вважав, що пощастить її «спарламентизувати», але в той же час схилявся до орієнтації на Австро-Угорщину, бо в ній українці мали більше прав, ніж у Росії, а після прилучення до неї навіть частини Наддніпрянщини вони, на його думку, матимуть ще більше, можливо, аж до заснування власної держави [10].

Особливу позицію в цих дискусіях на нараді займав Л. Юркевич. З одного боку, він дуже переживав у зв'язку з політичною пригніченістю в Україні й дуже бажав якогось суспільного руху та відродження національного політичного життя, а тому й підтримував ідею створення загальнонаціонального друкованого органу. Але, з другого боку, поділяючи ортодоксальні соціал-демократичні погляди і дотримуючись послідовно класових позицій, він не міг приєднатися до інших учасників наради, бо вони, цілком відкидаючи класові моменти, вважали національне визволення України справою не класів, а всього українського народу. Разом з тим Л. Юркевич вважав, що в революційно-пропагандистській роботі в Україні національні моменти не слід приховувати й замовчувати, але був впевнений, що боротьба за національні форми життя й за українську державність повинна мати класовий характер. Завдання пролетаріату — боротися за запровадження скрізь національних мов і шкіл, за побудову пролетарської держави, й тут йому «не по дорозі з самостійниками». Ті ж, хто прагне створити національну державу, по суті, домагаються утворення буржуазної держави, в якій пролетаріат експлуатуватиме національна буржуазія. Однак він вірив, що проектовані орган і організація принесуть користь, бо сприятимуть більш широкому освідомленню російських українців, призведуть до партійної диференціації, й тому підтримував українську національну справу.

В. Степанківський і В. Кушнір участі в теоретичних дискусіях не брали й взагалі не дуже ними цікавилися. Вони мали якусь свою мету, але перед іншими учасниками наради її не відкривали й лише спостерігали, що практичне вийде з тих дискусій [11].

Тим часом нарада вирішила встановити зв'язок з усіма українськими самостійницькими організаціями — з Українською народною партією, з «Обороною України» та ін. й створити нові самостійницькі групи, які згодом можна було б об'єднати в одному центрі на принципах їх автономності. Вони, на думку учасників наради, повинні були в своїй діяльності

дотримуватися головного принципу, а саме концепції державної самостійності України. Першим кроком на цьому шляху мало бути видання друкованого органу, який би став осередком руху й висвітлював питання національного життя в Україні, керуючись інтересами української нації як цілості й уникав усіх тих питань, які могли б внести розкол у суспільне життя. Називатися він мав «Вільна Україна».

Але через розбіжність думок учасники березневої наради 1911 р. не змогли створити редколегії планованого органу й вирішили, що він вважатиметься приватним підприємством А. Жука, який і відповідатиме за нього, а інші учасники наради будуть лише співробітниками цього органу.

Як програмну нарада схвалила розроблену А. Жуком платформу з 10 пунктів, в якій вказувалося, що культурний і економічний розвиток українського народу в складі централізованої Росії неможливий, бо в ній для цього відсутні щонайменші умови; що забезпечити всебічний розвиток українського народу може лише його національна незалежність, здобута в ході української національної революції. У зв'язку з цим найважливіше завдання політики полягає в пробудженні народу до усвідомлення ним протилежності культурних і економічних інтересів України й Росії, у розвиткові масового національно-політичного руху, для чого повинні використовуватися всі існуючі в Україні можливості громадської діяльності, пропаганда активних протестів проти русифікаторської політики царизму, національні маніфестації, економічні бойкоти чужинців — взагалі всілякі виступи національного характеру, які б за сприятливих умов (війна тощо) у своєму розвитку вели до національного повстання.

Співпрацювати в цьому напрямі проектовані організації й їх друкований орган можуть лише з тими партіями, які домагаються національної незалежності України, а як формі майбутньої державної організації віддають перевагу демократичній республіці. Етапом національної незалежності українського народу, говорилося в платформі, схваленій учасниками наради, «може бути прилучення України або її частини до Австрії, котра тепер є ліпша для нас (українців. — Авт.), як Росія, і злучення з Галичиною та Буковиною та зорганізування в окрему національно-територіальну одиницю» [12].

З прийняттям програми (платформи) майбутнього друкованого органу нової самостійницької організації нарада завершила свою роботу, й В. Липинський виїхав до Кракова, а В. Степанківський повернувся до Великобританії. Вище так докладно говорилося про цю нараду та ідейні концепції кожного з її учасників не випадково. Саме на березневій нараді 1911 р. серед українських емігрантів у Галичині закладалися ідейні підвалини нового самостійницького руху, який поставив собі метою боротьбу за державну незалежність України і перетворення її на демократичну республіку. В наступні роки цей рух увесь час жеврів, іноді спалахуючи з новою силою, набуваючи нових форм і на початку першої світової війни викликав до життя самостійницьку відверто антиросійську організацію — Союз визволення України, яка відіграла помітну роль у боротьбі за українську державність.

У перерві між засіданнями наради за згодою її учасників В. Липинський ходив до митрополита графа А. Шептицького й проф. М. Грушевського, щоб поінформувати їх про ідеї, висловлені учасниками наради, і про схвалені нею рішення. А. Шептицький сприйняв звістку про створення нової самостійницької організації й її друкованого органу з «симпатією» й дуже зацікавлено говорив про цю справу, побажавши, щоб з того «щось добре вийшло». М. Грушевський під час зустрічі з В. Липинським повівся дуже обережно й, по суті, стосовно наданої йому інформації нічого не сказав. Але через пару днів М. Грушевський надіслав В. Липинському листа, в якому з цензурних обставин, не називаючи речі своїми іменами, знову дуже обережно зазначив, що «ситуація, викликана останньою делегацією (візитом до нього В. Липинського. — Авт.) того роду, що показує дуже велику обережність з такою ідеєю (створення самостійницької організації. — Авт.), про

яку Ви мені говорили. І хто зна, чи відповідний час з задуманими Вами виступами» [13].

Пересторога й обережність М. Грушевського — визначного провідника українського національного руху — справила досить сильне враження на учасників наради, змусивши їх ще раз замислитися над проектованими акціями й більш чітко надалі визначати їх міжнародне спрямування, перш за все бути обережнішими з орієнтацією самостійницької організації на Австро-Угорщину. Такої точки зору дотримувався В. Липинський. Зокрема, вже після наради з Кракова він писав до А. Жука, що згаданий лист М. Грушевського до нього й звістки з України ще більше зміцнили його переконання: «Зі всяким австрофільством нам треба бути незвичайно обережними. Одним фальшивим кроком можна зіпсувати всю справу. Зрештою, австрофільська програма не диктується наразі ніякою потребою... Коли Австрія сьогодня для нас більш прихильна, ніж Росія, то ми можемо се лише реєструвати, але не витягати з того ніяких консеквенцій доти, доки не прийде якийсь факт великої ваги, напр., війна... В противному разі ми поставимо себе на становище емісарів австрійських, котрими ми не є і ними бути не можемо... Нашою ж реальною політикою мусить бути зміцнення нашої національної сили пропагандою революційної ідеї Вільної України, її повного національного визволення... Отже, по-моєму, в боротьбі за визволення України звертаймо лише пильну увагу на відношення до нас сусідніх держав, не витягаючи поки що з того ніяких політичних консеквенцій» [14]. Що ж до пересторроги М. Грушевського, то В. Липинський, ще раз все добре обміркувавши, радив з нею рахуватися, але колективно вироблених планів не змінювати.

Активно розгорнувши з допомогою І. Крип'якевича й В. Темницького підготовчу роботу до видання «Вільної України», А. Жук досить швидко скомплектував перший номер журналу. До нього мали увійти великий матеріал В. Липинського про минулу й сучасну денаціоналізуючу роль Росії в Україні, стаття І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький і Москва», в якій вказувалося на хибність поглядів Т. Г. Шевченка щодо діяльності Великого Гетьмана, стаття В. Темницького «Чого ми від Австрії жадаємо?», в котрій переконливо доводилося, що українці є найпригніченішою народністю придунайської імперії, а також стаття В. Кушніра «Конфлікт Австрії й Росії» про неминучість збройної сутички між двома цими великими державами [15].

Однак до видання органу справа не дійшла, бо в неї рішуче втрутилися В. Степанківський і В. Кушнір, зажадавши зміни його назви з «Вільної України» на «Визволеннє», передачі всього видавництва в їх руки й зміни його ідейної платформи, бо збиралися вести цей орган у виключно австрофільському дусі. У квітні 1911 р. В. Липинський, обурений поведінкою В. Степанківського й В. Кушніра, писав А. Жукові з Кракова, «що за назвою у нас криється два напрями, два цілком осібні світогляди. Коли я стою і стоятиму за «Вільну Україну», то роблю се тому, що ся назва ясно й виразно означає ціль, до котрої я йду, а такою ціллю є Україна, не «російська» й не «австрійська», а Україна Вільна, тобто Україна, котра користується всіма засобами для вільного і всестороннього розвитку". В ході боротьби за вільну Україну, на думку В. Липинського, з тактичних міркувань можна «прихилятися» до однієї з держав, між якими поділена Україна. Назва ж «Визволеннє» вказує лише на потребу визволення України з-під російського ярма, але не визначає перспективи, не говорить про те, що ж буде з тією визволеною Україною. «І нічого, по-моєму, загортати в бавовну того факту, — писав далі В. Липинський, — що між нами (українськими політичними емігрантами в Галичині. — Авт.) є: 1) австрофіли без застережень, по цілях нашої діяльності... 2) австрофіли тільки по сьогоднішній тактиці і то з великими застереженнями... До сих останніх належу і я (та) заявляю зовсім ясно й непохитно, що можу пристати тільки й виключно до такого діла, в котрому австрофільство буде лише тактикою (застереженнями), а котрою ціллю буде повне й цілковите визволення України по той і по сей бік Збруча». А далі В. Липинський радив А. Жукові прискорити підготовку видання органу, скликати конференцію всіх май-

бутніх його співробітників і прихильників й виробити на ній спільну платформу та докладні організаційні норми майбутньої організації. Але А. Жук відхилив останню пропозицію, вважаючи її передчасною [16].

У цей же час Л. Юркевич, добре роздивившись, відмовився співробітничати як з самостійниками, так і з планованою ними організацією. А разом з цим самостійники втратили й обіцяну раніше Юркевичем матеріальну допомогу, і вже підготовлений номер «Вільної України» так і не вийшов у світ.

На цьому, власне, у той час і закінчився виступ українських емігрантів-самостійників. Але висловлені ними ідеї не зникли, а лише були перенесені на майбутній час і вже в наступному 1912 р. матеріалізувалися у вигляді двох нових організацій, в основу яких були покладені самостійницькі концепції згаданої вище березневої наради 1911 р.

Різке загострення міжнародної ситуації в Європі, спалах у жовтні 1912 р. Балканської війни й сподівання, що в ній як суперниці візьмуть участь Австро-Угорщина та Росія, підштовхнули українських політичних емігрантів до нової самостійницької акції. Для цього потрібно було створити апарат для збирання відомостей про становище українського народу в Росії з метою інформації Західної Європи. На основі його, на думку її ініціатора А. Жука, в недалекому майбутньому повинна була вирости відповідна організація і розвинутися політична течія самостійницького характеру. Ідейне обґрунтування течії розробив В. Липинський, але про це йтиметься далі [17].

Вже через місяць після початку першої Балканської війни, а саме в листопаді 1912 р., за ініціативою А. Жука був створений у Львові Український інформаційний комітет, який поставив собі за мету «пропаганду справи визволення України в Європі та зацікавлення цією справою офіціальних чинників Австро-Угорщини та інших держав» [18].

Серед інших завдань, що мали внутрінаціональний характер (керівництво висвітленням проявів українського життя в усіх країнах, де проживав український народ, і т. ін.), говорилося у звіті Комітету, надісланому його керівництвом 16 серпня 1914 р. австрійському міністерству закордонних справ, «Український Інформаційний Комітет, враховуючи можливість міжнародного воєнного конфлікту, особливу увагу приділяв підготовці суспільної думки Європи в інтересах українського руху й агітації проти гнобителів українського народу — поляків і росіян» [19].

На голову цього комітету А. Жуком був запрошений професор Р. Залозецький, його заступником став секретар народного комітету Української національно-демократичної партії Галичини доктор В. Бачинський, а секретарські функції взявся виконувати А. Жук, який фактично й спрямовував усю діяльність Комітету. Крім згаданих осіб, до складу комітету входили доктор В. Панейко, Я. Вессаловський, В. Пачовський, І. Петрушевич та ін. [20] Отже, як бачимо, комітет, який, на думку А. Жука, «мав згодом перетворитися в політичну організацію або покликати до життя окрему політичну організацію, лишаючись сам органом тої організації для літературної пропаганди української справи», складався майже виключно з галичан. І це не випадково, бо А. Жук як його організатор на підставі власного досвіду вважав, що з нечисленною, розпорошеною й ідейно різношерсною наддніпрянською політичною еміграцією «важко було щось спільне склеїти» [21].

Запросивши до співробітництва цілий ряд українських політичних емігрантів, які вже мали досвід інформаційної діяльності в інтересах українського руху, й використовуючи їх добровільні грошові внески, Комітет поступово почав розгортати свою пропагандистську діяльність в різних країнах Європи.

У кінці року, коли австрійсько-російський конфлікт в буквальному розумінні висів у повітрі, висловили своє ставлення до міжнародної ситуації й українські партії Галичини. 7 грудня 1912 р. їх представники провели у Львові з'їзд, ухваливши спільну декларацію, в якій зазначалося, що «з огляду на добро і будучність українського народу, на випадок оружного

конфлікту між Австро-Угорщиною і Росією, ціла українська суспільність однозгідно і рішучо стане по стороні Австро-Угорщини, проти російської імперії, як найбільшого ворога України» [22].

Усім галицьким українським партіям рекомендовано діяти відповідно до ухваленої спільно декларації, підтримуючи зв'язок з відповідними відомствами центрального уряду.

Встановити контакти з австрійським урядом намагався й Український інформаційний комітет. Його голова Р. Залозецький навесні 1913 р. прибув до Відня, щоб інформувати австрійський уряд про свою діяльність і з'ясувати, що він думає про російську Україну й чи «бере її в рахубу в політичних калькуляціях на випадок війни з Росією» [23]. Проте зібрана Р. Залозецьким інформація нічого втішного керівництву комітету не дала й свідчила про те, що австрійський уряд головну ставку робив на поляків, а українською справою в Росії майже зовсім не цікавився. Крім того, в австрійському міністерстві закордонних справ йому показали гектографовану відозву («Універсал до народу українського усієї соборної України») керованої М. Міхновським Української народної партії щодо війни на Балканах, яка висловлювала дуже вороже ставлення як до Австрії, так і до Німеччини, водночас захищаючи слов'янські народи півострова — сербів, чорногорців і болгар [24].

Засудивши політику австрійського уряду щодо українців Галичини й Буковини, який вже багато років обіцяв їм національну автономію, але нічого не дає, водночас роблячи ставку лише на поляків, ганебну політику російського уряду по відношенню до українців Наддніпрянщини, а також експансіонізм Німеччини, яка намагається розширити зону свого впливу від Балтійського до Чорного моря, відозва застерігала, що перемога Австрії у можливій війні з Росією може призвести до захоплення нею Поділля й Волині та відновлення Речі Посполитої — давнього ворога українського народу. «Стоючи на ґрунті єдності і мобілізації українських земель, — зазначалося далі у відозві, — ми встаємо за приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до України російської. Таким чином розв'яжеться раз на завжди питанне; українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське; лишається єдине питанне: українсько-російське, яке розв'язано буде легко. Український нарід мусить перейти цей етап до здобуття незалежності» [25].

Публікація згаданої відозви викликала значне збентеження серед українських емігрантів-самостійників у Галичині. Вона, з одного боку, свідчила про те, що діячі Українського інформаційного комітету виявилися не обізнаними з політичними намірами керівництва Української народної партії, яку вони увесь час вважали головною самостійницькою організацією на Наддніпрянщині, а, з другого, — що Австро-Угорщина на випадок війни з Росією не могла розраховувати на підтримку й симпатію з боку російських українців. У зв'язку з цим, з точки зору австрійського міністерства закордонних справ, й українці по обидва боки австрійського кордону не повинні були очікувати від австрійського уряду якогось особливого до себе ставлення, але водночас воно схвально зустріло заснування у Львові організації, яка боротиметься за самостійність російської України, хоча й не бажало підтримувати з нею якихось сталих, тим більше офіційних стосунків [26].

Незважаючи на прохолодне ставлення з боку австрійського уряду, Український інформаційний комітет поступово розгортав свою роботу. Залучивши до своєї діяльності всіх українських емігрантів, здатних до інформаційної роботи, й заснувавши свої осередки в ряді європейських столиць, зокрема в Празі (І. Бочковський), Парижі (Я. Федорук), Софії (Л. Шишманова-Драгоманова) і в Лондоні, де зусиллями В. Степанківського був створений Український Комітет, який складався виключно з англійців і очолювався колишнім фінансовим аташе С. Ю. Вітте в Європі Дж. Рафаловичем. Протягом 1912 — 1914 рр. львівський Комітет розгорнув значну публікаторську роботу, видаючи на приватні пожертвування брошури й численні статті про Україну, історію її народу й його визвольні змагання.

Український інформаційний комітет, виникнувши в складних умовах різкого загострення європейської міжнародної ситуації як самостійницька представницька українська організація за досить короткий час свого існування при незначній матеріальній підтримці приватних осіб і українських організацій все ж таки зумів шляхом друкованої й усної пропаганди чимало зробити для освідомлення світової, в першу чергу європейської громадськості про становище українського народу в Австро-Угорщині й Росії, про його споконвічні національні прагнення. Крім того, комітет, по суті, став тим осередком, в надрах якого поступово вироблялися ідейні й організаційні основи тієї самостійницької організації українців Наддніпрянщини, яка виникла в Австрії після початку першої світової війни.

Ще в жовтні-листопаді 1912 р., поступово формуючи склад майбутнього комітету, А. Жук звернувся листовно до В. Липинського, який у цей час перебував у Кракові з запрошенням до співпраці. Але останній, завершивши друкування своєї книги й збираючися повернутись у свій маєток на Поділля, відмовився від участі в роботі комітету. Водночас, підтримавши саму ідею його заснування, В. Липинський у першій половині грудня 1912 р. надіслав А. Жукові великий меморандум про можливі тогочасні завдання українського національного руху, що мав назву «Про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі» [27].

Ґрунтуючись на принципі, що українська нація має природне право на вільне й незалежне національне та політичне життя на власній території, а також на тому, що дальше існування української нації, позбавленої «сильної майнової верстви», тісно пов'язане з розвитком політичної демократизації й проведенням соціальних реформ, економічно необхідних народним масам, В. Липинський прийшов до висновку, що централістична ліберальна чи чорносотенно-націоналістична Росія є головним і непримиренним ворогом українського народу, а консервативно-клерикальна католицька Австрія не є її союзником.

Ґрунтуючись на цих своїх концептуальних засадах, В. Липинський розглядав такі гіпотетичні можливості для України в разі виникнення російсько-австрійського збройного конфлікту: 1) якщо на території України залишиться все як і було й війна закінчиться розширенням Австрії в напрямі Адріанополя, то тоді Україна заплатить за цей конфлікт кров'ю українських солдатів з російської та австрійської армій і в результаті виявиться ще більше ослабленою; 2) якщо ж Росія у війні з Австрією захопить Східну Галичину й Буковину, то це для українського національного руху буде катастрофою; 3) а якщо Австрія окупує частину Правобережної України, то захоплена територія опиниться в такому ж становищі, у якому в сучасний момент знаходиться Східна Галичина, тобто стане об'єктом польської експансії.

Виходячи з цих можливих альтернатив, В. Липинський пропонував українським національним партіям і організаціям дотримуватися такої політичної орієнтації: «В майбутній австро-російській війні не ставати свідомо, виразно й голосно ні на стороні Австрії, ні, тим більше, на стороні Росії. І на терені, зайнятім воюючими арміями, поводитись зовсім пасивно, але й зовсім лояльно супроти воюючих межи собою держав» [28].

Вся інша територія України поза тереном можливого конфлікту (Волинь, Поділля та частина Київщини), на думку В. Липинського, залишиться вільною для діяльності «тих українців, що свої політичні плани не зв'язують із інтересами воюючих між собою, а нам (українцям. — Авт.) ворожих держав». Тому, висловлював переконання В. Липинський, найголовнішим завданням усіх свідомих українців цього регіону України має бути: «В разі вибуху австро-російської війни підняти на цій не зайнятій воюючими арміями українській території масовий рух за повне визволення України з-під чужих держав».

Політичним гаслом цього руху, за переконанням В. Липинського, має стати незалежна Українська держава під протекторатом Австрії або Росії, яка зобов'язується дотримуватися повного нейтралітету щодо цих двох де-

ржав. Форма її правління — конституційна монархія, яка залежатиме «від української конституанти й становища Європи. Економічна програма — мінімальна робітнича (8-годинний робочий день, державне страхування тощо); вся земля в Україні повинна належати виключно українській нації, для чого має бути проведена конфіскація всіх казенних, удільних, монастирських земельних володінь, а також земель ворогів українського народу і створений національний земельний фонд, до якого включаються й усі землі, викуплені від неукраїнців та «понад 500 десятин української посілості». Вся земля в Україні передається у спадкове й приватне володіння українцям по трудовій нормі — 500 десятин. Такими ж земельними площами на тих же умовах наділяються і всі, хто із зброєю в руках братиме участь у боротьбі за визволення України. На підставі цих принципів повинні бути розроблені спеціальні закони, які б обмежували приватну власність на землю 500 десятинами й забороняли володіти землею неукраїнцям.

Релігійним гаслом для цього руху має бути повна свобода українських віросповідань з наданням православній церкві головного й пануючого місця серед інших релігій в Україні [29].

Виходячи з вказаних міркувань, В. Липинський бачив для незалежної Української держави у майбутньому досить сприятливі політичні перспективи. Зокрема, він вважав, що для Європи, насамперед для Великобританії й Франції, які не бажають зміцнення Австро-Угорщини за рахунок Росії, незалежність України буде дуже бажаною. Для Німеччини й Швеції, яким вигідне ослаблення Росії, нейтральна Українська держава «дасть найкращий вихід при ліквідації австро-російської війни».

На боці незалежної України в разі перемоги над Туреччиною буде Балканський Союз — Сербія тому, що вона не бажає зміцнення Австрії, а Болгарія — у зв'язку з константинопольським питанням, при вирішенні якого Україна не висуватиме таких державних амбіцій, як Росія. Не буде перешкоджати встановленню української незалежності й Румунія, яка у зв'язку з цим може отримати Бессарабію й частину Буковини. Крім того, соціальні й національні гасла українського визвольного руху і повстання, безумовно, викличуть досить сильні соціальні та національні рухи в сусідніх Австрії й Росії, сприяючи ослабленню небезпечних для України сусідок.

Навіть при неповній перемозі українців у боротьбі за незалежність з ними, за переконанням В. Липинського, все ж більше рахуватимуться ті держави, в межах яких вони опиняться, а при цілковитій поразці повстання залишиться «в українських масах і в Європі ясна й виразна українська політична ідея, не засмічена ні русофільським, ні австрофільським намулом. Ідея ця може при першій нагоді знову ожити» [30].

Для практичного здійснення ідеї національного повстання й розгортання рішучої боротьби за державну незалежність України В. Липинський пропонував заснувати союз українських державників — Союз визволення України, для чого негайно розгорнути пропагандистську роботу по згаданій програмі й у випадку вибуху австро-російської війни блокуватися з тими українськими партіями, які на підставі спільної мінімальної соціальної платформи погодяться піднести масовий рух за політичну незалежність України. Якщо ж підняти повстання на Україні не пощастить, то з вибухом австро-російської війни українці й їх політичні організації по обидва боки кордону повинні триматися «зовсім пасивно», продовжуючи провадити свою політичну й культурну організаційну роботу [31].

Ознайомившися з меморандумом В. Липинського, А. Жук прийшов до висновку, що українська визвольна справа в ньому має «чисто доктринерське трактування, позбавлене найменшого політичного реалізму», і тому він не може стати політичною платформою для будь-якої організації, котра б збиралася в час війни провадити якусь українську політику і робити щось корисне для української визвольної справи. Разом з тим А. Жук визнав саму ідею планованої В. Липинським політичної української організації — Союзу визволення України — дуже вдалою і корисною для української виз-

вольної справи і взявся за розробку такої її реальної політичної платформи, яка могла б об'єднати визвольні зусилля українського громадянства по обох берегах Збруча.

Дотримуючись у цей час (кінець 1912 — початок 1913 р.) вже цілком відвертої австрофільської орієнтації, А. Жук вважав, що платформа майбутньої самостійницької української організації, яка виникне у випадку австро-російської війни, повинна бути прийнятною для Австрії, яку він тепер розглядав як природного союзника українського визвольного руху в боротьбі проти Росії. Розроблена незабаром А. Жуком платформа дістала назву «Основи, на яких покликується до життя політична організація під наголоском «Український Комітет» і з початком першої світової війни була покладена в основу складеної ним же платформи СВУ» [32].

Відповідно до розроблених А. Жуком «Основ» комітет повинен був являти собою тимчасову загальнонаціональну безпартійну організацію для російської України, яка створюється у зв'язку з напруженою міжнародною ситуацією й можливістю австро-російської війни. Головні його завдання (п. 3) — публічно репрезентувати перед «відповідними (зарубіжними. — Авт.) політичними чинниками» національно-політичні інтереси українського народу, намагатися використати міжнародні відносини та ситуацію, що може утворитися внаслідок російсько-австрійської війни, і за допомогою відповідних заходів і засобів домогтися найбільше користі для справи національно-політичного визволення України. У разі вибуху російсько-австрійської війни «чинно» допомагати Австрії та її союзникам проти Росії.

Платформа (п. 4), яка об'єднуватиме членів комітету, служитиме основою його діяльності й переговорів з урядовими установами Австро-Угорщини в разі її перемоги у війні і повинна включати самостійність України або найширшу автономію окупованих українських земель в Росії та приєднання до них частин Галичини, Буковини і Угорщини, які разом називатимуться Українським Королівством. Передбачається «зверхництво» династії Габсбургів; представницький устрій з широкими громадянськими свободами; «первинство» української мови в органах його законодавства, адміністрації, самоврядування, в суді, школі та церкві; запровадження земельних реформ з викупом земель великих власників на користь Королівства і передачею їх та земель, що в Австрії й Росії належать державі та короні, в користування хліборобського населення.

Для досягнення зазначених у платформі завдань (п. 5) комітет повинен провадити переговори і співпрацювати з воєнними органами Австрії й інших держав, з українськими та іншими політичними партіями, організаціями та приватними особами і укладати з ними умови, вказані в пп. 3 і 4 цих «Основ»; намагатися впливати на перераховані в п. 5 чинники в напрямі здійснення зазначених комітетом цілей (п. 3) та платформи (п. 4), засновувати різні організації, корисні для досягнення поставленої комітетом мети; намагатися «прихилити» українське населення до Австрії, а на випадок війни організувати заворушення «в запіллі» російської армії та всіляко перешкоджати пересуванню російських військ. Натомість «в запіллі» австрійської й союзних з нею армій полегшувати рух військ на українські території, всіляко допомагати їх операціям, організації порядку та тимчасової адміністрації в окупованих українських землях.

Український комітет (п. 6) тісно співпрацюватиме з тією організацією австрійських українців, яка поставить перед собою аналогічні завдання (п. 3 «Основ») й схвалить аналогічну платформу (п. 4 «Основ»). Внутрішня організація Комітету (п. 7) та методи й засоби його діяльності схвалюються окремим «правильником» [33].

Поінформувавши про ідейні засади й завдання нової організації В. Бачинського й В. Панейка, а через них й інших керівників галицьких українських партій, керівництво Українського інформаційного комітету в особі А. Жука вирішило ознайомити з «Основами» й провідних представників українського національного руху Наддніпрянщини. Для цього на початку січня 1913 р. з повноваженнями комітету виїхали в російську Україну

М. Струтинський, який мав зустрітися з студентською молоддю і з'ясувати її ставлення до ідейних засад і завдань проектованої організації, і В. Панейко, що повинен був відвідати Київ, Лубни й Харків та провести там таємні наради з М. Міхновським, В. Шеметом й іншими відомими українськими діячами. Однак, прибувши в Україну, вони не змогли виконати поставлене перед ними завдання і ні з чим у кінці січня повернулися до Львова. Лише влітку 1913 р. А. Жукові вдалося зустрітися з М. Міхновським і Ол. Степаненком, які були у Львові проїздом з якогось західноєвропейського курорту, і обговорити з ними намічену політичну акцію. Але цілком підтримавши ідею створення Українського комітету і його платформу, як М. Міхновський з Ол. Степаненком, так і В. Липинський, котрий на початку 1913 р. переїхав на Наддніпрянщину, після вибуху першої світової війни не вживали ніяких заходів до ідейного й організаційного об'єднання російських українців, що поділяли самостійницькі концепції і згодні були створити організацію, аналогічну львівській [34].

Отже, як бачимо, всередині Українського інформаційного комітету, покликаного виконувати суто гуманітарне завдання — знайомити світову, насамперед європейську, громадськість з життям українського народу і його боротьбою за національне визволення, у кінці 1912 — на початку 1913 р. почала зароджуватись, ідейно та організаційно обґрунтовуватися нова, розрахована на підтримку з боку австро-угорського уряду, українська самостійницька політична організація. Вона вперше за всю історію українського визвольного руху цілком конкретно й відверто поставила собі за мету в разі вибуху війни між Австрією і Росією й поразки останньої проведення в життя рішучих заходів до заснування при підтримці іноземних держав української самостійної держави під зверхністю династії Габсбургів, організацію всілякої підтримки збройних сил Австрії та її союзників у боротьбі проти Росії, включаючи й підривну роботу в тилу російських військ.

[1] Дорошенко В. РУП і УСДРП // Календар «Вперед». — Львів, 1920. — С. 233.
[2] ЦДІА України, ф. 1439, оп. 1, спр. 371, арк. 33.
[3] Там же, ф. 1335, оп. 1, спр. 1347, арк. 172.
[4] Жук Андрій. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. — Відень-Прага, 1923. — № 2. — С. 33.
[5] Там же. — С. 33.
[6] Там же. — С. 32—33.
[7] Там же.
[8] Там же. — С. 35.
[9] Там же. — С. 35—36.
[10] Там же. — С. 36.
[11] Там же.
[12] Там же. — С. 37.
[13] Визволення. — Відень-Прага, 1923. — № 2. — С. 38.
[14] Там же. — С. 39.
[15] Там же. — С. 42—43.
[16] Там же. — С. 42.
[17] Там же. — С. 43.
[18] ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 197.
[19] Там же, ф. 4405, оп. 1, спр. 12, арк. 1.
[20] Там же, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 197.
[21] Там же.
[22] Левицький Кость. Історія політичної думки галицьких українців. 1848 — 1914. — Львів, 1927. — Ч; 2. — С. 719 — 720.
[23] ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 193.
[24] Там же.
[25] ЦДІА України, ф. 705, оп. 2 с, спр. 122, арк. 4 — 4 зв.
[26] ЦДАВО України, ф. 3807, оп. 1, спр. 10, арк. 194.
[27] Там же, арк. 195.
[28] Там же, арк. 196.
[29] Там же, арк. 197.
[30] Там же, арк. 198.
[31] Там же, арк. 199.
[32] Там же, арк. 200.
[33] Там же, арк. 201—203.
[34] Там же, арк. 203—205.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

С. М. Пилипенко (Севастополь)

Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40—70-ті роки XVIII ст.

Історія розвитку кримського ханства ще й досі вивчена недостатньо. В основному дослідниками розроблялися політичні аспекти теми. Економічним питанням, особливо періоду, що передував приєднанню Криму до Росії, значення не надавалося. В нинішніх умовах стала очевидною необхідність відмовитися від поверхового сприйняття кримсько-татарського минулого, коли на перший план ставилися войовничі хани, підступні інтриги жителів Бахчисарая і нібито споконвічна ворожнеча мусульман з християнами, а натомість перейти до глибокого осмислення історичної долі народів, які входили до Кримського ханства, і всього населення Північного Причорномор'я та Приазов'я.

Мета даної публікації — спробувати дослідити зовнішню морську торгівлю, яку вело ханство через свої порти. Хронологічно вона охоплює не тільки 40—60-ті роки XVIII ст., а й 70-ті, коли ханство існувало в умовах незалежності від Туреччини.

Про Крим, його міста збереглося багато записів, спогадів сучасників, які, відображаючи суб'єктивні враження, водночас містять багато цікавих спостережень, тим самим допомагаючи відтворити картину минулого. Це праці Пейсонеля [1], Тунмана [2] та Клеємана [3].

В ряді праць, присвячених історії Півдня України, містяться оцінки розвитку економіки всього регіону, в тому числі й Кримського ханства. Серед них слід назвати монографії А. Скальковського [4], М. Вольського [5], Ю. Дружиніної [6], В. Голобуцького [7].

Джерелами для даної праці послужили матеріали з фондів Державного архіву Кримської республіки, зокрема фонд В. С. Попова, що містить раніше не опубліковані документи, багато з яких стосуються історії зовнішньої торгівлі, а також опубліковані документи з різних історичних видань, у тому числі збірника Н. Дубровіна [8], що складався для аналізу політичних подій, проте містить багато цікавих фактів з економічного життя.

В середині XVIII ст. Кримське ханство не мало тієї могутності й значення, якими славилося за 100—50 років до того. Тривала боротьба російського й українського народів проти агресії султанської Туреччини і Кримського ханства дали відчутні результати. Походи Мініха та Ласси наприкінці 30-х років завершилися цілковитою перемогою російської армії. На півострові, феодали якого були позбавлені можливості жити за рахунок грабіжницьких походів на українські та російські землі, дедалі більшого значення набуває розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі. Селім-Гірей, який правив у 1740—1742 рр., «...очевидно, мав більшу схильність до спокійних справ внутрішнього правління, ніж до войовничих справ» [9].

Торгово-економічні відносини стають основними для народів, які населяли півострів. Цьому сприяли всі умови. По-перше, те, що Крим був густо заселений. За даними Тунмана, там проживало 400 тис. чол. [10] Академік Паллас вважає, що чисельність населення Криму доходила до 500 тис. Та головним була не кількість, а особиста свобода жителів, що давало можливість займатися підприємництвом. Дворянство, мурзи, беї, які втратили старі джерела збагачення, що полягали перш за все у пограбуванні населення сусідніх територій та работоргівлі, прагнули підвищити товарність свого господарства і вийти на зовнішній ринок.

По-друге, півострів та прилеглі до нього землі мали величезні господарські можливості. По-третє, кримські торгові міста були єдиними, крім

Очакова, портами, звідки відправлялися вантажі за море. Тут, починаючи з давніх часів, не згасала цивілізація, центром її були міста, багато з яких відзначалися своїми розмірами [11]. З середини XVIII ст. зростає їх роль і як центрів економічного життя ханства.

Морська торгівля відбувалася в Кефі (Феодосія), Гезлеві (Євпаторія), Балаклаві, Єнікалі та Керчі. Кефа була не тільки великим портом, а й найбільшим містом Північного Причорномор'я. Турки називали її Кучюк-Стамбулом (малим Стамбулом). Клеєман вважав, що в цій гавані стануть кілька сот кораблів [12], а французький мандрівник Шарден бачив у порту 400 суден [13]. Місто побудували півмісяцем в окружності 5 миль. Багатий порт був завантажений «...м'ясом, вином, птицею, рибою, молочним збором та плодами, а взимку вугіллям і дровами» [14], — так писав про Кефу мандрівник Деасколлі в XVII ст.

Проживали в місті переважно вірмени, греки і турки. Татар було мало [15]. Турецькі купці жили в Кефі «великою кількістю», мали власні будинки та «магазини». Навколо міста знаходилися їх садиби, «невеликі села або хутори з угіддями та найкращі сади біля Судака». Тут служив османський митний директор, який збирав мито з кораблів, що прибували й відходили в море. Найбільшим передмістям Кефи була купецька слобода Топра-Кала, де жили тільки іноземні купці.

Другим великим морським портом і містом був Гезлев, або Козлов. Його бухта відрізнялася від Кефінської своєю відкритістю вітрам і невеликою глибиною. Проте товарооборотом вона не поступалася Кефі. Жили в Гезлеві турки, греки, вірмени та євреї-караїми, однак переважало татарське населення. Командуючий російськими військами в Криму Василь Долгорукий писав 1773 р.: «В сем обширном приморском городе великое множество преизрядных и больших домов» [16]. Пейсонель налічив тут 200 сімей греків та 450 — вірменських і католицьких [17].

Багато мандрівників однією з найкращих на півострові називали Балаклавську бухту. Сюди приходили як торгові судна, так і військові кораблі від султана. Місто було невеликим, і в ньому, за різними джерелами, налічувалося від 150 до 300 будинків [18]. Жили тут в основному греки і татари.

Фортеця Єнікале знаходилася на стику двох морів. Місце славилося багатими уловами й численними соляними озерами. Гавань, як відзначав Тунман, була мілководною, і тому судна навантажували на рейді з човнів у 60 сажнях від берега [19]. Єнікале належала туркам. У фортеці стояв гарнізон із 1163 чол. [20] Торгівлею займалися турки, а також 30 сімей вірмен.

Керчю на відміну від Єнікале управляв хан. Місто ще називали «Боспор» в пам'ять славного минулого. Глибина бухти сягала від 11 до 15 сажнів. Маленьке місто мало гавань з кам'яною греблею та маяк для кораблів, що проходили протоку. Гарнізону тут не було, а жили тільки купці та промисловці. Грецьких і вірменських сімей налічувалося 24; турків та татар — близько 780 чоловік.

Приморські портові міста Криму були центрами ремісництва та дрібного товарного виробництва, торгівлі і грошового обміну. В середині XVIII ст. вони стали важливими центрами економічного життя ханства.

Експортна торгівля кримських портів спеціалізувалася на відправці різних вантажів: солі, вина, овець, вовни, ікри, риби, повстини, сап'яну, вичинених і сирих шкір, коров'ячого масла, збруї, овочів, фруктів, воску, сірих смушок та земляного мила. Але особливо багатим острів був, за словами сучасників, на хліб. Російський дослідник Михайло Вольський писав: «Крим... не тільки постачав потрібну кількість для потреб своїх жителів, а й служив багатою житницею для Турції [21]. Точна цифра вирощуваного тут зерна нам невідома, але, з огляду на різні джерела, можемо припустити, що вона була близькою до 70 тис. чвертей. А. В. Суворов повідомляв у рапорті від 7 серпня 1778 р., що «...по нинішньому тут неврожаю визріло близько 50 тис. чвертей хліба» [22].

У великих обсягах зерно (особливо пшениця та ячмінь) підвозилося з материкової частини від податних хану народів. На думку В. О. Голобуць-

кого, у доставці хліба в Крим досить суттєвою була роль запорозького козацтва. Під час Семирічної війни 1756—1763 рр. турки і татари купували хліб у містах і селах прикордонних районів Правобережної України для вивезення на кораблях у Пруссію [23]. В числі зернового хліба, що вивозився з Криму, важливе місце займала пшениця, яку щороку відправляли в Константинополь на 100—150 суднах; на другому місці був ячмінь (близько 60 суден), далі йшли жито й просо. Вивезення здійснювалося казенними, чи «кабанськими», суднами і вільними «рейсами» (шкіперами. — *П. С.*). Людей, які брали участь у доставці зерна на кораблі, називали «хлібниками».

Головне призначення хлібної торгівлі полягало в забезпеченні продовольством Константинополя. Торгівля була монополією турецького султана, і всі кораблі приходили від нього з ярликами. Будь-яке вивезення зерна з Криму не в Порту заборонялося. Лише при наявності повного достатку зерна в Туреччині, коли продовольства вистачало надовго, хан видавав фірмани * на вивезення хліба до Трапезонда вільним шкіперам. У Туреччину каравани кораблів, навантажені хлібом, відправлялися з довіреною людиною, яка стежила за тим, щоб вони не причалили в іншому місці. Уряд забезпечував каравани конвоєм, боячись пограбування з боку голодного населення.

Крим і підлеглі йому народи багато терпіли від монополії султанської влади на вивезення хліба. У 1757 р., як повідомляв французький консул Пейсонель, внаслідок неврожаю і вивезення продовольства за море на півострові був голод.

Політичні суперечності між Туреччиною і Кримом в середині 70-х років тимчасово обмежили продаж зерна. До травня 1777 р. Шагін-Гірей не дозволяв торгувати хлібом, а кораблі, що приходили за зерном, затримував. Усвідомлюючи нетривалість свого становища, хан поставив умови: 90 кораблів, навантажених пшеницею, Порта отримає після того, як «...султан визнає його справжнім ханом» [24]. Як тільки це відбулося, він з політичних міркувань дозволив навантажувати кораблі пшеницею в Козлові і Кефі без мита, відмінивши запроваджене Девлет-Гіреєм «восьмипарне» мито (16 коп. — *П. С.*) з кожного кримського кіле (1 кіле — 2 пуд. 10 ф. — *П. С.*). Але через деякий час відміняє привілей, збільшує побори на хліб, бажаючи бачити прихід турецьких кораблів, заповнених іншими товарами. Для цього було встановлено мито з кіле хліба від 10 до 15 пара (1 пара — 2 коп. — *П. С.*), що надало перевагу заможним купцям. Хто приходив з кораблями, повними товарів, платив 10 пара; з половинним завантаженням — 12, а з пустого брали 15 пара [25]. Для «вільних рейсів», що приходили без султанських ярликів, вимагали від 15 до 20 пара і, крім того, половину корабля завантажували сіллю. Про продаж зерна на турецькі кораблі існує багато донесень та рапортів з кримських портів. Катеринославський купець Габріель Карабіто навантажив 4000 кілей ячменю в Козлові і взяв паспорт для відправки корабля у російського резидента [26]. Сам Шагін-Гірей через своїх торгових агентів вивіз тільки за один рейс 42 000 пудів хліба.

Важливе місце в торгівлі займала сіль. Вона часто служила еквівалентом обміну на деякі товари, зокрема мідь і срібло для виробництва ханської монети. Сіль часто віддавалася на відкуп разом з митницями своїм або яничарським чиновникам [27]. Її вивозили з Керченських і Гезлевських озер. Прибутки ділилися між ханством і наслідником престолу. Гезлевські озера порівняно з Перекопськими були бідні на сіль, яка до того ж вважалася гіршою. Щорічний продаж євпаторійської солі досягав 70 000 піастрів [28]. Відкупник або директор ханської митниці віз солі у 80 кіле (160 пудів. — *П. С.*) продавав за 4—6 піастрів (залежно від кількості кораблів і попиту на сіль). Для підвезення солі від озер до пристані підряджалися місцеві жителі, найчастіше татари. Підряди завжди були вигідними. «Сіль купувалася на озері, один кіле коштував 4 чи 5 коп., а за привезення до берега платили з воза від 60 до 90 коп...» [29], — так пи-

сав підполковник Томілов про продаж солі з Єнікальської пристані. Ціна була різною залежно від якості, відстані і часу добування. Іноді траплялося, що видобуток значно перевищував потреби зарубіжної торгівлі. В такому разі таможений відкупник одержував від хана дозвіл платити за всі товари сіллю по ціні, яку він сам визначав [30].

Керченський промисел був уділом Калга-Султана (наслідника престолу), який віддавав його на відкуп постачальнику свого двору. Сіль з цього промислу була доброї якості, але вивозилося її значно менше, ніж з інших.

Загальний обсяг солі, яку вивозили з усіх промислів морем, становив понад 60—80 тис. пудів на рік.

Значне місце в експортній торгівлі займали продукти скотарства та вироби з них: овеча вовна, сап'ян, овчини, сирі й вичинені шкури, коров'яче масло, повстини, смушки та ін. Про якість товарів свідчить той факт, що сірі чи «сиві» смушки продавалися не оптом, а поштучно, і кожна мала свою ціну залежно від сорту. Як повідомляв французький консул Адам Еворка, тільки в Туреччину продавалося до 100 тис. овець [31]. Особливо багато худоби — коней, волів, овець — надходило на зовнішній ринок із Запорожжя. Цей товар успішно конкурував з місцевим. Наприклад, тільки один запорозький купець П. Калнишевський продав у Криму 1775 року перекупникам 14 тис. овець на суму 28 тис. крб. [32]

Продукція скотарства надходила й від ногайських татар, які «...мали чималу кількість... сірих та чорних смушок, шкір бичачих і кінського волосся» [33]. Сірі смушки мали великий попит. Тільки до Правобережної України їх відправлялося близько 90 тис. за рік [34].

На західних рівнинах, поблизу Гезлева, розводили кіз, шкірки яких оцінювалися дуже дорого і використовувалися для виробництва сап'яну.

Одним з кращих за своїми якостями вважалося і коров'яче масло, виготовлене на півострові. Його вивозили на судах у шкіряних мішках, в яких воно прекрасно зберігалося. Клеєман порівнював це масло з лейпцизьким і голландським. Торгували з Туреччиною також дуже цінними заячими шкірками. Є. Марков вважає, що за море продавалося 20 000 шкірок за рік.

На основі розвитку скотарства розвивалося й виробництво необхідних для життя людини речей. Умілі ремісники майстерно обробляли шкіри і одержували овчини, повстини, шкіряні сідла, теплі шуби і т. п. В ремісничих цехах Карасу-базара славилися майстри по виготовленню сап'яну, а бахчисарайські ремісники — своєю збруєю, сідлами та ін. Товари ремісників мали попит не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку.

Серед товарів, які вивозилися з півострова, слід назвати мильну глину сірого кольору. Академік Паллас вважає, що цю глину жінки використовували в лазнях для миття волосся. Торгівля нею, як і сіллю, завжди віддавалася на відкуп промисловцям з обов'язковою умовою продажу на кораблі для Константинополя. Вивозилась глина в основному через Балаклавський порт, рідше — через Кефу. Її кількість досягала 100 пудів [35].

Інші товари, такі, як риба, ікра, кримське вино та тютюн, вивозилися в значно менших розмірах. Вино вироблялося в Судаку й славилося своїми якостями далеко за межами півострова. Так, навіть до Петербурзького порту кримське вино потрапляло кораблями з Любека, Данцига, Амстердама, що свідчить про те, що воно морем завозилося в Туреччину, а потім у європейські країни [36].

Імпорт кримських портів значно поступався експорту. Сюди доставлялося деревне масло, грецькі горіхи, винні ягоди, ізюм, ріжки, кава, бавовняні тканини, кіндик, кумач, сап'ян, смушки, а також апельсини, лимони, сир, цукор, тютюн турецький різних сортів, глиняні трубки, чубуки, ножиці, зброя, скляний посуд тощо. Ханство особливо потребувало заліза, міді і срібла для виробництва власної монети. Клеєман писав: «У самому Криму торгівля досить значна; татари не можуть без неї обійтись і купують усе за дорогу ціну» [37]. У Кефу, Єнікале і Керч привозили на суднах для будівництва ліс, що «був не дуже дорогий, і 3-сажневий сосновий брус в

50, а дошки 2-сажневі в 1,5 дюйма по 8 коп. купували, а дубові — вдвоє, а букові в півтори ціни обходилися...» [38].

Морська торгівля здійснювалася на купецьких суднах, господарі яких — турки, греки, вірмени — жили в Туреччині. Кораблі приходили нерегулярно, це залежало від багатьох обставин, як господарських, так і політичних. Починаючи з березня, відкривалася навігація, а пік судноплавства припадав на липень — жовтень, коли вже було зібрано хліб на полях, сіль в озерах, настрижено вовну і підготовлено для вивезення шкіри.

З численних рапортів офіцерів, які знаходились у Криму з 1771 до 1783 рр., можна скласти картину судноплавства. 9 квітня 1777 р. капітан Жданов, який стояв на варті у Кефі, повідомив про прибуття двох купецьких човнів із Царграда. На першому були фрукти, на другому — «ліс і 20 робітників» [39]. Капітан I рангу Воронов рапортував, що 27 суден приймали вантажі в Кефі, а капітан Карташов — про те, що 35 малих купецьких «човнів» під турецьким прапором також приймали з кримських суден пшеницю й сіль на козловському рейді [40].

Морськими шляхами перевозилися не тільки товари, а й люди. Слід зазначити, що пасажирські рейси здійснювалися регулярно, незважаючи на небезпечність судноплавства.

Торгівля і судноплавство були прибутковою справою не тільки для купецтва, а й для численних підрядчиків з інших груп населення. Коли в березні 1777 р. у зв'язку з політичними подіями з Константинополя не приходили кораблі, командуючий російськими військами в Криму просив заспокоїти всіх, запевняючи, що це відбувається «через погану погоду та мобілізацію кораблів на війну з персами» [41]. Однак, незважаючи на складну й суперечливу обстановку, зовнішня торгівля тривала, і мореплавство зв'язувало Туреччину й Крим.

Морські перевозки здійснювалися на суднах, що належали купецтву Туреччини. Тільки в Константинополі у 80-ті роки XVIII ст. «...великих і малих купецьких кораблів було 405» [42]. Їх будували не тільки в столиці Порті, а й в інших містах імперії. І все ж для дедалі зростаючих торгових оборотів їх не вистачало. Через заборону перевозок на суднах, що не належали Туреччині, місцеві купці змушені були орендувати кораблі турецьких судновласників або укладати з ними підряди на перевезення товарів. Тому вартість фрахту вантажу часто була досить високою. Іноді в Криму наймали турецькі торгові кораблі «...від 55 до 60 пара за кантарь» [43]. Додаткові витрати збільшувалися також із стягненням таможного мита за ці операції (з 10 крб. — 1 крб. в казну мита) [44]. Наймання відбувалося на таких умовах: після продажу товарів увесь прибуток, за виключенням витрат власника товару, ділився на 3 частини, з яких одну одержував купець, другу — власник корабля, а третю віддавали екіпажу. Купецтво, прибувши до Константинополя, торгувало протягом 3—4 місяців, а то й півроку. За кількістю товару, який вивозився, можна стверджувати, що щороку в Кефу і Гезлев приходило 150—200 суден, не рахуючи каботажних човнів. В інших портах ці цифри були трохи меншими.

Зовнішня торгівля основувалась на митній тарифній системі, яка повторювала турецьку. До правління останнього кримського хана Шагін-Гірея мито стягалося за все: і за привезені товари, і за ті, що вивозилися, — 2 чи 3 % з вартості вантажу [45]. Клеєман уточнює: 3 % від 100 платили тільки французи, з турків брали 4 %, а з українського, російського і польського купецтва — 6 % [46]. Більш чітко збір мита регламентувався в тарифі Шагін-Гірея від 1 вересня 1780 р. Цей документ був важливою подією в економічному житті ханства навіть після приєднання Криму до Росії (за ним мито збиралося аж до 1787 р.).

Якщо митну систему можна назвати прогресивною, то існування внутрішніх фіскальних поборів, безумовно, було великою перешкодою для розвитку зовнішньої торгівлі. Біля міських воріт Перекопа, Кефи, Гезлева за привезення й вивезення товарів брали додаткове мито. Навантажений віз оцінювався за кількістю тяглової сили: 4-х воловий коштував вдвоє дорожче 2-х волового. Консул Росії в Криму В. П. Константинов писав 1767 року:

«Податі в містах збираються від купецтва з усякого продажу з привозу й відвозу по 2 %» [47].

На півострові митниці існували в Перекопі, Арабаті і всіх портових містах. У ті роки це був основний адміністративний орган купецького мореплавання. Доходи від зовнішньої торгівлі займали значне місце в державній казні. Але в Криму мито з Кефи та Єнікале йшло турецькому султану, що відчутно збіднювало ханські прибутки. Гонитва за швидкими доходами спричинила продаж митниць на відкуп чиновникам чи забезпеченим промисловцям, не тільки своїм, а й яничарським, а потім і російським. Відкупщик брав пристань, заплативши вказану суму в казну, а потім довільно збільшував мито, роблячи для себе «бариш». У 1762 р. Гезлевську митницю віддали на відкуп яничару Агі, який жив в Очакові. Це призвело до заборони прямого торгового судноплавства між Запорозькою Січчю і Туреччиною. Тепер купцям, які прибули до Очакова, доводилося спочатку везти свої товари сухим шляхом у Гезлев для сплати мита і одержання фірману, а потім відправлятись у Запорожжя [48]. Сплативши мито, купці одержували також іменний ярлик з печаткою на вільний проїзд — він коштував 20 пара [49]. Безумовно, все це перешкоджало розширенню торгівлі, гальмувало її розвиток.

У морській торгівлі брало участь купецтво різних національностей. Від його чисельності, грошових капіталів залежало насищення ринку товарами, зміцнення торгових зв'язків між народами. Серед місцевих жителів головну роль у зовнішній торгівлі відігравали греки, вірмени, євреї-караїми, багато поколінь яких займалися торгівлею. З рапорту А. В. Суворова князю Г. О. Потьомкіну відома приблизна кількість християнського купецтва — понад 9 тис. чоловік [50]. Не всі з них брали участь у зовнішньоторговельних операціях. Проте їх роль, особливо в посередницькій торгівлі, була вагомою не тільки для Криму, а й для Туреччини. В листі М. Паніна до російського посланника в Туреччині А. Стахієва від 27 травня 1780 р. говориться, що купці-християни, «...приїжджаючи до Константинополя, допомагають під своїм іменем тамошнім і венеціанським підданим не тільки торгувати, а й кораблі купувати...» [51]. Мотивом для написання цього листа стала заборона турками вести торгівлю в Порті християнам, які раніше жили на півострові, а потім, за указом Катерини II від 9 березня 1778 р., були виселені звідти.

Крім греків, вірмен і євреїв, участь у торгівлі брало татарське купецтво й феодальна аристократія. Займався нею і останній кримський хан Шагін-Гірей. Кючук-Кайнарджійський мирний договір між Росією і Туреччиною дав йому можливість мати власний флот. Але для безпеки комерції кораблі Шагін-Гірея виходили в море під прапором Російської імперії. 1777 року хан купив через своїх посередників у м. Абазі купецьке судно, через рік ще одне — в Таганрозі [52]. А під кінець правління в особистому володінні хана було 4 судна [53]. В липні 1779 р., як свідчать документи, він посилає торгувати на своєму судні «ханського купчину — грека Теодоракі». Везло судно пшеницю, шкіри, вовну та сіль [54]. Кримське купецтво прагло збільшити експорт товарів і встановити регулярні зв'язки із зарубіжними компаніями в Турції. Для цього було організовано експедицію шкіпера Самійла Нумана. Спираючись на допомогу російського посла в Туреччині А. Стахієва, Нуман намагався через англійську контору в Константинополі налагодити регулярні зв'язки, «...щоб кожного року відпускати товарів на 200 тис. крб. неодмінно». Передбачалося постачати вантажі: «...пшеницю, ячмінь, вовну і сіль, а весною шкіри, масло, ікру, рибу та інші з продуктів, яких у цьому краї дуже багато» [55].

Слід зауважити, що обсяг товарів, яких вивозилося на 200 тис. крб., не визначав можливостей усієї торгівлі. На дану суму тільки держава брала зобов'язання відправляти вантажі з ханських запасів для стабільного забезпечення випуску власної монети. Водночас на своєму судні Нуман віз 4030 кіле пшениці, 22 000 кіле ячменю, масла — 4711 ок і 4767 сирих волових шкір. Загальна сума вартості товарів становила 1021 піастрів 16 пар.

Продавши їх, Нуман одержав понад 15 % «баришу». Однак переговори з англійською компанією не були вдалими.

Товари для зовнішнього ринку поставлялися і з допомогою васалів кримського хана: ногайців, таманських орд, черкесів. Існувала «повинність» привезення харчових припасів у Константинополь: хліба, масла, меду, м'яса. Хан ділив цю дань між підлеглими йому народами. Ногайці повинні були давати «по 4 кіле пшениці і дві яловиці з усякого казана чи сім'ї» [56]. Але така система «доставки» товарів нічого, крім шкоди, цим народам не приносила. Внаслідок свого низького суспільного розвитку багато з них не знали грошового обігу і займались обміном товарів. Як повідомляв Клєєман, черкеси часто їздили до Кефи, де міняли «різні речі, яких у Черкесії було в достатку, наприклад, коней, заяче хутро, шкіри, лисяче хутро та віск» [57]. Товар вигідно міняли за малу ціну, а потім перепродували на зовнішньому ринку вдвоє — втроє дорожче.

Займалися торгівлею й ногайські татари. Цілі каравани возів з маслом, медом, воском і хлібом направлялися в Кримські гавані для продажу в Туреччину. Ногайські купці на відміну від черкесів уже мали гроші, які одержували, торгуючи із запорозькими козаками [58]. Мінова торгівля в основному була поширена в самому степу, куди кримське купецтво їздило за товарами. Особливо багато ногайців торгувало в Гезлеві, поблизу місця свого проживання. Серед іноземного купецтва найбільш активно торгували турки-християни. Тільки вони мали власні торгові кораблі, а також пільги в зовнішній торгівлі. Зміни митних правил Шагін-Гіреєм викликали в них протести.

Царський уряд, зважаючи на певні політичні міркування, прагнув обмежити кримську торгівлю з російськими та українськими губерніями. Однак, незважаючи на всі перешкоди й заборони, з приходом весни купці везли свої товари для продажу чи обміну. Командуючий російськими військами А. Прозоровський відзначав: «...Російські купці з давніх часів у Криму по своєму промислу, як у дружній області, мали до цього й вільну в усьому комерцію» [59]. Інженер-поручик Шемаєв, направлений у Бахчисарай до хана, доповідав у жовтні 1752 р. про велику кількість російських і українських купців, які торгували в усіх містах. Комерція скрізь проводилася з участю численних прикажчиків та служилих людей. У документах згадуються ніжинський грек Судаклей, який «не один раз бував у Козлові, Керчі, Єнікалі і за Азовським морем» [60], воронежці І. Шумливий, А. Сушилін та ін.

Особливу роль у торгівлі відіграло запорозьке козацтво. На думку А. Скальковського, торгівля «...була важливою галуззю промисловості Запорожжя і джерелом найнадійніших доходів його Коша» [61]. Зростання товарності тваринництва і землеробства на Запорожжі зумовило збільшення привозу до Криму продукції цих галузей господарства, що сприяло розширенню експортної торгівлі Кримських портів. Запорожжя мало практично однакову структуру господарства з Кримом, однак його товари не тільки насищали внутрішній ринок, а й доповнювали можливості хана. Чумацькі ватаги, яких посилали за сіллю, не були пустими, а завжди заповнені товарами. Секунд-майор Никифоров повідомляв із Запорозької Січі в 1749 р.: «...Завжди в літню пору малоросійських і слобідських полків обиватели, які торгують усім потрібним Криму, безперервно туди й назад їздять» [62]. Роль запорожців була настільки великою, що в 1758 р. хан через Перекопського каймакана писав кошовому Григорію Федорову, щоб він купцям «...радив, як і раніше, їздити й торгівлею займатися». Про кількість торгуючих на півострові з Лівобережної і Правобережної України, багатьох губерній Росії свідчить повідомлення коменданта Н. Борзова (1776 р.) про те, що щороку «сюди приїжджають... не менше 10 тис. чоловік» [63]. До Кефи, за словами д'Асколі, через міські ворота щодня в'їжджало від 500 до 1000 возів з товарами, і до кінця дня все розпродувалося [64].

У зовнішній торгівлі Туреччини провідне місце займали французи. Поступово французьке купецтво поширило свій вплив і на Крим, відкриваючи там торгові компанії. Напередодні війни 1768—1774 рр. у Кефі діяли дві з

7-6-555

них: «Вільгельм Лапорті і К°» та «Марин і Далбур із синами». Для привізних товарів було збудовано кілька магазинів. Продавалися в них головним чином «нідерландські» кава, цукор, тютюн, сукно, атлас тощо.

Торгівля відбувалася тільки в межах півострова. За повідомленням Клеємана, за рік тут продавалося товарів, привезених з Леванта, на 30 000 піастрів (компанія додатково одержувала прибуток, на 30—40 % більший цієї суми). Працювали без посередників на основі капітуляційних договорів і платили митниці 3 % від 100, частину натурою, а частину грошима. Керівництво здійснювалося «фактором * і численними комісарами». Однак, коли в 1769 р. розпочалася війна, компанії змушені були розпродати свої товари і, «зібравши борги», повернутися до Константинополя [65].

Розвиток зовнішньої торгівлі Криму наштовхувався на труднощі через відсутність власної монети. Монетний двір у ханів був — спочатку в Бахчисараї, а потім у Кефі, але через відсутність металу грошей чеканили мало (за виключенням розмінної монети — мідної та срібної). Ходила тут і більша монета — золота, але вона була привізною — турецькою, західноєвропейською та російською. Торгівля велась за готівку або в кредит, але на найкоротші строки, оскільки влада ханських і турецьких чинів була не тривкою. Ціна товарів визначалась на турецькі піастри і російську срібну чи золоту монету. В 1764 р. російський консул А. Никифоров доповів уряду, що через Запорозьку Січ велика кількість срібних і золотих монет тече в Туреччину і Крим, і запропонував покласти цьому край [66]. Незабаром вивіз російських срібних і золотих монет було заборонено, однак гроші з Росії, як і раніше, вивозилися, тільки тепер уже контрабандним шляхом. Кошовий отаман П. Калнишевський у чолобитній цариці від 15 травня 1766 р. просив дозволу торгувати срібними грошима, але не одержав його [67]. За тарифом 1766 р., з Росії вивіз грошей був заборонений, як і ввіз монети з «російським чеканом».

Через обставини, що склалися, торгівля — товар на товар — була необхідною, але значення її не слід перебільшувати. Тільки з горцями Кавказу — черкесами, грузинами, абхазами — вона була постійною. В інших регіонах міньбою займалися час від часу, та й то найменш забезпечені виробники і дрібні торговці. Еквівалентом грошей була тільки сіль. Інші види товарів мірою вартості не виступали.

Купецтву для об'єднання своїх зусиль в успішному веденні зовнішньої торгівлі потрібна була установа для укладення фінансових і комерційних угод. Митниця не могла стати нею, будучи фіскальним органом. В середині XVIII ст. в Кефі і Гезлеві з'явилися товарні біржі [68]. Біржу в Кефі організували в купецькій слободі, де численні чиновники, прикажчики, комісари компаній, довірені особи, корабельники займались оголошенням товарів, їх кількості і ціни, наймом кораблів, домовлялися з возіями, укладали контракти. Гезлевська біржа в основному займалася вивозом солі.

З середини XVIII ст. в житті Кримського ханства дедалі помітнішу роль починає відігравати сільське господарство, промислове і ремісниче виробництво, а також внутрішня торгівля, що створювало сприятливі умови для розвитку торгівлі зовнішньої. Для цього в Криму були всі можливості: географічне положення півострова, особиста свобода місцевого населення, присутність численного стану християнських купців та ін. Все це приносило ханству великі прибутки, що використовувалися для особистого життя і швидкої відбудови міст, зруйнованих під час воєн.

Кримські торгові порти у 40—70-і роки розвивалися як на основі власних товарних ресурсів, так і численних підвозів із Запорожжя, Ново-Сербії, Тамані, Ногайського степу та ін. Так, хліб привозили з Правобережної і Лівобережної України, донських та кубанських земель, худобу — із Запорожжя і Ногайського степу; рибу та ікру — з районів, що межували з Азовським морем. Неухильно розвивалися господарські зв'язки Криму з українськими землями й областями Російської держави, що створювало умови для подальшого піднесення економіки півострова, зростання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, збільшення числа тих груп населення, які були зайняті у сфері промисловості, транспорту і комерції.

Водночас, як васал Туреччини, Крим до 1774 р. зазнавав надмірних поборів. Більша частина доходів від найбільшої, Кефінської, митниці йшла в казну султана. Ханство, використовуючи фіскальну систему одержання грошей, відчутно обмежувало можливості торгівлі. До того ж, зважаючи на певні політичні міркування, царський уряд часто перешкоджав торгівлі російських купців з Кримом. Та ніякі урядові укази й постанови не могли розірвати економічні зв'язки між сусідніми народами.

Аналіз архівних матеріалів і документів свідчить про односторонній підхід деяких дореволюційних і радянських істориків до проблеми розвитку зовнішньої торгівлі Криму. Вони стверджували, що Крим напередодні введення російських військ на півострів переживав занепад свого економічного життя. Однак перебудова зовнішніх відносин, нове у міському виробництві і торговому обміні, трансформація основних соціальних груп, різносторонні зв'язки — все це свідчило про те, що морська торгівля на півострові існувала й розвивалася. Безумовно, динамічність її еволюції відносна, особливо в порівнянні з темпами прогресу європейських країн, і все ж вона відкривала нові грані взаємозв'язку, співробітництва між різними народами.

[1] Peyssonel. Traite suz le commerce de la mer Noire. — Paris, 1787.
[2] Тунман. Крымское ханство. — Симферополь, 1936.
[3] Клеман. Клееманово путешествие из Вены... во весь Крым. 1768, 1769 и 1770 гг. — Спб., 1783.
[4] Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1853.
[5] Вольский М. М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 г. — Одесса, 1854.
[6] Дружинина О. М. Кучук-Кайнарджийский мир 1774 г. — М., 1955.
[7] Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775 рр. — К., 1961.
[8] Дубровин Н. Н. Присоединение Крыма к России // Сборник документов. — Т. 1—4. — СПб., 1885.
[9] Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской порты в XVIII в. до присоединения его к России. — Одесса, 1889. — С. 222.
[10] Тунман. Крымское ханство. — Симферополь, 1936. — С. 24.
[11] Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. — К., 1984. — С. 167.
[12] Клеман. Указ. соч. — С. 201.
[13] Записки Одесского общества истории и Древностей (далі — ЗООИД). — Т. 13. — Одесса, 1883. — С. 47.
[14] Кримський державний республіканський архів (далі — КДРА), ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 3.
[15] Дубровин Н. Н. Указ.соч. — Т. I. — С. 73.
[16] КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 122.
[17] Peyssonel. Traite suz le commerce de la mer Noire. — Paris, 1787. — Т. 1. — С. 51.
[18] КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 2027, арк. 17.
[19] ЗООИД. — Т. 7. — С. 191.
[20] КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 93.
[21] Вольский М. М. Указ. соч. — С. 53.
[22] Дубровин Н. Н. Указ. соч. — Т. 2. — С. 635.
[23] Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. — С. 193.
* Фірман — іменна ханська грамота.
[24] КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 143.
[25] Там же, ф. 802, оп. 1, спр. 2, арк. 311.
[26] Там же, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 93.
[27] Скальковский А. А. Соляная промышленность в Новороссийском крае // Журнал министерства внутренних дел. — Т. 25. — Кн. 1. — Спб., 1845. — С. 31.
[28] Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. 2. — С. 477.
[29] КДРА, ф. 802, оп. 1, спр. 3, арк. 64.
[30] Скальковский А. А. Опыт статистического описания... — Ч. 2. — С. 477.
[31] КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 2020, арк. 28.
[32] Голобуцкий В. А. К вопросу о социально-экономических отношениях Запорожья во второй половине XVIII в. // Исторические записки. — М., 1953. — Т. 44. — С. 235.
[33] Клеман. Указ. соч. — С. 243.
[34] Марков Е. Очерки Крыма. — Спб., 1902. — С. 299.
[35] КДРА, ф. 802, оп. 1, спр. 3, арк. 63.

[36] Чулков М. Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего. — Спб., 1785. — Т. 2. — С. 118.
[37] Клееман. Указ. соч. — С. 243.
[38] ЗООИД. — Т. 7. — С. 191.
[39] Дубровин Н. Н. Указ. соч. — Т. 1. — С. 551.
[40] Там же. — Т. 1. — С. 643.
[41] КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 117.
[42] Там же, спр. 2037, арк. 72.
[43] Там же, спр. 465, арк. 38.
[44] Там же, ф. 802, оп. 1, спр. 2, арк. 11.
[45] Скальковский А. А. Торговля и промышленность в Новороссийском крае // Журнал министерства внутренних дел. — Спб., 1850. — Ч. 29. — Кн. 3. — С. 204.
[46] Клееман. Указ. соч. — С. 107.
[47] ЗООИД. — Т. 17. — С. 96.
[48] Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Спб., 1885. — Ч. 1. — С. 217.
[49] КДРА, ф. 802, оп. 1, спр. 2, арк. 27.
[50] Дубровин Н. Н. Указ. соч. — Т. 2. — С. 559.
[51] Там же. — Т. 1. — С. 278.
[52] КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 464, арк. 64.
[53] Там же, ф. 802, оп. 1, спр. 7, арк. 24.
[54] Там же, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 153.
[55] Дубровин Н. Н. Указ. соч. — Т. 3. — С. 715—716.
[56] Скальковский А. А. История Новой Сечи... — Ч. 2. — С. 238.
[57] Клееман. Указ. соч. — С. 133.
[58] КДРА, ф. 536, оп. 1, спр. 96, арк. 78.
[59] Там же, ф. 535, оп. 1, спр. 2027, арк. 66.
[60] Дубровин Н. Н. Указ. соч. — Т. 1. — С. 278.
[61] Скальковский А. А. История Новой Сечи... — Ч. 1. — С. 223.
[62] ЗООИД. — Т. 16. — С. 157.
[63] Дубровин Н. Н. Указ. соч. — Т. 1. — С. 50.
[64] Клееман. Указ. соч. — С. 118.
* Фактор — дрібний комісіонер.
[65] Клееман. Указ. соч. — С. 241.
[66] Скальковский А. А. История Новой Сечи... — Ч. 1. — С. 243.
[67] Там же. — Ч. 3. — С. 326.
[68] КДРА, ф. 535, оп. 1, спр. 936, арк. 82.

Н. С. Козлець (Київ)

Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму

Майже шість десятиліть тому в далекій Чувашії загинув в'язень сталінської політичної тюрми Євген Перкович — римсько-католицький священик з України, який у 1927 р. публічно зрікся від духовного сану і віри, став служити радянській владі й атеїзмові, тим самим здобувши сумну славу відступника.

Народився він 6(18) жовтня 1875 р. у Києві. Його батьки — Петро Юліанович та Олена Іванівна — походили з безземельних польських дворян. Дід з материнського боку був лікарем, а з батьківського — фармацевтом [1]. Батькові Євгена кар'єра не вдалася. Все життя заробляючи на хліб службою у конторі, він, як і тисячі інших освічених, гордовитих, але позбавлених землі нащадків шляхетних польських родин, не здобув успіху та великих багатств.

Проте нарікати на тяжке дитинство і юність Євгенові не довелося, адже зростав він у родині, що належала до привілейованого класу. Батькові заробітки і дворянський герб все ж допомагали Перковичам утриматися на гідному щаблі у суспільній ієрархії, тоді як багатьом шляхтичам після повстань 1831 та 1863 рр. царат перетнув дорогу навіть до таких скромних здобутків. Полякам була обмежена можливість вступу на державну чи військову службу і, тим більше, успішної кар'єри. За велінням імператора Миколи I було проведено ревізію їхніх дворянських титулів. В Україні ця операція по адміністративному вишговхуванню бунтівної шляхетної голоти з рядів привілейованого класу з особливою силою розгорнулася після 1841 р., коли під керівництвом сумнозвісного генерал-губернатора Київщини, Волині і Поділля Д. Г. Бібікова [2] запрацювала спеціальна комісія, що розглядала особові справи всіх шляхтичів. На підставі ухвал цієї комісії та дворянських зібрань з товстих книг — реєстрів членів «благородного» стану — було безжалісно викреслено 64 тис. імен непокірних царатові й магнатам польських дворян [3]. Багатьох з них було позбавлено не лише дворянських грамот, маєтків і садиб, а й права мешкати в Україні.

Заслуга збереження дворянства за родом Перковичів належить, очевидно, дідові Євгена — Юліану, який, не володіючи землею, все ж зумів пройти офіційну легітимацію. Цей дідовий успіх надалі, як рятувальний круг, підтримував його нащадків, хоча у пошуках заробітків їм довелося служити в маєтках більш удачливих і заможних співвітчизників-аристократів, заводських конторах нуворишів-підприємців, а також поповнювати ряди представників «вільних» професій — лікарів, юристів, інженерів... Декому посміхнулося щастя, як рідному дядькові Євгена — Віктору Перковичу, який, розбагатівши, став власником трьох цукрових заводів на Сумщині.

Дитинство Євгена минуло у селі Кашперівці Таращанського повіту Київської губернії, де в конторі великої цукроварні служив його батько. Він був старшим сином, крім нього в сім'ї підростали брат Казимір і сестра Ядвіга. Невідомо, яким вбачали батьки майбутнє свого первістка, але, як і годиться дворянам, дев'ятирічного Євгена віддали до класичної гімназії, оскільки атестат про її закінчення в тогочасній Росії торував надійний шлях до університету. Проте подолати гімназичний марафон тривалістю вісім років Євгену не вдалося, і на четвертому році навчання він «зійшов з дистанції». Надалі Євген ніколи не згадував про причини, що спонукали

залишити цей освітній заклад у м. Білій Церкві. Можливо, йому не вдалося осилити досить складну програму чи втриматися у рамках суворої дисципліни, яка панувала в гімназіях царської Росії. Вірогідно, що не складалися взаємини з викладачами та однокласниками. Досить ймовірною причиною могло послужити зубожіння батьків, неспроможних платити за навчання. У будь-якому разі залишення гімназії стало першою великою невдачею у житті Є. Перковича.

Але дитинство минуло, і настала пора самовизначення. Сімнадцятирічний Євген обрав, очевидно, за порадою рідних, професію діда і пішов в учні до фармацевта. Після трьох років праці і навчання в аптеці І. Ф. Вержбицького у м. Золотоноші Полтавської губернії він підтвердив здобуту кваліфікацію, витримавши іспит на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира й одержавши посвідчення помічника аптекаря. Надалі Є. Перкович ще понад шість років працював за обраним фахом і, здавалося б, тоді в його житті не відбулося нічого надзвичайного.

Дивує лише, що за цей порівняно короткий термін він щонайменше сім разів змінював місце не лише роботи, а й проживання. Справжній калейдоскоп українських міст і містечок промайнув перед очима непосидючого аптекарського помічника: Єлисаветград, Одеса, Катеринослав, Тетіїв, Київ, Бар, знову Київ... Залишається загадкою, що саме спонукало молодого фармацевта до таких частих переїздів: пошуки «місця під сонцем», якісь складні душевні терзання, романтичне кохання чи банальні невдачі у роботі...

Після тривалих мандрів Євген Перкович повернувся до рідного Києва і, працюючи в аптеках, водночас навчався на провізорських курсах при університеті. І раптом у 1902 р., досягнувши двадцятисемирічного віку, він залишив навчання, давно обраний фах, улюблене місто і ступив на шлях служіння церкві. Євген знову зробив вибір і, здавалося, остаточний, вступивши до Житомирської римсько-католицької семінарії [4]. По її закінченню (1907 р.) він прийняв духовний сан. Далеко в минулому залишилися пошуки місця в житті, юнацькі хитання, душевні пориви і сум'яття. У будь-якому разі так мало статися, оскільки на плечі Перковича лягла нелегка ноша духовного пастиря. Але послужний список ксьондза-неофіта насторожує і свідчить про супротивне. Знову, як і в аптекарському минулому, часті мандри по містах і містечках: Біла Церква, Умань, Олександрія поблизу Рівного, Несвіч на Волині, Бердичів, Терешки поблизу Старокостянтинова і, нарешті, Проскурів. Як потім із жалем згадував його семінарський професор, ксьондз Теофіл Скальський [5], з Євгена Перковича вийшов кепський слуга Божий, сповнений дивацтв і нервозності [6]. Ще до революції єпископи мали з ним багато клопоту, і зокрема, цим пояснюються часті переводи з однієї парафії на іншу.

Подальші події в житті ксьондза Перковича стануть мірилом стійкості його характеру і глибини віри в Бога. Відомо, що дореволюційна російська дійсність готувала священикам латинського обряду багато важких випробувань, оскільки католицька церква перебувала поза межами державного девізу «Православ'я, самодержавність і народність» [7] і постійно зазнавала утисків. На відміну від православного духовенства, яке займало почесне становище, ксьондзи викликали підозру і пильну увагу царських жандармів. За порушення вимог влади римсько-католицьких священиків карали штрафами, пониженням у посаді, переведенням до непрестижної (отже, неприбуткової) парафії, а то й засланням до Сибіру.

Стосунки Є. Перковича і царських чиновників теж не відзначались обопільною доброзичливістю, і, як наслідок, ксьондза одного разу було оштрафовано за нелояльність. Проте справжні випробування випали на його долю пізніше.

У червні 1917 р. ксьондза Перковича було призначено настоятелем костьолу у с. Терешки поблизу Старокостянтинова [8]. Саме в цій мальовничій місцевості на стику Волині і Поділля отця Перковича застали події 1917 р.

і подальший період громадянського розбрату, коли Україна перетворилася на поле битви армій численних урядів і держав.

Наприкінці 1919 р. з боями проти Червоної армії на Волинь і Поділля прийшла армія Пілсудського. Місцеве римсько-католицьке духовенство не приховувало симпатій до її вояків і зустрічало їх як визволителів. У костьолах правилися молебні, ксьондзи очолювали польські патріотичні маніфестації і паради. Головнокомандувач польського війська наносив візити настоятелям костьолів: як це зробив, наприклад, у Вінниці разом з главою Директорії УНР С. Петлюрою. Вони разом з почтом відбули службу Божу в місцевому католицькому храмі, а потім мали тривалу бесіду з його настоятелем Я. Левинським [9].

Перебуваючи зі своїм штабом у Житомирі, Ю. Пілсудський був гостинно прийнятий на постій у домівці настоятеля місцевого римсько-католицького кафедрального собору А. Федуковича [10]. Апофеозом стало 3 травня 1920 р., коли на центральному майдані Кам'янця-Подільського єпископ П. Маньковський [11] у присутності дипломатів західних держав, польського війська і тисяч мешканців міста відправив урочисту літургію з нагоди дня конституції відродженої Польщі.

Добротне озброєння й обмундирування, бравий вигляд жовнірів вселяли ксьондзам сподівання на близьке приєднання Правобережної України до Польщі (чимало з них вбачало відроджену державу польського народу саме у кордонах 1772 р.). Але в червні 1920 р. польське військо почало стрімко відкочуватися на захід. Ксьондзи, вже маючи сумний досвід знайомства з радянською владою, не стали чекати кіннотників Будьонного і виїхали в переважній своїй більшості до Польщі. Залишили свої парафії не лише десятки рядових душпастирів: до своєї резиденції у Житомирі більше ніколи вже не повернувся глава Луцько-Житомирської римсько-католицької єпархії І. Дубовський [12], перебрався за Збруч також інший єпископ — П. Маньковський. Втеча ксьондзів від радянської влади влітку 1920 р. була настільки масовою, що десятки католицьких парафій на українських землях залишилися без духовних пастирів і тут повністю порушилася церковна ієрархія. На місцях зосталися переважно зовсім хворі і немічні священики, яким несила було вирушати у далеку дорогу, а також ті, в кого почуття пастирського обов'язку переважило страх за власне життя і спокусливе бажання покинути небезпечний, сплюндрований війною край [13].

Євген Перкович належав до тих нечисленних служителів церкви, які з честю витримали цей нелегкий іспит долі, проявили мужність і силу духу, не покинувши напризволяще своїх парафіян. Він залишився у Терешках, хоча до Польщі виїхали не тільки колеги-ксьондзи, а й майже вся його рідня, в тому числі молодший брат Казимір [14].

Тим часом восени 1920 р. на радянсько-польському фронті стихли бої, і держави-супротивники розпочали мирні переговори. Більшість ксьондзів — утікачів з України почали повертатися до своїх парафій, плекаючи надію, що в мирні часи радянська влада не буде злопам'ятною і не дорікатиме за їхні симпатії до Пілсудського, а, навпаки, згадає про заслуги католицької церкви у багатовіковому протистоянні імперії Романових [15]. Проте ці сподівання виявилися марними. На радянському боці їх чекали арешт і звинувачення, зокрема, у нелегальному переході кордону. Правда, цього разу вони відбулись умовним або кількамісячним покаранням — радянська Феміда діяла з оглядкою, остерігаючись наражатися на дипломатичні ускладнення напередодні укладання Ризької угоди.

Але й після 18 березня 1921 р. на радянську Волинь і Поділля не прийшли мир і спокій. Тут ще багато років по війні вирували антипольські пристрасті, зокрема, з боку владних структур, що змушували місцевих поляків приховувати свою національність, аби вберегтися від репресій [16]. У ксьондзах, які відкрито гуртували польське населення навколо костьолу, закликали зберігати національну єдність і віру батьків, радянська влада відразу ж розгледіла серйозного противника, на боротьбу з яким кинула всі засоби. Зокрема, чи не найзручнішим знаряддям став ленінський декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, проголошений у

Москві ще в січні 1918 р., але послідовне виконання якого в Україні загальмувалося внаслідок воєнних дій. Проте з травня 1921 р. і в УСРР розгорнувся широкомасштабний революційний наступ більшовиків на релігію і церкву [17]. Всупереч багатослівним обіцянкам про справедливість і волю сумління, реалізація ленінського декрету значно обмежила права віруючих, а для духовенства означала цілковиту втрату політичних прав і соціальних гарантій [18].

Радянське законодавство відвело священикам незвичне і досить дивне місце, усунувши від керівництва парафіями і перетворивши їх у так званих «службовців культу», найнятих релігійними громадами для відправи обрядів. Позбавивши духовенство права на володіння землею, знаряддями праці і навіть помешканням, влада, здавалося, беззастережно могла його представників зарахувати до почесного класу пролетарів, але натомість священиків обернули на ізгоїв суспільства, на яких всюди чигали заборони й обмеження.

Не дивлячись на репресії, утиски і злигодні, духовенство витримало цей перший штурм, і на початку 20-х років відмова від сану не стала в Україні звичним явищем, хоча траплялись окремі випадки, переважно в середовищі православних священиків, не звиклих до поневірянь і обтяжених турботами про виживання власних сімей. Римсько-католицьке духовенство, ще за царських часів призвичаєне до немилості влади, згуртоване і дисциплінованe, не обтяжене родинами (хоча для більшості душпастирів у той час пристойні черевики або нова сутана були розкішшю), виявилося більш «міцним горішком». Але і в його спаяних рядах інколи з'являлися прогалини.

Першим збочив з обраного шляху ксьондз Є. Перкович. Важко сказати, які світоглядні зміни відбулися в його душі, але у 1921 р. він зважився на нечуваний крок: звернувся до Старокостянтинівського комітету КП(б)У із заявою про бажання зректися сану [19].

Не варто вважати цей крок суто добровільним. Потрапивши по волі властей до категорії «нетрудового елементу», «контрреволюціонерів», «ворогів народу» і — на додачу, як поляк і ксьондз, — одержавши тавро «польського шпигуна», Євген Перкович, очевидно, зламався під тягарем цих звинувачень. Проте старокостянтинівськими комуністами заява ксьондза, яка в тих умовах могла справити враження вибуху бомби, мабуть, з тактичних міркувань не була оприлюднена. Вибуху тоді не сталося, а «бомбу» вміло перелаштували в заряд уповільненої дії [20]. Тим часом неврівноваженого ксьондза церковне керівництво без зайвого галасу перевело до іншої парафії. Так у 1922 р. Є. Перкович опинився у Проскурові на посаді помічника настоятеля костьолу.

Хоча Проскурів від Терешок віддалений всього на кілька десятків кілометрів, але з переїздом до міста життя ксьондза зазнало суттєвих змін. Після тихого сільського закутка він потрапив до провінційного, але водночас одного з найбільших міст Поділля з кількатисячною католицькою громадою, яку не розпорошили навіть війна і революція. Правда, інтелігенція ледь не вся емігрувала, і культурне життя міста занепало. Коло спілкування Є. Перковича обмежувалося колегами-ксьондзами і парафіянами, серед яких переважали місцеві ремісники, дрібні крамарі, службовці та селяни навколишніх сіл. Настоятелем Проскурівського костьолу і безпосереднім керівником Перковича став його давній знайомий і земляк Сигізмунд Квасневський [21]. Не дивлячись на те, що обидва відзначалися складністю характерів (Перкович — нервовий і неврівноважений, а Квасневський відштовхував від себе зверхністю і підкреслено панськими звичками), між ними склалися доброзичливі взаємини. Крім свого пробоща, Перкович у службових справах спілкувався з іншими ксьондзами Проскурівського деканату [22], і насамперед з деканом Яном Ладиго [23] — мудрим старим душпастиром, який, мешкаючи на прикордонні, ще за царату здобув прикрий досвід нелегального перетинання кордону і через це — неприємностей спочатку від охранки, а пізніше — від ДПУ.

На наради до декана з'їжджалися підлеглі йому ксьондзи: А. Ліневич [24], Й. Йосюкас [25], А. Кобець [26], К. Нановський [27], С. Будрис [28], Ф. Чирський [29], А. Куровський — священики різного віку, характеру, культурного рівня. Поступово між ними і ксьондзом Перковичем визначилися взаємні симпатії й антипатії. Зокрема, Є. Перкович надалі намагався уникати спілкування зі своїм ярмолинецьким колегою Францом Чирським — фанатично віруючим і прямолінійним ксьондзом, який категорично відкидав будь-які відхилення від канонів і догм католицької церкви. У свою чергу, ксьондз Чирський неприхильно, навіть з підозрою ставився до Є. Перковича, котрий завдяки своїм духовним пошукам і контактам з можновладцями зажив у католицьких колах недоброї слави «модерніста» й егоїста.

Але, незважаючи на появу недругів, Є. Перкович у Проскурові не перебував у цілковитій ізоляції. За принципом «свій свояка вгадує здалека» він, крім Квасневського, затоваришував іще з ксьондзами Казіміром Нановським та Станіславом Ганським [30], які теж мали репутацію «модерністів» і примиренців з радянською владою.

Новий товариш Є. Перковича, у якого він часто і залюбки гостював, ксьондз Нановський, був людиною надзвичайно енергійною, веселої і поступливої вдачі. Завдяки цим якостям він мав великий вплив на своїх парафіян і користувався довірою та приязністю як хліборобів, так і контрабандистів [31]. Водночас особливостями характеру і поведінки цього колеги й приятеля Є. Перковича намагалися скористатися працівники ДПУ УСРР, які домагалися від нього співробітництва [32], і в результаті 22 березня 1925 р. у газеті «Червоний кордон» — друкованому органі Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У й окрвиконкому, з'явився відкритий лист ксьондза К. Нановського до папського нунція у Варшаві [33].

У цій публікації спочатку вихвалялася релігійна політика Радянського Союзу, потім ішли ремствування на невдячність місцевих ксьондзів, що виявлялась у зв'язку з єпископом у Польщі та шпигунстві на користь дефензиви, і в кінці висловлювалися пропозиції по створенню самостійного католицького єпископату в Україні. Зміст і лексика листа зраджували справжніх його авторів, котрі замаскувались іменем ксьондза. Керівництво і душпастирі Кам'янецької єпархії знали про вимушеність цього кроку Нановського, не вважали його відщепенцем і не відторгали зі свого середовища [34].

Подібна ж історія, але з іншим (швидким і трагічним) фіналом, сталася із житомирським ксьондзом А. Федуковичем, який після оприлюднення в радянській пресі «його» відкритого листа до Папи Римського внаслідок тяжких душевних терзань здійснив над собою 4 березня 1925 р. аутодафе. Діставши численні опіки, він невдовзі помер [35].

У середині 20-х років радянська влада вже могла пожинати плоди своєї антирелігійної політики. Газети рясніли оголошеннями «служителів культу» про зречення від сану [36], і Поділля не стало винятком у цьому відношенні. Лише за один рік (від травня 1924 р. по квітень 1925 р.) газета «Червоний кордон» щонайменше 22 рази публікувала антирелігійні заяви колишніх священиків, дияконів, дяків, церковних старост [37]. Для цього навіть було заведено спеціальну рубрику під назвою «Втікають з табору чорних».

НКВС УСРР вів ретельний облік таких «втікачів». За його даними, у 1925 р. по республіці від сану відмовилося 226 «служителів культу» [38] — переважно православних дяків і дияконів. Серед них зрідка траплялися й католики — церковні старости, органісти, проте не було жодного ксьондза, а це означало для ДПУ і НКВС УСРР, що вони «пасуть задніх» порівняно із своїми колегами — спецслужбами сусідньої радянської Білорусії, які в той час вже мали на своєму рахунку римсько-католицького священика-зреченця [39].

Всупереч похвальбі ДПУ УСРР про тісну «співпрацю» з багатьма ксьондзами, ті у своєму вимушеному угодовстві все ж всіляко уникали пе-

реступати межу святотатства. Першим знову зробив рішучий і безповоротний крок вікарний ксьондз Проскурівського костьолу Євген Перкович. Саме до його поруйнованої душі вдалося підібрати ключі «психологам» з ДПУ [40]. Відкритого листа про зречення від духовного сану і релігії він підписав 3 січня 1927 р., а через два дні його опублікувала газета «Червоний кордон», вмістивши також, очевидно, для більшої переконливості, мальований портрет ксьондза [41].

Певна річ, що заява про зречення була написана рукою Є. Перковича, як і те, що це був незграбний «твір на задану тему», виконаний якщо не під диктовку, то принаймні у співавторстві [42]. Не обійшлося без агітпропівських шаблонів, не раз застосованих у раніше опублікованих заявах зреченців: «Після 24-річної праці духовної й розумової я прийшов до повного, твердого переконання, що крім моралі, що є однакова для всіх релігій, бо вона є ніщо інше, як вимога здорового розуму, вся інша, так би мовити «догматична» наука релігії про небо, пекло тощо — все це застарілі, фантастичні й безглузді мрії», «я переконався, що вся релігія, взагалі, — це є шкідливий пережиток, «проклята спадщина минулих віків», і голосно заявляю, що я урочисто рву всякий зв'язок з римською релігією й з цього часу намагатимуся жити не за заповідями будь-яких релігій, а так, як велить мені мій розум».

Зречення римсько-католицького священика від релігії й сану — подія неординарна [43], і тому Перковичу для заяви було надано не 1-2 абзаци, як звичайно, а ледь не всю газетну сторінку, де він виклав 15 пунктів своїх аргументів на користь атеїзму.

Невдовзі, 16 січня 1927 р. декларація Є. Перковича за вказівкою невидимого, але всюдисущого режисера знову з'явилася у пресі і цього разу, будучи розтиражованою республіканським польськомовним комуністичним часописом «Сєрп» [44], стала відома по всій радянській Україні. Це був інший, значно перероблений і адаптований варіант з розрахунком на читачів-поляків, що відрізнявся від попереднього не лише мовою та дещо скороченим обсягом, а й суттєвим нововведенням: з'явилася прив'язка до сучасної політики. Прихованим співавторам ксьондза-зреченця розправи з релігійним світоглядом виявилося вже недосить, тому їх погляди від небес звернулися до справ земних. І, як результат, замість чітко сформульованих у «Червоному кордоні» 15 антирелігійних аргументів Перковича у «Сєрпі» з'явилася мішанина з 12 пунктів та на додачу — прозорі натяки на експансію Ватикану і його воїнства — католицького духовенства [45].

Спаливши за собою всі мости, колишній ксьондз повністю віддався на милість своїх комуністичних покровителів, а ті, побоюючись гніву обурених парафіян (інакше як Іудою на Поділлі Перковича не називали) та маючи на меті подальше використання зреченця, вивезли його в день опублікування заяви до тодішньої столиці — Харкова. Але там він перебував недовго — недоцільно було тримати головну козирну карту в антикатолицькій пропаганді на віддалі від Правобережної України, де найбільш скупчено мешкали поляки та німці-католики. Тому напровесні 1927 р. Є. Перкович за направленням завідуючого Польбюро ЦК КП(б)У С. Лазоверта [46] з'явився у Києві, в редакції «Сєрпа». Керівництво часопису дбайливо заопікувалося новим співробітником, його влаштували до готелю «Новая Россия», де він відпочивав цілий місяць і лише з квітня приступив до роботи. Працював він старанно й активно. До кінця 1927 р. з-під його пера вийшли антирелігійна брошура і кілька статей, опублікованих газетами «Сєрп», «Глос млодзежи» та журналом «Безвірник».

Є. Перкович, докладаючи зусиль на новому полі діяльності, намагався уникнути шаблонних помилок войовничого атеїзму. Досконало знаючи особливості римсько-католицької релігії і психологію віруючих, новоспечений атеїст рекомендував впливати на їх свідомість витонченими методами, хитро й обережно, згладжуючи гострі кути. Зокрема, священні таїнства і догмати церкви він радив не заперечувати прямолінійно, а лише тонко натякати на їх хисткість і шкідливість. Усвідомлюючи власну непопулярність,

екс-ксьондз, як правило, свої твори підписував чужими іменами, а їх антикатолицький зміст маскував цікавими сюжетами.

З готелю Перкович невдовзі переселився на квартиру, в якій, проте, бував дуже рідко. Влада сповна користувалася ксьондзом-відступником: його возили по містах і селах з католицьким населенням, перед яким він читав антирелігійні лекції (лише у 1927 р. Є. Перкович зробив 57 таких виступів у 52 населених пунктах, а в 1928 р. він ще понад 60 разів виступив перед публікою) [47].

Однак роль антирелігійного проповідника-гастролера швидко обридла та й була обтяжливою для літнього ксьондза-розстриги. Тим більше, що заробітки на атеїстичному поприщі його теж не задовольняли. Згодом виразно проявилася і знову нагадала про себе властива Є. Перковичу суперечливість натури — запопадливість у служінні новим хазяям сусідувала і боролася з докорами сумління. Тому вже через рік після зречення Є. Перкович став просити про повернення виборчих прав — без цього неможливо було влаштуватися на будь-яку іншу роботу. Проте «легше було верблюдові пройти крізь вушко голки», аніж священику, нехай навіть колишньому, добитися від радянської бюрократичної машини відновлення прав [48]. Тричі звертався Є. Перкович із заявами до Київського окрвиконкому (19 лютого і 20 жовтня 1928 р., 2 січня 1929 р.) [49], один раз — до Центральної виборчої комісії при ВУЦВК (23 квітня 1929 р.) [50], додаючи щоразу купу необхідних при цьому паперів — анкет, довідок, власних життєписів. Наполегливо прохаючи про надання статусу повноправного громадянина СРСР, колишній ксьондз детально інформував органи влади про свою активну антирелігійну діяльність. При цьому він зберігав власну гідність і жодного разу не принизився до вірнопідданських запевнень, каяття та самобичування за «темне попівське минуле». Щоразу, одержуючи у відповідь лаконічні повідомлення про те, що прохання відхилено, а його прізвище занесено до списку позбавлених виборчих прав, Перкович не виявляв слабкодухості і вперто продовжував оббивати пороги радянських установ, залучав до цього своїх комуністичних опікунів, зокрема, С. Лазоверта та Я. Саулевича [51]. Але клопотання цих високопоставлених партійців вщент розбивалися об мури артикулів всевладних інструкцій та обіжників, аж поки не втрутилося ДПУ, яке вирішило віддячити своєму неоціненному слузі даруванням «волі».

14 березня 1929 р. ДПУ УСРР надіслало до ВУЦВК коротенького листа: «В Центральної виборчої комісії є справа про встановлення в правах Перковича Євгенія Петровича. Вже 2 роки, як цей Перкович відмовився від сану католицького ксьондза. За весь цей час дуже добре ставив себе до Радвлади, а також їздив по Україні з доповідями на антирелігійні теми. Але ж до цього часу Перковича у правах виборчих та громадянських не встановлено. З приводу цього, а також, *маючи на увазі деякі обставини, ми вважаємо за необхідне, аби Перковича було встановлено у виборчих та громадянських правах терміново*» [52].

Отже, послідовники «залізного Фелікса» клопоталися за Перковича аж ніяк не з благодійних спонукань. Добре знаючи нерівний характер впертого і гордого ксьондза, ДПУ остерігалося його несподіваних і неконтрольованих вчинків, котрі могли звести нанівець всю його антирелігійну діяльність, а заразом демаскувати брудні методи антикатолицької роботи республіканських спецслужб, що занадто нагадували прийоми їх «колег» з відомого ордену єзуїтів.

Проте навіть всемогутньому ДПУ у даному випадку не просто було змусити бюрократичну машину крутитися у потрібний бік. Вищий орган державної влади УСРР задля годиться зробив запит до Київського окрвиконкому й, одержавши відповідь про законні підстави відхилення заяв Є. Перковича, не квапився виконувати рекомендації ДПУ. Така незвична непокірливість чиновників ВУЦВК перед страхітливим репресивним органом могла б викликати подив, якби не брати до уваги, що саме в 1929 р., коли вирішувалася справа Перковича, в Україні найбільшого розмаху набула антирелігійна кампанія і чималий внесок до неї зробив вищий дер-

жавний орган УСРР на чолі з його головою Г. І. Петровським. До порядку денного ледь не кожного засідання президії ВУЦВК включалося питання про зачинення церков і влаштування в них клубів, шкіл, електростанцій, лазень, ветеринарних амбулаторій, зерносховищ... Лише впродовж одного цього року «великого перелому» ВУЦВК, за підрахунками автора, ухвалив вироки для 281 храму [53]. На тлі подібних «здобутків» у боротьбі з релігією повернення прав колишньому ксьондзу та ще й всупереч правилам здавалося абсурдом, якщо не злочином.

Але для ДПУ закони не писані, і через три місяці, 17 червня 1929 р., надійшов ще один його лист, адресований особисто секретареві ВУЦВК М. С. Василенкові: «В Центральної виборчої комісії є справа про встановлення у виборчих та громадянських правах бувшого ксьондза Євгенія Петровича Перковича.

№ 25697 від 14 березня ц. р. ми вже прохали Вас терміново розглянути цю справу, аби встановити Перковича в громадянських правах. Про це розмовляв з Вами також зав. відділом нацмен ЦК КП(б)У тов. Лазоверт. Ще раз просимо якнайскоріше розглянути цю справу з приводу того, що, коли *ця справа не буде терміново розв'язана, можуть бути неприємні випадки з боку Перковича, що ні в якому разі не бажано»* [54].

Того ж дня «крига рушила». На закритому засіданні секретаріату ВУЦВК під головуванням Г. І. Петровського було розглянуто одне-єдине питання з ухвалою: «Надати виборчих прав гр. Перковичу Є. П., мешканцю Київської округи» [55].

Одержавши даровану (в індивідуальному порядкові!) вищим органом влади радянської України «волю», колишній ксьондз хотів перекваліфікуватися на аптекаря, але його знову спіткала невдача. Аптекоуправління не довіряло йому посади до тих пір, поки, згідно з інструкцією, не минуло 5 років від зречення. Тому Перкович змушений був і далі заробляти на хліб «літературною» працею в «Сєрпі» та «Безвірнику». Лише в 1931 р. він домігся призначення завідуючим аптекою в с. Мирівка Кагарлицького району на Київщині. Однак досягти ідилічної картини тихого життя серед чудової наддніпрянської природи йому навряд чи вдалося, тому що саме в ці роки (1931 — 1933) українське село билося в агонії від голодомору.

Невдовзі Є. Перкович знову знадобився ДПУ, щоправда, в іншій іпостасі — «учасника» «Польської організації військової» [56]. 30 липня 1933 р. у нього дома було зроблено трус, і хоча, крім газетних вирізок із заявою господаря про зречення від сану, нічого не знайшли, Перковича було заарештовано [57].

І тут Є. Перкович, слід віддати йому належне, проявив твердість — понад три місяці не погоджувався на роль «контрреволюціонера», відмовлявся підписувати диктовані слідчим фальшиві зізнання. Та все ж в умовах в'язниці його опір було зламано. 11 листопада 1933 р. він почав зізнаватися: «Решив окончательно и раз и навсегда порвать с моим контрреволюц[ионным] прошлым, я признаю себя виновным в принадлежности к контрревол[юционной] польской организации ПОВ и обещаю осветить как мою собственную подпольную контрревол[юционную] дея[те]льность, так и дея[те]льность таковую других лиц, поскольку она мне известна или будет известна, невзирая на какие-либо обстоятельства родства, дружбы и т. п., имея в виду лишь пользу Соввласти СССР и тем заслужить ее доверие» [58].

Перковича допитували тричі — 14 листопада 1933 р., 3 і 4 січня 1934 р. [59] Навіть з протоколів цих допитів видно методи роботи слідства. Обвинуваченого питаннями навмисно «наводили» на потрібну відповідь. Застосовуючи різні «заохочення», погрози та обіцянки, слідчий ДПУ Г. Л. Ракита змушував Перковича, пригадуючи моменти із свого життя, обмовляти себе і своїх знайомих. Таким чином було сплетено павутину безумних небилиць про участь колишнього ксьондза у ПОВ.

Слідство дійшло висновку, що заарештований є, «безумовно, соціально небезпечним елементом», винним у злочинах, передбачених арт. 54-2 і 54-11

Карного кодексу УСРР, і пропонувало, «враховуючи його похилий вік», на п'ять років вислати за межі УСРР. Попри всю тяжкість звинувачення, висновок слідства завершувався скромною довідкою, що речові докази по справі відсутні [60].

Прокурор Київського облвідділу ДПУ Ямпольський, розглянувши справу, констатував, що колишній ксьондз як член ПОВ «останнім часом активно себе не виявляв» і, з огляду на це та поважний вік заарештованого, запропонував суду менш суворе покарання — заслання на три роки до Західного Сибіру [61].

26 лютого 1934 р. судова трійка при колегії ДПУ УСРР ухвалила вислати Є. Перковича на три роки до Казахстану [62]. Невдовзі він відбув до м. Уральська, щоб вже ніколи більше не повернутися на Україну.

Безталанний ксьондз зник і про нього швидко всі забули. Пам'ятав і непокоївся про його долю лише молодший брат — адвокат Казимір Перкович, який мешкав у польській частині Волині. Він намагався довести, що вся історія із зреченням від сану його брата-ксьондза — міф, вигаданий радянською пропагандою, що сам Євген Перкович ніколи відступником не був і за це засланий до Сибіру, і що антикатолицьку агітацію під його іменем провадив якийсь самозванець — ставленик комуністів [63]. Втім, ніхто у Польщі не вірив створеній люблячим братом легенді, єпископ Шельонзек відмовився клопотатися перед урядом про обмін Є. Перковича [64].

Тим часом Є. Перкович, відбувши покарання, замешкав у м. Шемуршин, що в Чувашії, де, незважаючи на свої 62 роки, завідував аптекою. Але на цьому його митарства не скінчилися. 4 жовтня 1937 р. Є. Перковича знову взяли під варту. Звинувачення були стандартними — контрреволюція і участь у ПОВ. І цього разу слідству довелося долати опір в'язня. «Контрреволюціонер-рецидивіст» Є. Перкович навідріз відмовився каятися і робити фальшиві зізнання. Але специ ГУЛАГу володіли багатим арсеналом приборкування непокірних. Про Перковича просто «забули», звичайно, залишивши його за гратами. Через півроку в'язень визрів для будь-яких зізнань. У квітні 1938 р., зломлений морально і фізично, літня людина, він визнав себе винним у приналежності до польського контрреволюційного підпілля в Україні. Свідків і речових доказів, зрозуміло, знову ж таки не було. Але це не мало ніякої ваги для Трійки при НКВС Чуваської АРСР, яка засудила Є. Перковича до смертної кари. 22 вересня 1938 р. його стратили.

Каламуть житейського моря поглинула ксьондза-відступника. Трагічно склалася доля і всіх його колег та друзів, які не зрадили вірі. Ксьондза С. Квасневського, який після кількох судових процесів та відбуття покарання очолив парафію костьолу Св. Олександра у Києві, у 1937 р. було знову заарештовано і невдовзі страчено. Ксьондз С. Ганський теж у 1937 р. загинув на Соловках. Казиміру Нановському пощастило, рятуючись від репресій, у 1929 р. нелегально дістатися до польського берега Збруча, але незабаром він захворів і в 1936 р. помер.

У 1956 р. під час перегляду справ «спільників» Є. Перковича по ПОВ щодо його власних «зізнань» зазначалося, що вони «дуже поверхові, схематичні та неправдоподібні. В них зовсім нічого не сказано про практичну діяльність організації й самого Перковича, хоча він свідчив, що 16 років був учасником цієї організації». Втім, реабілітований Є. Перкович (посмертно) лише на підставі арт. 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х й початку 50-х років».

[1] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, спр. 239, арк. 170.

[2] Як згадував один із сучасників, цей «в высшей степени самодур и жестокий деспот с крайне ограниченным образованием и до крайности распущенной нравственностью, тем только показал заслугу России, что не давал большой воли польским панам и ксендзам», «сурово следил за польскими затеями и панов держал в ежовых рукавицах» (Див.: Шамрай Г. Оповідання А. А. Солтановського про київське життя 1840-х рр., опущені з цензурних мотивів при виданню 1890-х рр. // Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 89, 95).

[3] Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 512.

[4] *Житомирська римсько-католицька духовна семінарія* — середній навчальний заклад з п'ятирічним терміном навчання, який готував ксьондзів для Луцько-Житомирської єпархії. Заснована в м. Луцьку, в 1840 р. переведена до Житомира. Вступ до семінарії у кожному випадку санкціонувався губернатором. На всіх курсах загалом навчалося 60-70 семінаристів. Висвячення семінаристів у ксьондзи дозволялося лише після досягнення двадцятидворічного віку.

[5] Скальський Теофіл-Олександр (1877 — 1958) — нар. на Поділлі, виходець з родини зубожілої польської шляхти. Закінчив Житомирську римсько-католицьку духовну семінарію (1898) та духовну академію у Санкт-Петербурзі (1902). Духовний сан прийняв у 1900 р. Викладав у семінарії. У 1913—1926 рр. — настоятель костьолу Св. Олександра у Києві, з 1920 р. очолював Житомирську римсько-католицьку єпархію. Неодноразово (1919, 1921, 1926) заарештовувався органами ВУЧК-ДПУ. В'язень ГУЛАГу (1926—1932). Після обміну 15 вересня 1932 р. ксьондзів, ув'язнених у радянських тюрмах, на комуністів, засуджених у Польщі, мешкав у Луцьку, Новому Таргу, Мшані Дольній поблизу Кракова. Залишив спогади про становище римсько-католицької церкви в Україні у 1900—1932 рр.

[6] Див.: Skalski T., ks. Terror i cierpienie: Kościół katolicki na Ukrainie 1900 — 1932: Wspomnienia. — Lublin; Rzym; Lwów, 1995. — S. 304.

[7] Формула, що виражала головні засади так званої «теорії офіційної народності», була проголошена у 1832 р. товаришем міністра народної освіти Росії, крайнім реакціонером С. С. Уваровим, і з часів Миколи I стала гаслом державної політики царату.

[8] Напередодні I світової війни це було занепале і глухе село, де мешкали, переважно, українці-хлібороби православного віросповідання. Як зазначалося у поданні Волинського губернатора Мельникова генерал-губернаторові Київщини, Поділля і Волині Трепову від 27 жовтня 1913 р.: «Село Терешки [...] имеет всего жителей обоего пола 1976 душ, ни правительственных, ни общественных учреждений в нем нет, торговля в этом селении развита крайне слабо, даже, по полученным мною донесениям, в Терешках нет помещений, в которых приезжающие прихожане могли бы найти приют в случае ненастной погоды» (ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 863, спр. 224, арк.3).

Відрізнялися Терешки від навколишніх сіл і хуторів лише тим, що тут знаходився маєток і палац графа Владислава Івановича Грохольського — великого землевласника, ревного католика і польського патріота. У 1911 р. магнат на власні кошти збудував у селі римсько-католицький храм, що не мав офіційного статусу парафіального, а вважався каплицею — філією Базалійського костьолу. Це означало, що богослужіння тут відбувалися не щодня, а лише на великі свята, коли з Базалії приїздив тамтешній ксьондз.

У 1913 р. граф Грохольський клопотався перед царським урядом про утворення в Терешках самостійної римсько-католицької парафії, висловлюючи готовність пожертвувати банківський вклад у цінних паперах вартістю 6500 руб., щорічний прибуток від якого у 300 руб. мав би піти на утримання ксьондза, та 40 десятин землі на влаштування садиби священика. Клопотання підтримав управляючий Луцько-Житомирською дієцезією прелат А. Баєвський. Проте царські сановники взяли під сумнів запевнення графа Грохольського, що він таким чином прагне зміцнити релігійність місцевого люду — «основу благополучия семьи, общества и государства», і запідозрили його в корисливості. Волинський губернатор вважав, що граф «не столько озабочен проведением в жизнь укрепления веры и нравственных начал, о чем он говорит в своих прошениях, как тем, чтобы путем образования прихода прежде всего несколько поднять значение принадлежащего ему села» (ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 863, спр. 224, арк. 3 зв.). З точки зору урядовців, національно-релігійний склад населення Терешок і 23 навколишніх сіл та хуторів, що мали увійти до проектованої римсько-католицької парафії, теж не сприяв задоволенню прохання графа, адже тут мешкало близько 26 тис. православних і лише 1,5 тис. католиків.

Висновки губернатора були однозначними: «Не останавливаясь на развитии мысли, насколько полезно для национальных русских интересов увеличение в крае числа костелов и приходов, я все же считаю себя вынужденным высказаться, что, по моему мнению, открытие нового самостоятельного прихода с точки зрения правительственной власти является вредным, ибо таким образом уступается лишняя позиция полякам». Міністерство внутрішніх справ Російської імперії винесло остаточний вердикт: визнати «ходатайство графа Владислава Грохольского об образовании самостоятельного Терешковского римско-католического прихода Волынской губернии [...] не подлежащим удовлетворению» (ЦДІА України у м. Києві, ф. 442, оп. 863, спр. 224, арк. 7).

Очевидно, римсько-католицьку парафію в с. Терешки було створено лише після Лютневої революції 1917 р., і ксьондз Є. Перкович став першим настоятелем місцевого костьолу.

[9] Левинський Ян Іполитович — нар. 1871 р. у Кам'янці-Подільському, настоятель костьолу у м. Вінниці. Двічі поставав перед радянським судом (1922 р. — за приховування церковних цінностей, 1930 р. — за антирадянську і контрреволюційну діяльність).

[10] Ксьондз Андрій Федукович (1875—1925) — після 1920 р. один з керівників Житомирської єпархії. Заарештовувався ДПУ (1923, 1924). У в'язниці був змушений підписати відкритого листа до Папи Римського, опублікованого у радянській пресі 16 листопада 1924 р. Трагічно загинув.

[11] Маньковський Петро (1866—1933) — виходець із сім'ї великих землевласників. Зазнавав утисків (позбавлявся парафії) з боку царських властей. Наприкінці 1918 р. очолив відроджену Кам'янецьку римсько-католицьку єпархію. З 1920 р. мешкав у Бучачі, пізніше — у Володимирі-Волинському.

[12] Дубовський (Дуб-Дубовський) Ігнатій (1874—1953) — з 1916 р. очолював Луцько-Житомирську дієцезію, з 1919 р. постійно мешкав у Луцьку. В 1925 р. склав повноваження керівника єпархії і поселився у Римі.

[13] Прикладом може послужити ксьондз Т. Скальський, якому рішення залишитися у Києві далося лише після тяжких роздумів і багатогодинних молитв, коли він, розпластавшись на долівці костьолу Св. Олександра, долав спокусу покинути місто разом з польським військом (див.: S k a l s k i T., k s. Op. cit. — S. 207).

[14] П е р к о в и ч К а з и м і р — після 1920 р. мешкав у м. Острозі, пізніше — у Камінь-Каширському. У Варшаві поселилися двоє дядьків Перковича — Віктор і Анатолій — та його двоюрідний брат, офіцер польського Генштабу Едуард Перкович. Сестра Ядвіга залишилась у Харкові.

[15] До повернення в Україну ксьондзів, значною мірою, спонукала тодішня політика Ватикану, який плекав, як згодом з'ясувалося, примарні сподівання, що революція відкриє ворота Росії для римсько-католицької церкви (Див.: S t e h l e H. Tajna dyplomacja Watykanu: Papiestwo wobec komunizmu (1917 — 1991) / Przeklad z niem. — Warszawa, 1993. — S. 15 — 34). Хоча найвагомішим аргументом до повернення у свої парафії-годувальниці для ксьондзів-прагматиків були стоптані черевики та обшарпані сутани, що їх годі було обновити в умовах холодного прийому в Польщі втікачів з України.

[16] Це, зокрема, відзначалось у звіті Подільської губернської комісії нацменшин 1 квітня 1925 р. (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 311).

[17] 10 травня 1921 р. Рада Народних Комісарів УСРР видала постанову про зміцнення радянського правового ладу, в якій наголошувалося на посиленні боротьби з релігією, для чого пропонувалося використати судово-слідчий апарат. Для реалізації постанови у складі Народного комісаріату юстиції УСРР було створено спеціальний відділ — «по відокремленню церкви від держави» (частіше вживаною і такою, що відображала дійсну функцію цього відділу, була інша його назва — «ліквідаційний відділ») (ЦДАВО України, ф. 8, оп. 1, спр. 817, арк. 7 — 9). З осені 1922 р. цей відділ було передано Народному комісаріатові внутрішніх справ УСРР.

[18] Проголошення духовенства «нетрудовим елементом» і позбавлення його виборчих прав було закріплено в арт. 21 Конституції УСРР (ЗУ УСРР. — 1919. — № 19. — Арт. 204) та в Адміністративному кодексі (ЗУ УСРР. — 1927. — № 63—65. — Арк. 350).

[19] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, спр. 239, арк. 158 зв.

[20] З того часу Є. Перкович знаходився у полі зору властей, а також органів ДПУ-НКВС УСРР, які «відокремлення церкви від держави» розуміли як власне право безпардонно втручатися у внутрішнє життя різних конфесій, насаджувати агентуру, вносити розкол, контролювати ледь не кожен крок священнослужителів. Зокрема, відомо, що з метою ідеологічної обробки Є. Перковича з ним постійно листувався якийсь партійний функціонер. Про це листування знали його колеги — ксьондзи і згадує у своїх мемуарах кс. Т. Скальський (Див.: S k a l s k i T., k s. Op. cit. — S. 304).

[21] К в а с н е в с ь к и й С и г і з м у н д (1877—1937) — нар. у м. Тараща на Київщині в небагатій польській родині. Навчався на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира, з третього курсу якого в 1901 р. виключений за участь у студентській нелегальній організації. Кілька років працював домашнім учителем у родинах польських аристократів, потім навчався у Житомирській римсько-католицькій духовній семінарії, яку закінчив у 1909 р. Був ксьондзом у костьолах Вінниці, Проскурова, Ростова-на-Дону, Києва. Неодноразово (1920, 1924, 1927, 1930, 1937) арештовувався органами ДПУ-НКВС УСРР.

[22] До Проскурівського римсько-католицького деканату у 1920-х роках входило 11 костьолів: Сатанівський, Тарнорудський, Завалійський, Чорноострівський, Миколаївський, Проскурівський, Михалковецький, Шарівський, Куманівський, Фельштинський і Ярмолинецький. Загалом на Поділлі станом на 1 квітня 1925 р. діяло 104 костьоли і каплиці, які обслуговували 49 ксьондзів (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 17, арк. 313). Ці дані дещо відрізняються від згаданої у статті сучасного польського дослідника Я. Врубеля цифри, який зазначає, що на початку 1925 р. у Кам'янецькій дієцезії було 42 римсько-католицькі священики (Див.: W r ó b e l J. Polityka ZSRR wobec kosciola katolickiego w latach 1917—1939 // Polacy w kościele katolickim w ZSRR / Pod red. ks. E. Walewandra. — Lublin, 1991. — S. 88).

[23] Л а д и г о Я н (1869 — 1937) — нар. у Литві. З 1902 р. до січня 1930 р. очолював Проскурівський деканат, одночасно був настоятелем костьолу у прикордонному з Австро-Угорщиною, а пізніше з Польщею містечку Сатанів. У січні 1930 р. заарештований і згодом засуджений до семи років позбавлення волі.

[24] Л і н е в и ч А. — у 1922 р. був настоятелем Куманівського костьолу. В 1929 р. за навчання дітей Закону Божому заарештований ДПУ і засуджений до року позбавлення волі (умовно). Незабаром після цього нелегально перейшов до Польщі.

[25] К с ь о н д з Й. Й о с ю к а с — очолював парафію у містечку Чорний Острів. Неодноразово зазнавав переслідувань з боку радянської влади. У 1928 р. заарештований і як підданий іноземної держави (Литви) висланий на три роки за межі прикордонної зони — до м. Ярославль на Волзі.

[26] К с ь о н д з А д а л ь б е р т К о б е ц ь (1873—1937) — настоятель костьолу у містечку Фельштин. Перебував під слідством і заарештовувався ДПУ у 1921, 1927 і 1929 рр. Вироком надзвичайної сесії Проскурівського окрсуду 10 січня 1930 р. засуджений за арт. 54-10 і 54-2 Кримінального кодексу УСРР (контрреволюційна й антирадянська діяльність) до десяти років позбавлення волі. Загинув на Соловках.

[27] К с ь о н д з К а з и м і р Н а н о в с ь к и й (1872—1936) — у 1920-х роках мешкав у містечку Чорний Острів, с. Завалійки і Тарноруда. Неодноразово заарештовувався ДПУ УСРР.

[28] К с ь о н д з С. Б у д р и с — очолював парафії у с. Тарноруда (1922), с. Завалійки (1925). У 1925 р. нелегально перейшов до Польщі.

[29] Ксьондз Франц Чирський (1882 — 1937) — нар. у містечку Волочиськ у бідній родині. Закінчив Житомирську римсько-католицьку духовну семінарію (1905). Зазнавав утисків з боку царських властей. У 1921 — 1929 рр. очолював парафію у містечку Ярмолинці. Заарештований ДПУ УСРР у січні 1930 р. Загинув в ув'язненні.

[30] Ксьондз С. Ганський у 1920-х роках очолював парафії спочатку у містечку Оринин, а потім — у Деражному. Саме про нього «сигналізував» заміткою «Придивіться за іншими» в окружну газету пильний сількор-анонім: «В м. Оринині місцевий ксьондз зібрав в костьолі малих дітей і навчав їх катехізису. Це помітили, заявили секретареві комосередку, — пішли і заарештували його. За ординінським ксьондзом водились і інші грішки проти радвлади. Таких аполітичних «ченців» у нас ще багато. Треба тільки, слідкуючи за ними, відправлять також негайно по стежці ординінського ксьондза» (Див.: Червоний кордон. — 1924. — № 3. — 8 травня). У 1930 р. ДПУ заарештувало кс. Ганського в черговий раз і засудило до семи років позбавлення волі.

[31] Заняття контрабандою у 1920-х рр., поки кордон з Польщею залишався недостатньо укріпленим, набуло значного поширення серед мешканців прикордонних місцевостей Волині і Поділля, що потерпали від дефіциту товарів першої необхідності. Цей стихійний народний спосіб боротьби із злиднями викликав занепокоєння радянських владних структур і, зокрема, став предметом обговорення на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У 16 червня 1926 р. Під час заслуховування доповіді Кам'янецького окружкому відзначалося, що контрабанда «є серйозним фактором стосовно впливу на селянство», «заняття контрабандою не вважається ганебним». Радянські партійні керівники заздрісно нарікали, що у контрабандистів «зв'язок із закордоном, мабуть, набагато кращий, аніж зв'язок між окружкомом і сільськими організаціями», і «такий легкий, що будь-яка баба, якщо їй потрібно придбати пару панчіх, вона йде на той біх (тобто у Польщу. — Н. К.) і купує» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 63, арк. 174, 185).

Послугами контрабандистів часто користувалися й ксьондзи для доставки з Польщі католицької літератури, календарів, церковного вина. За допомогою контрабандистів здійснювалося листування з римсько-католицькими єпископами. При потребі ксьондзи й самі змушені були нелегально долати кордон, а також допомагали полякам — втікачам з радянської України — переправитися до Польщі. Наприклад, ксьондз Нановський, як ніхто, уславився особливим умінням по влаштуванню таких переправ і часто особисто «ходив» до Польщі.

[32] Подібного тиску ДПУ з вимогою співпраці зазнавали в Україні майже всі римсько-католицькі священики. При цьому радянська спецслужба прагнула «вбити кількох зайців»: добути інформацію про внутрішнє життя римсько-католицької церкви, скомпрометувати духовенство в очах пастви і використати його для розколу та подальшого знищення католицизму в Україні. (Аналогічним чином ДПУ діяло і щодо інших конфесій).

У тих випадках, коли на ксьондзів не впливали навіть такі випробувані методи, як залякування, особиста дискредитація, економічний тиск, то непіддатливих заарештовували і вже в умовах в'язниці змушували давати згоду на співробітництво. Як правило, ксьондзи, котрі подібною ціною купували волю, по виході з в'язниці повідомляли про це своєму церковному керівництву. Так сталося, зокрема, з ксьондзами А. Федуковичем, С. Квасневським, Р. Шишком та багатьма іншими. Тим не менше, як це відзначалось у меморандумі керівництва ДПУ для ЦК КП(б)У, у 1926 р. до його таємних агентів було зараховано 21 римсько-католицького священика (тобто фактично *кожного шостого* з 128 католицьких душпастирів в УСРР на той час) і серед них К. Нановського (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 124—133). «Своїм» вважали К. Нановського вже у 1925 р. і керівники польського бюро ЦКНМ, характеризуючи його, а також ксьондзів Федуковича, Доленгу і Толстого як таких, що відкрито відмежувалися від шпигунської (на користь Польщі) і контрреволюційної діяльності (ЦДАБО України, ф. 413, оп. 1, спр. 6, арк. 32 — 32 зв.).

Проте в цих документах зовсім не згадувався ксьондз Є. Перкович і не йшлося про зречення від духовного сану будь-кого з названих ксьондзів, як про це помилково твердиться у монографії М. Іванова (Див.: I w a n o w M. Pierwszy narod ukarany: Polacy w Związku Radzieckim, 1921 — 1939. — Warszawa; Wrocław, 1991. — S. 302).

[33] Див.: Червоний кордон. — 1925. — № 93. — 22 березня.

[34] Проте цей вчинок ще більше зміцнив думку непохитного ксьондза Ф. Чирського про егоїзм і пристосуванство К. Нановського. Ф. Чирський вважав, що друзі Є. Перковича — ксьондзи Нановський і Квасневський — «можуть підписати будь-який папір, незважаючи на своїх товаришів і законні вимоги католицької церкви, лиш би те для них самих було корисним».

Дарма, що ксьондз Нановський на вимогу ДПУ пожертвував власним добрим ім'ям і популярністю — це не послужило йому «індульгенцією» в очах влади і не позбавило від надто тісної опіки радянських спецслужб. Його і надалі намагалися знищити економічно, обклавши непосильними податками, змушували підписувати інші антикатолицькі листи та звернення, закликати з амвону своїх парафіян, які чинили опір колективізації, вступати до колгоспу...

[35] Про справу А. Федуковича див. докладніше: Z archiwaliów Ministerstwa Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej: Po 50 latach kolekcja sowieticów wraca z Waszyngtonu: 3. Stan Kościola Rzymsko-katolickiego na Ukrainie w latach 1922 — 1927 / Oprac. J. Jaruzelski // Przegląd wschodni: Historia i współczesnosc polaków na Wschodzie. — Tom II, zeszyt 2(6). — 1992/93. — S. 450—457.

[36] Опублікування у пресі заяви про зречення від сану і релігії було обов'язковою вимогою відділу культів НКВС УСРР («спадкоємця» ліквідвідділу Наркомюсту УСРР) до всіх колишніх священнослужителів, які клопоталися про повернення їм виборчих прав (Див.: С у х о п л ю є в І. в. Відокремлення церкви від держави / З передмовою народного комісара внутрішніх справ В. А. Балицького. — Харків, 1929. — С. 106).

[37] Наприклад, дяк з містечка Китайгород Василь Гончарук виголошував: «Переконавшися в тому, що релігія є дурман, я назавжди пориваю з цим мертвим ділом, аби цілком віддатися громадській праці» (Див.: Червоний кордон. — 1924. — № 38. — 6 вересня). Дяк із с. Почапинці Яків Рудченко зрікався сану і висловлював бажання не тільки працювати, але й «віддати всі свої сили на знищення релігійного дурману, який вгніздився в людських головах» (Див.: Червоний кордон. — 1924. — № 46. — 5 жовтня).

У замітці під назвою «Хто далі?» повідомлялося, що «священик с. Цвікловець Давид Тондій під впливом свого сина — студента ІНО скинув священичий сан і прийнявся за сільськогосподарську та освітню працю» (Див.: Червоний кордон. — 1924. — № 9. — 29 травня). Але не завжди дітям-студентам вдавалося вплинути на батьків у бажаному для влади дусі, тому в газетах почали з'являтися оголошення жахливого змісту, як-от: «Я, учень Говірської агрошколи Мельниківський В. О., син попа с. Пилипів Олександрівських Н[ово]-Ушицького району, відрікаюся від свого батька і не хочу від нього ніякої матеріальної допомоги, тому що ця допомога є той насущний заробіток темних мас, котрі він досі обдурює своїми релігійними забобонами. З сьогоднішнього дня я вважаю себе вільним гром[адянином] радвлади, а не сином попа-паразита» (Див.: Червоний кордон. — 1925. — № 96. — 2 квітня).

[38] ЦДАВО України, ф. 5, оп. 3, спр. 399, арк. 8.

[39] 4 січня 1925 р. публічно зрікся сану і релігії ксьондз костьолу Св. Варвари м. Вітебська Хжонович, який за плечима мав 17 років пастирської діяльності. Вчинок вітебського ксьондза не забарилася галасливо розрекламувати радянська пропаганда. Євген Перкович міг дізнатися про цю подію з місцевої подільської газети, де під заголовком «Бувший ксьондз про релігію» було вміщено докладне повідомлення про зречення Хжоновича (Див.: Червоний кордон. — 1925. — № 79. — 1 лютого).

[40] На початку 1927 р., тобто саме тоді, коли Є. Перкович відступив від церкви, ДПУ заарештувало всіх його друзів — ксьондзів Ганського, Квасневського і Нановського. Їх тримали під вартою 6 місяців і звільнили лише після того, коли вони уступили домаганням ДПУ й погодилися поставити свої підписи під вітальним листом до ВУЦВК з нагоди 10-річчя радянської влади.

Пізніше, в 1934 р., Є. Перкович зізнавався, що зрікся від сану виключно через страх бути репресованим, особливо після страти у Ленінграді прелата Будкевича (ДА СБУ, спр. 60830-ФП, т. 50, арк. 27).

[41] Червоний кордон. — 1927. — № 5(274). — 5 січня.

[42] Пізніше Є. Перкович зізнавався, що цю заяву йому допомагав складати якийсь «товариш Янко» (ДА СБУ, спр. 60830-ФП, т. 50, арк. 37).

[43] У Хжоновича та Перковича був попередник — ксьондз Бердичівського костьолу Св. Варвари Михайло Зданович, який зрікся від сану ще до революції. Вчинок Зановича, попри антипатію до католицизму, царською владою не схвалювався (вона, певна річ, легко б вибачила його перехід на православ'я): ксьондза-розстригу вислали до Уфи, згодом він емігрував до Австралії (Див.: S k a l s k i T., k s. Op. cit. — S. 105).

[44] Щотижнева «селянська» газета «Серп» — орган Польбюро ЦК КП(б)У — видавалась у Києві з 24 липня 1922 р. накладом 4500 прим., що розповсюджувалися в місцях компактного проживання поляків (Див.: Є р е м е н к о Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20 — 30-ті рр. XX ст. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. — С. 35).

[45] Заява Є. Перковича побачила світ ще й втретє, теж у польськомовній комуністичній газеті, органі ЦК ЛКСМУ «Глос млодзежи», що виходила з 1925 р. Є. Перкович пізніше не приховував власного невдоволення від цих двох останніх публікацій: «Наприклад, хоча б взяти мою заяву про зречення від релігії й сану, котра була написана мною у Проскурові, спільно із т. Янко проглянута, у київському «Серпі» й «Голосі молоді» була надрукована неохайно — примітки (до речі, важливі) не на місці, віддруковано так, що справді можна було подумати, що це якась містифікація — підробка» (ДА СБУ, спр. 60830-ФП, т. 50, арк. 37).

[46] Л а з о в е р т С а м у ї л Г е н р і х о в и ч (1885—1937) — уродженець Варшави, єврей. Займав керівні посади в установах по роботі з польською нацменшиною (1923 — 1930 рр. — зав. Польбюро ЦК КП(б)У; 1934—1935 рр. — директор Інституту польської пролетарської культури АН УСРР). Розстріляний 25 вересня 1937 р. за вироком Особливої наради НКВС СРСР, як активний член ПОВ. Реабілітований у 1956 р.

[47] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, спр. 239, арк. 171.

[48] Є. Перкович, зрікаючись сану, сподівався, що цим самим автоматично здобуде всі громадянські права, бо знав зміст обіжника НКВС УСРР № 378 від 5 листопада 1923 р., в якому, зокрема, проголошувалося: «Служителі релігійних культів після зречення від сану користуються виборчими правами на загальних підставах». Проскурівські партійці теж обіцяли йому всіляку підтримку. Та не так сталося, як гадалося. Несподівано для себе Перкович виявив, що радянське законодавство про культи постійно «вдосконалювалося» і, крім згаданого вище, з'явилася сила-силенна нових обіжників, ухвал, інструкцій, що нездоланним частоколом відокремили священиків від прав громадянина. Зокрема, інструкція ЦВК СРСР про вибори до рад від 28 вересня 1926 р. передбачала надання священикам виборчих прав не раніше, як через 5 років від моменту зречення і з умовою зайняття «суспільно корисною працею» (Див.: С у х о п л ю є в І в. Назв. праця. — С. 56 — 57). Коли ж Перкович звернувся за обіцяною допомогою в Проскурівський окрвиконком, то звідти відповіли, що його справу загублено і немає навіть газети з його заявою про зречення... (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, спр. 239, арк. 158 — 158 зв.).

Є. Перкович, хоча й через два роки бюрократичної тяганини, все ж таки здобув громадянські права, виявивши при цьому неабияку наполегливість. І зробив це вчасно. Обіжник ОДПУ СРСР № 37 від 22 березня 1930 р. вносив нові нюанси в політику радянських спецслужб щодо церкви та її служителів, у тому числі колишніх. У цьому документі, що мав назву

«Про стан та перспективи церковного руху і чергові завдання органів ОДПУ», зокрема, йшлося: «Якщо раніше нам з тактичних міркувань не завжди було вигідно заохочення духовенства до зняття сану, то зараз становище в цій галузі міняється. Посилення темпу зачинення церков та ін. молитовних будівель по всьому СРСР і, особливо, у районах суцільної колективізації, створює такі умови, коли духовенство змушене само відмовлятися від сану, а дехто із них навіть порицати з релігією.

Це становище нам зараз необхідно використати з максимальною ефективністю [...]. Тому ОДПУ пропонує не перешкоджати духовенству знімати сан. Причому, це повинно відбуватися обов'язково публічно, під час багатолюдних церковних богослужінь, а деяких службовців культу можна навіть тактовно спонукати й до зречення від релігії. [...] Всі факти зняття сану потрібно висвітлювати в місцевій пресі. Слід вживати заходів до того, аби зняття сану не мало характеру контрреволюційної демонстрації, розрахованої на розпалювання релігійного фанатизму віруючих. Ті, хто знімає сан, самі повинні підкреслювати безумовну добровільність цього акту та мотивувати його переконанням у власній правоті. [...] Само собою зрозуміло, що *наші органи, як правило, жодних зобов'язань щодо влаштування на службу, відновлення у правах громадянства та ін. попам, які знімають духовний сан, давати не повинні*» (підкреслення моє. — Н. К.).

[49] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, спр. 239, арк. 157—157 зв., 158—158 зв., 168—168 зв.

[50] Там же, арк. 151—151 зв.

[51] Саулевич Ян Доміникович (1897 — 1937) — виходець з родини дрібної польської шляхти. У 1917 р. примкнув до комуністичного руху. Один із зачинателів роботи з польською нацменшиною в радянській Україні, заступник голови ЦКНМ при ВУЦВК. У 1935 р. засуджений до 10 років таборів за приналежність до ПОВ. Покарання відбував в Усть-Печорському таборі. Страчений 22 вересня 1937 р. Реабілітований у 1990 р. (Про нього див. докладніше: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ. — 1995. — № 1/2. — С. 125, 149).

[52] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 12, спр. 239, арк. 185. Документ підписано заступником голови ДПУ УСРР К. М. Карлсоном, начальником контррозвідувального відділу (КРВ) ДПУ Добродицьким та начальником 1-го відділення КРВ Євгеньївим. Орфографічні і стилістичні особливості тексту залишено без змін.

[53] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 27.

[54] Там же, оп. 12, спр. 239, арк. 148. Лист підписано Добродицьким і Євгеньївим.

[55] Там же, арк. 146.

[56] Справа ПОВ сфабрикована радянськими спецслужбами у 1932 — 1934 рр., за нею лише Київським обласним відділом ДПУ УСРР було заарештовано 114 осіб.

[57] ДА СБУ, спр. 60830-ФП, т. 50, арк. 1.

[58] Там же, арк. 6.

[59] Там же, арк. 8-16, 24-30, 36-39.

[60] Там же, арк. 48-52.

[61] Там же, арк. 53.

[62] Там же, арк. 54.

[63] Див.: Skalski T., ks. Op. cit. — S. 304—305.

[64] Між СРСР та Польщею 1 лютого 1923 р. було укладено угоду про обмін політичних в'язнів. Один з найбільших обмінів відбувся 15 вересня 1932 р., коли радянська сторона від Польщі одержала 40 комуністів-політв'язнів замість групи «контрреволюціонерів» — поляків, ув'язнених у тюрмах і таборах ГУЛАГу. Серед цих осіб було 18 ксьондзів.

В. Г. Бережанський (Київ)

Війни Київської Русі з печенігами

З давніх-давен східні слов'яни вели боротьбу зі степовими народами, які мігрували з Азії чорноморськими степами у напрямі Європи. Доводилося боротися з кочівниками і війську Київської Русі. Найдовшою і найкривавішою була ця боротьба з печенігами, торками і половцями [1].

Печеніги являли собою союз племен, що поділявся на 8 орд або колін, представники однієї половини яких кочували між Дунаєм і Дніпром, а другої — між Дніпром і Доном. Перша половина — так звані «тюркські печеніги» — з'являлися у степах південніше Русі і перебували з нею то у союзницьких, то у ворожих відносинах. Друга половина — «хазарські печеніги» являли собою одну з складових частин Хазарського каганату, як і алани, болгари та ін. [2] Кожна з 8 орд поділялася ще на 40 частин або улусів [3]. У своєму розвитку печенізькі орди досягли вищого ступеня родоплемінного ладу — воєнної демократії.

Незалежна і войовнича вдача печенігів вражала середньовічних авторів. «Це люди довгобороді, вусаті, які робили набіги один на одного, — повідомляв Абу-Дулаф. — Вони нікому не платять данини» [4]. Архієпископ Брунон називав їх «найжорстокішими з усіх язичників».

Закріпившись у Причорномор'ї, войовничі племена невдовзі дали знати про себе усім сусіднім народам. Спочатку угорці, витіснені з плодючих рівнин, а потім Русь, Візантія, Болгарія відчули силу раптових печенізьких набігів. «...Вони спустошують чужу країну, — писав Феофілакт Болгарський, — а своєї не мають. Життя мирне — для них нещастя, верх благополуччя — коли вони мають слушний випадок для війни, або коли насміхаються над мирним договором. Найгірше те, що вони своєю кількістю переважають весняних бджіл, і ніхто ще не знав, скількома тисячами або десятками тисяч вони обчислюються: число їх незліченне!» [5].

Воїнам Київської Русі, які супроводжували каравани торгових суден по Дніпру, що йшли у Візантію по шляху «із варяг у греки», доводилося постійно з боєм пробиватися крізь печенізькі застави. «...Руси навіть не можуть приїздити до цього царського граду Ромеїв (Константинополя), якщо не живуть у мирі з печенігами» [6]. Поїздки русів через землі печенігів, як свідчив Костянтин Багрянородний, за небезпечністю часто не відрізнялися від серйозних воєнних походів. Сама присутність численних кочовищ поблизу степового кордону держави (один день шляху відділяв степняків від руських земель, а до Києва було усього три переходи) [7] помітно відбивалася на житті слов'ян.

Печеніги добре знали силу і могутність зброї русів і тому побоювалися стинатися зі значними військовими силами Київської держави. Проте тільки-но ставало відомо про послаблення захисту кордонів Русі, печеніги негайно поспішали скористатися цим. Характерно, що найгостріші сутички з Руссю у 968 і 1036 рр., коли печеніги навіть нападали на Київ, здійснювалися при відсутності великих князів (Святослав був у Болгарії, Ярослав — у Новгороді).

Часто приводом для нападу печенігів на Русь була політика Візантії — підкупи печенізьких князів, націьковування їх на Київську Русь [8]. Імператор Костянтин Багрянородний писав у настанові своєму синові: «...Коли цар Ромейський живе в мирі з печенігами, то ні Русь, ні турки не можуть здійснювати ворожих нападів на Ромейську державу» [9]. Імператор

Олексій Комнен звертався до західноєвропейських держав з проханням врятувати Візантію від кочівників, які іноді всерйоз загрожували імперії.

Печенізькі вожді підкуповувалися багатими подарунками, «адже печеніги, як народ вільний і самостійний, ніколи не виконують ніякої служби без винагороди» [10].

Головною військовою силою кочівників була легка кіннота. Основною зброєю печенігів був лук, яким вони відмінно володіли. Крім лука, кочівники мали списи для метання і удару та двосічний меч. Досить довгий шлях формування, який закінчився у X ст., пройшла слабовигнута шабля, що стала невдовзі основною зброєю кочівників східноєвропейських степів [11].

Тактика бою печенігів була заснована на використанні лука, шаблі та коня і відзначалася навальністю як при набігах, так і відступах. «Їх набіг — удар блискавки. Нападаючи, вони завжди випереджають поголос, а відступаючи, не дають можливості переслідувачам про них почути... Їх відступ важкий і легкий одночасно: важкий від великої кількості здобичі, легкий — від швидкості втечі...» [12]. Печеніги широко практикували кінні удари з фронту і флангів, хибний відступ, засідки берегами рік, зокрема на Дніпровських порогах.

Бій печеніги починали обстрілом противника з луків, після чого кидалися в атаку зі списами. Якщо атакований виявляв стійкість, печеніги умисне починали втечу, щоб змусити противника почати переслідування і заманити його у засідку. Бій закінчувався останньою атакою, у якій в дію пускалися мечі. Проте часто печенізька кіннота нічого не могла вдіяти проти глибокого строю руської піхоти, підкріпленої з флангів кінними дружинами. Воїни Русі, зімкнувши щити і виставивши списи, створювали рухливу незборимо для печенігів «стіну».

При розташуванні на місці печеніги облаштовували табір зі зв'язаних і поставлених у коло возів. У колі залишалися проходи, які вели до його центра. Атакуючі кидалися у ці проходи, розроблюючи свої сили, і це дозволяло знищувати їх частинами. При формуванні річок печеніги застосовували турсуки — шкіряні мішки з очеретом або соломою. На турсуці сидів воїн і тримався за хвіст коня, який плив. Форсування крупних водних перешкод великими масами кінноти проводилося досить швидко [13].

Печеніги були серйозним противником Київської Русі. Для захисту від них будувалася засічна лінія по ріках Стугні, Ірпеню і Трубежу, яка складалася з окремих укріплених пунктів та фортець [14]. Проте ефективнішими були походи руської раті проти печенігів. Всього за період з 915 по 1036 р. вона здійснила вісім великих походів. Вперше, за даними Никонівського літописного списку, руси зустрілися з печенігами у 864 р. Багато печенігів побили київські князі Аскольд і Дір у 867 р. [15]. У 875 р. князь Аскольд «ізбиша множество печенігів» [16]. Останні у цей час уже почали просування з Приазов'я на захід, слідом за мадярами, які пішли до Карпат. Це були перші воєнні зіткнення Русі з печенігами, хоча у поле зору іншого літописця вони потрапили лише у 915 р. під час князювання Ігоря, коли підійшли до південних кордонів Русі. Великої небезпеки для Київської держави тоді печеніги ще не становили, князь уклав з ними мир і вони попрямували до Дунаю. Проте уже через декілька років, у 920 р., відбулося воєнне зіткнення Ігоря з кочівниками. Обійшлося воно без великих втрат для обох сторін, а потім у печенігів з'явилися інші інтереси і вони надовго — майже на півстоліття — залишили Русь у спокої. Відомості про них зникли зі сторінок літописів.

Знову печенізька небезпека дала про себе знати уже при Святославі. Орда перейшла рубежі Київської Русі у 968 р., коли Святослав був у поході в Болгарії. Тоді степняки оточили Київ і не знімали облоги, чекаючи здачі міста. Проте столицю врятував мужній хлопчина, який хитрістю вибрався з міста, переплив Дніпро і повідомив воєводу Претича про небезпеку для столиці. Той швидко переправив військо на правий берег. Печеніги, подумавши, що наближається сам князь Святослав з основною раттю, зняли облогу і пішли геть.

Святослав же, не завершивши воєнний похід, дійсно уже поспішав на допомогу. Повернувшися, він швидко збільшив дружину, набрав нових воїнів у Київській землі і вигнав кочівників глибоко в степ — подалі від руських кордонів. Лише у 971 р. Святослав вирушив воювати з дунайськими болгарами і Візантією. На жаль, цей похід для нього став останнім. Попереджені греками печеніги блокували дніпровські пороги. Воєвода Свенельд радив князю йти до Києва обхідним шляхом сушею, проте Святослав прагнув пробитися до столиці на лодіях. У бою з печенігами у 972 р. один з найвидатніших полководців Київської Русі князь Святослав загинув. З його черепа печенізький вождь Куря виготовив чашу, обковану сріблом.

Спадкоємець Святослава Ярополк у 978 р. успішно воював з печенігами і навіть обклав їх даниною. Певно, наслідком цього успіху був перехід одного з печенізьких вождів на службу до київського князя. У 979 р. до Києва «прийшов печенізький князь Ілдей і бив чолом Ярополку на службу; Ярополк же прийняв його і дав йому гради і волості» [17].

Треба сказати, що печеніги завжди досить легко і швидко переходили від ворогування до союзів і досить часто відігравали для Русі роль найманого війська. Арабський історик і географ Ібн Хаукаль навіть писав у кінці X ст., що «вони — шип (вістря) русиів і їх сила» [18].

Залучати до себе на службу окремі орди печенігів, щоб вони самі били своїх незамирених братів по племені, з часом стало політикою київських князів. У 988 р., при князі Володимирі, «прийшов печенізький князь Метигай і хрестився», а у 991 р. прийняв християнську віру печенізький князь Кучюч «і служив Володимиру від чистого серця» [19]. Використовували руські князі печенігів і у міжусобній боротьбі.

На 980 р. припадає перше повідомлення про участь печенігів у внутрішніх руських феодальних усобицях. Під час боротьби за київський стіл синів Святослава Володимира і Ярополка радник останнього Варяжко підштовхував князя: «Побіжи до печенігів і приведи воїв». Невдовзі Варяжко сам поїхав до кочівників і сам підмовив їх битися з Володимиром. «І багато воював з печенігами на Володимира», — повідомляє літописець.

Не залишали у спокої Русь кочівники і у часи князювання Володимира Великого. Вони постійно тероризували усе південне прикордоння, наважувалися підходити до самого Києва, ніхто на Русі не відчував себе у безпеці від їх несподіваних набігів.

У кінці 80-х рр. натиск печенігів на руські кордони різко посилився. Це було викликано багатьма причинами, не останню роль відіграло і прийняття Руссю у 988 р. християнства. Особливо важким випав 993 р. Весною печеніги черговий раз від берегів ріки Сули посунули на Київ. Володимир, дізнавшися про загрозу нападу, виступив з дружинами їм назустріч і став на ріці Трубіжі. Після перемоги у двобої руса на печеніжином кочівницька орда була розбита. На честь отриманої перемоги Володимиром було закладено фортецю Переяслав.

Проте зовсім не всі битви з кочівниками закінчувалися так вдало. Вже у 995 р. печеніги знову з'явилися, цього разу біля міста Василева, загрожуючи напасти на Київ. У цій війні Володимир зазнав невдачі. Виступивши з малими силами, він був розбитий і врятувався, заховавшись від переслідування під мостом.

Боротьбі з печенігами, що наступали на руські землі по всьому лісостеповому прикордонню, Володимир Великий надав статус загальнодержавної оборони.

Було створено декілька рубежів з продуманою системою фортець, валів, сигнальних вишок. Це робило неможливим раптове вторгнення печенігів, давало можливість війську Русі збиратися з силами і переходити у наступ, проводити попереджувальні походи в глибину степу. Тепер печенігам доводилося долати чотири бар'єри. Перший — на Сулі, яка 200 років служила кордоном між Руссю і кочівниками. Якщо вони долали цей рубіж, то зустрічалися з заслоном по Трубежу. Коли і цю перешкоду їм вдавалося взяти, перед ними відкривалися шляхи на Чернігів і Київ. Але

перед Черніговом пролягали оборонні лінії по Остру і Десні. Щоб підійти до Києва з лівого берега, печенігам треба було подолати ріку вбрід під Вітичевом і потім форсувати долину Стугни. У глибині Стугнинської лінії у 991 р. було побудовано величезне місто-табір, яке стало резервом усіх київських сил, — Білгород. Масштаби засічних ліній, що простяглися на сотні кілометрів, вражали іноземців.

Боротьба на південному кордоні тривала для Володимира до кінця днів. Уже напередодні смерті князя у 1015 р. велика орда знову вдерлася у Київську Русь. Важко хворий Володимир не зміг сам очолити військо — послав сина Бориса. Печеніги ухилилися від битви і залишили руські землі.

Після смерті великого князя печенізька верхівка спробувала впливати на Русь, втручаючись у справи синів Володимира. Печеніги активно допомагали Святополку у боротьбі проти Ярослава. У 1016 р., коли брати-суперники зустрілися у рішучій битві, печенізька орда стала до лав Святополкових дружин. Але Святополк зазнав поразки і йому довелося ховатися спочатку у Польщі, а потім у печенігів. У 1017 р. печенізька орда здійснила несподіваний напад на Київ. Проте місто було постійно готове до оборони.

Справу боротьби з печенігами після Володимира успішно продовжував Ярослав Мудрий. Він пересунув оборонну лінію ще далі на південь, побудував нові вали і укріплення, організував прикордонних жителів на боротьбу з кочовими сусідами. У 1019 р. Ярослав Мудрий виступає проти печенігів, які прийшли разом зі Святополком на ріку Альту. За словами літописця, такої «січі злої» не було досі на Русі. Полки сходилися тричі, кров дзюрчала по землі, «як весняна вода». Печеніги були розбиті і відступили [20].

Та це була не остання війна з кочівниками. У 1020 р. вони знову здійснили спустошливий похід на Київську землю. Цього разу князю Ярославу не вдалося відбити ворога. Печенізька орда захопила багату здобич та полонених і благополучно пішла у степи.

Не зумівши підкорити Русь навіть у період її внутрішнього розколу, печеніги відступили — сил для боротьби з Київською державою не було. Півтора десятка років пройшли спокійно, проте в надрах степів накопичувалися сили для нового удару.

У 1036 р. печеніги здійснили останній напад на Київську Русь. Вони рушили на Київ, користуючись тим, що великий князь виїхав до Новгорода. Орда була величезною, «без числа». Однак Ярослав швидко повернувся разом з ополченням — новгородцями та варягами-найманцями і дав бій кочівникам. Він відбувався на тому місці, де пізніше за Ярославовим велінням було побудовано Софійський собор. Бій був кривавим і продовжувався увесь день, лише під вечір князь отримав перемогу. «Печеніги втікали на всі боки, не знаючи, куди втікати; одні потонули в Сітомлі, інші в інших ріках, а решта їх повтікала — і так до сьогодні...» [21]. Це був останній напад печенігів. На їх місце прийшли інші орди — торків і половців.

Поступово, переходячи до осілості, печеніги почали тяжіти до Києва, найматися до нього на службу. Частина їх підкочувала до самих кордонів Русі — на р. Рось і пішла на службу до руських (київських) князів, утворивши прекрасний військовий заслон від половців в рамках об'єднання чорних клобуків *.

У відносинах Київської Русі зі Степом можна виділити три рівні збройні набіги печенігів на руську територію, які самостійно здійснювалися їх ордами; використання печенізьких племен князями у боротьбі зі своїми конкурентами «за місце під сонцем»; служба печенігів у складі княжих дружин і постійне їх проживання у слов'янському середовищі. Шістнадцять великих війн і незліченну кількість дрібних зіткнень довелося витримати Русі, доки нарешті вдалося позбутися печенізької небезпеки на півдні.

---

* Так називали осілих печенігів, тобто чорними шапками або ковпаками.

Боротьбі з кочівниками на Русі надавалося значення хрестових походів. Цікаво, що на всіх літописних мініатюрах під час кожного походу князя Володимира на печенігів його зображено у німбі, як такого, що виконував святу справу захисту Русі [22].

Незважаючи на в цілому успішне відбиття агресії, втрати Русі у боротьбі з печенігами були величезними. Печенізькі напади призвели до відступу частин слов'янського землеробного населення з прикордонних зі степом районів на північ та північний схід, під захист лісів.

Печеніги систематично перерізали життєво важливі торговельні шляхи до Візантії та на Схід, їх наступ впливав і на міжнародний стан Русі.

У той же час провідна роль Києва в організації боротьби з кочівниками сприяла перетворенню його у визнаний політичний і воєнний центр Русі. Створення системи прикордонних фортець з постійними гарнізонами зосередило в руках київського князя великі військові ресурси, які використовувалися ним для зміцнення єдності країни. У війнах з печенігами виковувалася міцна військова організація.

Нині про ті далекі часи нагадують нам Печенізькі гори і с. Печенеги недалеко від Чугуєва у Харківській області та с. Печеніжин на південний захід від Коломиї у Івано-Франківській області [23].

[1] Голубовський П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX—XIII вв. — К., 1884.
[2] Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966. — С. 137.
[3] Чертков А. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967—971 гг. — М., 1843. — С. 192—193.
[4] Дегтярев А. Я., Дубов И. В. Начало Отечества. — М., 1990. — С. 101.
[5] Там же.
[6] Каргалов В. В. Народ-богатырь. — М., 1971. — С. 11.
[7] Сухарев Ю. В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси V—XIII вв. — СПб., 1992. — С. 20.
[8] Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 27.
[9] Багрянородный К. Об управлении государством... // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — М. — Л., 1934. — Вып. 91. — С. 6.
[10] Там же.
[11] Савинов Д. Г. Культура населения Южной Сибири предмонгольского времени (X—XII вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — Л., 1974. — С. 12.
[12] Очерки истории СССР IX—XIII вв. — М., 1953. — С. 203.
[13] Разин Е. А. История военного искусства. — М., 1957. — Т. 2. — С. 71—72.
[14] Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. — К., 1986. — С. 153—154.
[15] Ключевский В. И. Курс русской истории. — М., 1956. — Ч. 1. — С. 130.
[16] Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории. — М., 1984. — С. 61.
[17] Каргалов В. В. Народ-богатырь. — М., 1971. — С. 17.
[18] Калинина Т. М. Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1975. — С. 98.
[19] Каргалов В. В. Назв. праця. — М., 1971. — С. 17.
[20] Літопис руський (Ипатьевская летопись). — К., 1989. — С. 63.
[21] Крип'якевич І. П., Гнатевич Б., Степанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів, 1992. — С. 106.
[22] Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. — М., 1984. — С. 36.
[23] Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України. — Львів, 1992. — С. 24.

Історія Київської Русі на сторінках хроніки П. Демитровича

Павло Демитрович (80-і роки XVI ст. — 1641 р.) походив із сполонізованої білоруської шляхти. Його батьки були, очевидно, протестантами, і освіту майбутній хроніст одержав у кальвіністській гімназії Вільнюса.

Після закінчення гімназії Демитрович працював у ній викладачем і водночас виконував обов'язки пастора. Через деякий час він став вихователем молодого шляхтича Щенсного Пжилубського і супроводжував його в подорожі по Європі. Разом із своїм учнем Демитрович слухав лекційні курси з філософії, теології тощо в університетах Франкфурта-на-Одері (1611 р.), Лейпцига, Гайдельберга, Інгольштадта (1612 р.) та Альтдорфа (1613 р.). Під час перебування в Німеччині він познайомився з відомими університетськими викладачами, листувався з деякими з них і навіть взяв участь у полеміці з професором Шоппером, піддавши критиці єретичне вчення антитринітаріїв. Тоді ж Демитрович написав і надрукував свою першу працю, присвячену теологічним питанням [1].

У 1615 р. майбутній хроніст повернувся до Вільнюса і став помічником ректора кальвіністської гімназії, а після 1616 р. — ректором. У ті роки він написав і видав кілька панегіриків латинською і польською мовами, присвячених деяким магнатам, відомим політичним діячам Речі Посполитої — князям Криштофу II Радзівіллу (1585—1640 рр.), М.-Ц. Масальському, Я. Головчинському та ін. [2] Тоді ж він став вихователем майбутнього великого гетьмана литовського Януша Радзівілла (1612—1656 рр.). Коли останній виїхав за кордон для продовження навчання, Демитрович очолив кальвіністську гімназію у Слуцьку.

У 1628 р. його було запрошено як вихователя до Богуслава Радзівілла — двоюрідного брата князя Януша. Протягом чотирьох років Демитрович проживав у Доланичах під Мінськом та Кейданах і близько зійшовся з іншими вихователями та слугами Радзівіллів — відомими культурними діячами Д. Наборовським, С. Пшипковським, С. Русиновським, Ф. Штарком, Н. Юрським та Домазовіусом [3]. Виявлені нами оригінали чотирьох листів Демитровича до батька Януша та дядька Богуслава князя Криштофа Радзівілла проливають світло на деякі моменти біографії хроніста [4]. Зокрема, з цих листів довідуємося, що Демитрович навчав князя Богуслава латини, літератури, історії, теології. В них також розповідається про те, що у хроніста був єдиний брат, котрий під час морської пошесті, яка спалахнула в Новогрудку влітку 1630 р., мусив покинути свій будинок і жити в полі.

З 1632 р. хроніст повертається до теологічних занять, виконує обов'язки пастора в замку Радзівіллів під Вільно. Згодом він знов обійняв посаду ректора кальвіністської гімназії у Слуцьку. Останній раз Демитрович згадується в джерелах у 1641 р.

Головним твором Павла Демитровича був, безперечно, його «Компендіум», написаний у Вільнюсі 1624 року і виданий у містечку Любча під Новогрудком друкарем Бластусом Кмітою у 1625 р. [5] Повний заголовок книги, присвяченої покровителям автора — Янові Головнинському, чашникові Великого князівства Литовського, Щенсному Пжилубському і Томашеві Волянові, має такий вигляд: «Компендіум, або короткий опис князів і королів польських, а також справ, випадків та давньої історії Польського королівства. З хроніки Марціна Кромера, вармінського біскупа та з інших. Особливо [рекомендується] тим, хто не полюбляє довгого читання». Передмову до книги Демитрович написав у гуманістичному дусі. В ній так гово-

риться про значення історії — «вчительки життя»: «Гинули замки, міста й королівства, загинула б з ними і сама пам'ять про них, але цього не допустила історія... Вона є лічильником минулих часів, світлом правди, майстринею життя, пам'яткою заслуг, стимулом цноти і навіть матір'ю безсмертя» [6]. Далі хроніст вказував на пізнавальне та виховне значення історії і розкривав головну мету написання свого твору — сприяти поширенню знань про історію Польщі. Він обурювався тим, що чимало його співвітчизників «знають, як свої п'ять пальців, історію чужих та іноземних [країн]. Але що з того, як вони не знають вітчизняної [історії] справ та порядку. Такі [люди] подібні до того астролога, який хотів знати, що діється на небі, та не знав про яму, котру йому на згубу викопали під його ногами. Отже, добре знати, що діється у сусіда, але краще знати, що [діється] вдома, бо...батьківщина, котра нас породила й виховала, миліша, ніж будь-який віддалений край» [7].

Головним джерелом «Компендіуму» була хроніка М. Кромера. Демитрович використав також історичні твори М. та Й. Бєльських, С. Гербершгейна, О. Гваньїні, Ст. Сарницького і М. Стрийковського. Останні були використані переважно при описі подій XVI—XVII ст. Демитрович переказував зміст джерел довільно й дуже стисло. Хоч загалом «Компендіум» мав компілятивний характер, що було нормою у той час, але окремі відомості хроніст занотував на основі власних спостережень або маловідомих джерел. Так, про страшну грозу, що сталася 3 червня 1621 р. у Вільнюсі, та її наслідки [8] Демитрович писав під своїм безпосереднім враженням.

Використовуючи вищезгадані хроніки, Демитрович тільки в першому розділі своєї книги дотримувався стандартної схеми середньовічної історіографії, описуючи в хронологічній послідовності правління королів та князів. В інших 17 розділах він подає відомості, систематизовані за такими темами: війни, релігійні справи, природні явища, кліматичні аномалії тощо. Кожен з цих розділів у свою чергу поділяється на ряд рубрик. Так, розділ п'ятий («Зібрання війн») складався з 18 рубрик відповідно до війн, котрі вела Польща з окремими державами чи народами: «з німцями, з мазурами, з чехами, з саксонцями, з руссю, з угорцями...» і т. д. У 15-у розділі йшлося про землетруси, блискавки та град, комети, сарану та інші нещастя або явища. Аналізуючи правління польських монархів, Демитрович систематизував дані про тих, хто був «тираном», і про «добрих», про тривалість їх панування тощо. Хоч його принципи систематизації часто були дуже наївними, не можна не помітити тут, як і в літературному оформленні книги, нових рис, що відрізняють «Компендіум», як і деякі інші історичні твори, від типових середньовічних хронік. Лаконізм, популярний виклад подій, нестандартна систематизація матеріалу, яка зближує «Компендіум» з енциклопедіями, сприяли виконанню головного завдання Демитровича — поширенню історичних знань серед читацьких мас. Ця тенденція, як відомо, була однією з ознак прогресивних зрушень у слов'янській історіографії XVII ст. На жаль, Демитрович, як представник правлячого класу, часто поділяв традиційні погляди польської історіографії і головну увагу присвятив усе-таки правителям середньовічної Польщі.

Певна увага у «Компендіумі» приділялась історії України, особливо періоду Київської Русі. Якщо порівняти обсяг сюжетів, що стосуються історії України XIV—XVI ст. (підкорення українських земель Литвою, турецько-ногайські наскоки на Україну і боротьба проти них тощо) [9], з тими, що розповідають про історію Київоруського періоду, то перевага останніх безсумнівна. Досить детально, як для стислого історичного твору, Демитрович описав релігійні вірування слов'ян до прийняття християнства, війни, що точилися між Київською Руссю і Польщею за часів Ярослава Мудрого та галицько-волинського князя Романа Великого; монголо-татарську навалу XIII ст. та литовсько-руські (українські) відносини. Вибір сюжетів не викликає подиву, бо історіографія доби феодалізму традиційно приділяла основну увагу воєнно-політичній історії. Слід підкреслити, що Демитрович виявляє, як і його основне джерело — хроніка Кромера, значну упередженість при описі взаємовідносин Київської держави і Польщі. Він нама-

гався принизити князів Київської Русі-України, особливо Романа Великого, а також Шварна та Льва Даниловичів, розписує їх жорстокість, «тиранство» та ін. Це пояснюється як класовими позиціями Демитровича, так і національною свідомістю. Заради справедливості треба сказати, що при описі подій XVI — першої чверті XVII ст. Демитрович не допускає якихось випадів проти східних слов'ян.

Свого часу «Компендіум» був дуже популярним твором, причому не тільки серед представників польської та литовської історіографії. Його, наприклад, активно використовував київський літописець Ян Бінвільський, котрий наприкінці 30-х — на початку 40-х років XVII ст. створив «Літописець». Понад третина звісток останнього була запозичена без особливих змін з «Компендіуму» [10]. Використовувався «Компендіум» і невідомим автором II-І редакції українського хронографа (кінець 20-х — 30-і роки XVII ст.).

Публікація уривків «Компендіуму», незаслужено забутого дослідниками, дозволить не тільки познайомитися з уявленнями про історію Київської Русі-України визначного діяча культури Польщі, Литви і Білорусі XVII ст., а й прояснити джерельну основу ряду творів пам'яток української історичної думки того часу.

Публікацію до друку підготував
Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

[1] «Oratio academica de ss. teologia». — 1614.

[2] «Mnemosynon...» — Вільно, 1621; «Epitalamium na akt wesela Jana Holowczyńskiego i Heleny Wołowiczówny». — Вільно (?), 1621; «Pamiątka zywota i smierci... Michaela Cypriana Massalskiego». — Вільно(?), 1622.

[3] Estreicher K. Bibliografia polska. — Kraków, 1897. — Cz. 3. — T. 5. — S. 135; Polski słownik biograficzny. — Kraków, 1939. — S. 194.

[4] Архів головний давніх актів у Варшаві, ф. «Архів Радзівіллів», від. V, № 2947. Тут зберігаються чотири листи хроніста, датовані 6.X.1627 (зі Слуцька), 13.VIII та 20.X.1630 р. (з Доланичів) і 18.IX. 1632 р. (з Кейданів). Тільки один з них (від 13.VIII. 1630 р.) було недавно опубліковано за копією Тадеушем Василевським: Radziwiłł B. Autobiografia. — Warszawa, 1979. — S. 197—198.

[5] На сьогодні відомо кілька примірників цієї книги, і всі вони знаходяться в архівосховищах Польщі. Нами було використано примірник, котрий зберігається у відділі стародруків бібліотеки Чарторийських у Кракові (далі — Ч.) під сигнатурою 5756 I. Цей примірник був раніше у бібліотеці Ігнація Витославського (XVIII ст.). Запис на книзі XVII ст. свідчить про те, що і тоді вона була рідкісною, а її власник не пошкодував для неї 50 злотих.

[6] Ч. — Від. стародруків, N 5756 I, арк. 1—11.

[7] Там же, арк. IV—V.

[8] Там же. — С. 195.

[9] Там же. — С. 109—111, 103—104, 164, 187—188.

[10] Мицик Ю. А. Відображення деяких подій з історії Києва в літописі Яна Бінвільського. — Український історичний журнал. — 1982. — № 2. — С. 73—76.

«Компендіум» (уривки)

«Про давніх руських і московських богів

До своїх богів русини додавали і Леля та Полеля. Про них і нині ще можна почути у п'яний вечір. Вони розуміють під ними Кастора і Поллукса [1]. В основному ж Русь поклонялася Перуну, Стрибу, Хорсу і Мокошу. Як свідчать їхні літописці, цей народ довго перебував при своїх помилках та нікчемному язичестві» (стор. 231).

«Християнську віру і спосіб життя від греків сусідніх та італійців першими із словаків [2] прийняли болгари після Року Божого 860 [3]. Після них це вчинили расцияни [4], серби, босняки, хорвати, далмати та іллірі під час панування, як свідчить Блоидус, Святоплуга або Святопила [5]. Розповідаючи

про Русь, з жалем пригадують московитів, котрі, поклоняючися багатьом богам, зробили ідола на честь Перконоса, тобто Перуна. Коли ж приймали християнську віру, то цього ідола повалили і потягли з жалібним співом до ріки [6], щоб там втопити. Коли ж його притягли на міст через ріку (Волхов) і почали бити киями, то чорт, який сидів у ідолі, верещав і нарікав. Коли його потім скинули з мосту, то він пірнув у глибину, але, швидко виринувши, вдарив кием по натовпу людей, які стояли на мосту, і кількох забив. Залишив він по собі й іншу пам'ятку, заразивши людей шаленством. З того часу жителі Великого Новгорода, бо то там діялося, особливо молодь, щороку приходять у цей час на міст, діляться на дві частини і шалено б'ються між собою, заподіюючи собі тяжкі рани, а інколи й смерть. Кромер, кн. 3, арк. 42...» (стор. 232).

«Війна з Руссю (стор. 93)

Ярослав, князь руський [7] відновив з великими силами війну проти короля Болеслава [8]. Попереджений про війну не тільки чутками, але й частими і достовірними посланцями від своїх старост та стражників, котрих залишив на Русі, [князь] вирушив з військом проти ворога. Ярослав теж вів незліченну кількість людей, бажаючи вступити до Польщі. Війська зійшлися коло річки Буг. Болеслав вирішив не давати битву зразу, щоб не порушувати святість недільного дня, а до того ж хотів краще дізнатися про сили, замисли й ради ворога. Але

при великому бажанні фортуна війною керує,
і скоро тоді вже гетьманської ради ніхто не чує.

Так трапилося і в той час. Першими розпочали битву куховари, візниці і зграя іншої солдатської халастри, коли напували коней у річці, яка розділяла обидва табори. Цю сутичку роз'ятрили інші воїни, котрі стали збігатися до річки з обох боків. Одні воювали здалеку, інші зблизька, у самій воді, стрілами та списами. Після цього все польське військо, якнайшвидше озброївшися, вдарило з табору і переправилося через річку. З цього повстала страхітлива битва і русь відступила з поля бою, а Болеслав ще більше натиснув. Сам неприятельський князь мусив тікати з примусу і порад своїх ближніх. Після цього всі кинулися втікати з табору. Болеслав учинив тоді великий погром, забивши багатьох неприятелів як під час битви, так і під час погоні. Та війна була у 1018 році від Різдва Божого. Кромер, кн. 3, арк. 58...» (стор. 93—94).

«Боягузливі на війні пани (стор. 160)

Коли Болеслав Кривоустий [9] воював з руссю і чинив своєю рукою значні втрати неприятелеві, один його воєвода почав тікати, а за ним пустилася і велика частина [польського] війська. Повернувшися до Польщі, король послав цьому воєводі як зачинателеві відступу подарунок: заячу шкіру, куділь та веретено, натякаючи на його заяче серце та жіночий розум. З образи та ганьби цей воєвода повісився. Кромер, кн. 5, арк. 120...» (стор. 198).

«Про сни веселі або лиховісні (стор. 199)

За панування Владислава Тонконогого [10] таке трапилося з Романом [11], гордим руським князем і тираном, котрий з нечуваною жорстокістю і суворими, які тільки є, муками губив усю галицьку шляхту і повторював приказку: «Безперечно меду не з'їси, поки не виб'єш бджіл». У ніч, вважай перед самою битвою, йому приснилося велике військо горобців, котре вщент розшарпали численні щигли, які прилетіли з боку Сандомира. Коли вранці він оповів свій сон, то його старші й мудрі приятелі сприйняли цей сон за зловісну прикмету, яка власне і підтвердилася. Кромер, кн. 7, арк. 164...».

«Війна з татарами... (стор. 104—107)

Татари, вигнані голодом з своїх осель, прийшли через Руську землю і, як сарана, напали насамперед на Люблінську землю... Звідси вони повернули потім до Сандомирської і почасти Серадзької земель... Довідавшись, що князь Лешко [12] з дружиною і найзначнішими панами втік до Угорщини, ще більшу сваволю і запеклість вони виявили до сіл і містечок аж до Карпатських гір [13]. Однак монастир у Сончу не торкнули, мабуть, через страх, напущений на них Богом. А в цьому монастирі і не було на той час Кунегунди, бо з двома сестрами, Йолентою і Констанцією [14], майбутньою дружиною овдовілого раніше руського короля Данила, і з усіма 70 черницями, а також з великим натовпом духовенства і шляхти вона втекла до замку Пеннини. Цей замок охоронявся самою природою, бо до нього була тільки одна дорога, та й то дуже лісиста. Погані ж, донесхочу задовольнивши свою хіть людської крові та здобичі, повернули нарешті до Русі... Кромер, кн. 10, арк. 226...».

«Про Литву та Русь, які панували по черзі (стор. 240)

Ще в давні часи литва, народ варварський, дикий і незначний, почав плюндрувати руські країни. Русаки побили їх у кривавих битвах і, не маючи що з них взяти, наказали їм платити данину вірьовками, ликовими кошиками та віниками, котрими вони звикли хлистатися у лазнях. Кромер, кн. 6, арк. 164».

«Любарт [15], син литовського князя Гедиміна, одружився на дочці володимирського князя, заволодів усією руською землею, що знаходилася біля литовських кордонів, і підкорив собі руських князів. Потуга останніх зменшилася через незгоди та усобиці, і вони підкорилися або добровільно піддалися Любартові. Кромер, кн. 12, арк. 263 та 269».

«Про початок Руського князівства. Кромер, кн. 2, арк. 38.
Про початок руських князів. Кромер, кн. 3, арк. 46».

КОМЕНТАРІ:

[1] Кастор і Поллукс — представники давньоримського пантеону. У давньогрецькій міфології їм відповідають Орест і Пілад.

[2] Під «словаками» Демитрович розуміє слов'ян.

[3] Християнство було прийнято в Болгарії в 864 р., під час панування князя Бориса (Богора) — Михайла.

[4] Маються на увазі населення Рашки — ранньофеодальної держави, яка існувала на території сучасної південної Сербії.

[5] Святополк — князь Великоморавської держави у 870—895 рр. Прийняв католицизм у 995 р. Демитрович не згадує про прийняття православ'я князем Ростиславом у 863 р.

[6] Тут Демитрович переказує за Кромером відоме напівлегендарне оповідання С. Герберштейна про прийняття християнства новгородцями.

[7] Ярослав Мудрий — великий князь київський у 1019—1054 рр.

[8] Болеслав I Хоробрий — давньопольський князь у 992—1025 рр., у 1025 р. — король.

[9] Болеслав III Кривоустий — давньопольський князь у 1102—1138 рр. Нижче йдеться про краківського воєводу Вшебора і тяжку поразку, яку завдали Болеславу війська великого князя київського Ярополка Володимировича у 1139 р. під Галичем.

[10] Владислав III Тонконогий (Леськоногий), князь краківський, познанський та гнезненський у 1202, 1228—1231 рр.

[11] Роман Мстиславич Великий — князь галицький і володимирський у 1194—1198, 1201, 1202—1210, 1211—1227 рр.

[12] Лешко II Чорний — давньопольський князь у 1279—1288 рр. До того, як зайняти краківський престол, панував у Сандомирі і Серадзі.

[13] Мова йде про великий похід монголо-татарської орди ханів Ногая і Телембуга проти Польщі в 1260 р.

[14] Констанція — донька угорського короля Бели IV, дружина Льва Даниловича — князя галицького, а не його батька, Данила Галицького.

[15] Любарт (Любарт-Дмитро) Гедиминович — литовський князь (помер у 1384 р.).

Сторінками журналу «Слов'янські воєнні дослідження»

Феномен слов'янської воєнної могутності давно привертає увагу політиків і вчених Заходу. Тільки у XX ст. основою такого інтересу стали епохальні події, що розворушили слов'янський світ: перша світова війна і соціалістична революція в Росії в 1917 р., друга світова війна і Велика Вітчизняна радянського народу проти фашистських окупантів, «холодна» війна, розпад СРСР. Широко відомі висловлення У. Черчілля, Ф. Рузвельта і багатьох інших видатних західних політиків щодо ролі слов'янських держав у процесах, які відбувалися в світі.

Сучасний стан у розвитку загальноєвропейської і світової політичної ситуації також спонукає Захід якомога більш точно оцінювати економічні та воєнно-політичні процеси в слов'янських постсоціалістичних суспільствах для вирішення нової проблеми: втягнення Польщі, Чехії та інших країн в орбіту Північноатлантичного воєнно-політичного альянсу.

Джерела воєнної могутності слов'янських держав на різних етапах їх розвитку протягом уже майже 10 років становлять головну тему відомого західного видання — журналу «Слов'янські воєнні дослідження» («The journal of slavic military studies»).

У журналі регулярно висвітлюються питання загальноєвропейської і глобальної безпеки, воєнної теорії і воєнного будівництва, воєнних доктрин, воєнного мистецтва, воєнно-історичні проблеми, що включають політичні, економічні, соціальні аспекти різних війн, локальних конфліктів і т. п. Журнал прагне виконувати роль об'єднавчого центру між військовими і політиками Заходу й Сходу, вирішує актуальне завдання пошуку шляхів зростання воєнно-політичного довір'я між НАТО й слов'янським світом.

Засновники журналу та його сучасні керівники полковник Девід М. Глентц, керівник Служби закордонних воєнних досліджень при армії США (FMSO), та Кристофер Донеллі, спеціальний радник генерального секретаря НАТО з питань Центральної і Східної Європи. До редколегії видання входять вчені США, Канади, Великобританії, Ізраїля, Росії, Польщі, інших держав. В їх числі Джон Еріксон — один з найавторитетніших сьогодні на Заході дослідників воєнно-політичних проблем СРСР—СНД, який представляє Едінбургський університет.

Значна увага в статтях різних авторів приділяється темі розширення НАТО на Схід. Західні дослідники щодо цього дотримуються єдиної точки зору, що загалом виражає офіційну позицію Заходу: безпека Росії у випадку вказаного розширення блоку не постраждає. Зауважимо, що питання, безперечно, надзвичайно важливе й проблематичне, і дуже прикро, що автори, які представляють інтереси Російської Федерації, недосить активно виступають на сторінках журналу, хоча таку можливість вони мають.

Події в Чечні одразу ж знайшли широке висвітлення в матеріалах видання. Інтерес до теми пояснюється, на наш погляд, двома факторами: можливістю початку «ланцюгової реакції» розпаду Росії і виявленням боєздатності реформованих російських Збройних Сил у боротьбі з напівпартизанськими і партизанськими силами Чечні. Вивчення другого фактора, можливо, дозволить західним дослідникам у галузі тактики й оперативного мистецтва зробити деякі нові висновки. У статті А. Раєвського

(1995 р., № 4, с. 681—690) розглянуто вплив повільного реформування російської армії на хід воєнних дій у Чечні.

Автор вказує на вкрай непрофесіональні дії російської воєнної розвідки напередодні «чеченського походу» та її оцінки воєнно-політичної ситуації в цій південній республіці. Для короткотермінової чеченської наступальної операції (але аж ніяк не воєнної кампанії!) до грудня 1994 р., за даними воєнного дослідника, керівництвом Міністерства оборони і Генерального штабу Збройних Сил Російської Федерації виділялося 23 тис. чоловік особового складу проти, як потім з'ясувалося, 45 тис. добре озброєних чеченців, 80 танків проти 50 у противника і 182 гармати проти 100 (1995 р., № 4, с. 683). Як бачимо, переваги в силах і засобах, необхідної, за елементарними законами воєнного мистецтва, для досягнення швидкої перемоги, росіяни спочатку не змогли створити. Це стало причиною їх тяжких втрат. У січні 1995 р. федеральна влада почала різко посилювати свої угруповання в Чечні, але це відбувалося вже в умовах жорстоких боїв і великих втрат у межах Грозного.

Західними вченими вже давно використовується термін «невиправдані втрати», до якого ніколи не зверталася радянська історіографія при підраховуванні втрат СРСР. Підкреслимо, що втрати Радянської держави у Великій Вітчизняній війні — одна з центральних тем у журналі. Особливу активність у її висвітленні виявляє московський професор Б. Соколов, який ще на початку перебудови в Радянському Союзі порушив питання про так звану «ціну Перемоги». Однак і сьогодні вчений не має можливості опублікувати результати своїх довголітніх досліджень у воєнно-наукових виданнях Міністерства оборони Росії, що спонукало його передати підготовлені ним матеріали до редакції журналу «Слов'янські воєнні дослідження».

Як свідчить Б. Соколов, загальні людські втрати СРСР складають 43 448 тис. чоловік, а німецькі — 5 950 тис. чоловік (співвідношення — 7,3:1); цивільне населення втратило відповідно 16 900 тис. і 2 млн. чоловік, а збройні сили — 26 548 тис. і 3950 тис. чоловік.

Привертають увагу статті Д. М. Гленца — головного західного дослідника проблем воєнного мистецтва Радянських Збройних Сил періоду Великої Вітчизняної війни. Використовуючи матеріали німецьких воєнних архівів, вчений видав чимало книг, а в своїй статті «Прелюдія до Курська: радянські наступальні операції у лютому — березні 1943 р.» (1995 р., № 1, с. 1—35), посилаючись на німецькі джерела, висвітлює причини невдач Червоної Армії на Харківсько-Дніпровському напрямку, досить детально розглядає хід бойових дій у ряді областей України, зокрема Сумській та Харківській. Цінність матеріалів дослідника в тому, що їх можна порівняти з публікаціями радянської історіографії і таким чином позбутися певних перекручень у висвітленні ходу війни, допущених як радянськими, так і німецькими істориками.

Редколегія журналу вважає одним з головних своїх завдань, більше того — обов'язком, залучення вчених слов'янських держав, які живуть нині в умовах економічної кризи, до тісного ділового співробітництва. Між колективами редакцій журналу «Слов'янські воєнні дослідження» і «Українського історичного журналу», Службою закордонних воєнних досліджень при армії Сполучених Штатів Америки і Інститутом історії України НАНУ встановлюються необхідні контакти. Західному англомовному читачеві, безумовно, цікаво було ознайомитися з науковими працями українських авторів — воєнних істориків, теоретиків, воєначальників. На жаль, представники України представили мало статей для подальшого конкурсного добору й публікації. Зі свого боку, західні вчені хотіли б знайти в «Українському історичному журналі» трибуну для вираження своїх поглядів щодо воєнно-історичних процесів у слов'янському світі.

Гадаємо, що зв'язки вчених наших держав розширяться після створення планованого Д. Гленцем «Слов'янського воєнно-історичного журналу».

Для бажаючих надіслати до журналу «Слов'янські воєнні дослідження» свої праці повідомляємо деякі технічні деталі: статті, огляди, рецензії та інші матеріали в одному примірнику слід надсилати за адресою:

David M. Glantz
805 Forbes Road
Carlisle, PA 17013
United States of America
тел.: (717) 249—1161
факс: (717) 249—5894

Якщо стаття, яка викличе зацікавлення, буде написана англійською мовою, то термін її публікації, за рішенням редколегії, значно прискориться. На жаль, одержані матеріали вчених слов'янських країн написані переважно не англійською мовою, що потребує чималих зусиль для їх перекладу.

На закінчення підкреслимо, що сучасний стан воєнної науки як на Заході, так і на Сході дедалі більше потребує посилення інтеграції наукових досліджень сторін. Журнал «Слов'янські воєнні дослідження» твердо дотримується вказаного принципу.

О. О. МАСЛОВ (Сумська обл., сел. Шалигіне)

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

П. Толочко.

КИЇВСЬКА РУСЬ.

К., вид-во «Абрис», 1996. — 359 с.

Нова книжка академіка НАН України П. Толочка є своєрідним підсумком його багаторічної праці на ниві історичної науки. Вчений широкого діапазону, він вдало поєднує археологічні студії з кабінетною працею дослідника. Монографія викликала великий інтерес науковців і широких кіл любителів старовини, з перших днів появи на полицях магазинів незмінно залишається на одному з перших місць у рейтингах читацької популярності, випереджаючи романи й детективи.

Навіщо час від часу історики виступають з узагальнюючими книжками, у назві яких присутні слова «Київська Русь» або «Давня Русь»? — може запитати читач. Адже існують праці «Київська Русь» М. Грушевського і Б. Грекова, М. Тихомирова та І. Фроянова, «Утворення Давньоруської держави» В. Мавродіна, «Київська Русь і руські князівства XII—XIII ст.» Б. Рибакова... Цей список синтетичних творів з давньоруської історії можна продовжувати. Гадаю, на поставлене запитання має бути така відповідь. По-перше, наука не стоїть на місці, й книжки, видані сто років тому (М. Грушевського), п'ятдесят (Б. Грекова) й навіть більш нові неминуче застаріли. По-друге, постійно накопичуються нові джерела, здебільшого археологічні й епіграфічні. По-третє, удосконалюються методика й техніка наукового дослідження. Нарешті, по-четверте, кожне нове покоління читачів ставить перед сучасним його поколінням істориків такі запитання, які не спадали на думку їхнім попередникам. У світлі сказаного виглядає не лише природним, а й необхідним створення і видання нової праці П. Толочка.

Дуже непросто писати подібні книжки. На дослідника тисне багатолітня традиція, авторитет попередників, існування не лише численних статей, а й багатьох монографій з основних проблем історії Київської Русі. Та й моральне і етичне право створювати подібні праці має тільки той учений, котрий не лише багато років плідно розробляє різні аспекти даної проблематики, а й зарекомендував себе кваліфікованими творами з усього спектру давньоруської тематики. Саме таким, на нашу думку, є П. Толочко, провідний вчений в Україні в названій тематиці й один із головних у слов'янських країнах СНД.

Завдяки цьому «Київська Русь» написана свіжо й проблемно. Вона є неординарною як за композицією, методом дослідження, так і за манерою викладу й стилем. Відкривається книжка цікавим і повчальним «Вступом», в якому спочатку розглядаються терміни «Київська Русь», «Давня Русь», «Давньоруська держава» й показано, які суспільно-політичні течії й реалії стояли за ними. Автор спростовує поширене твердження, ніби М. Грушевський вважав Київську Русь Україною: адже історик назвав «Історією України-Руси» все своє багатотомне дослідження, присвячене історії України з прадавніх часів до середини XVII ст. Але два томи праці, де розглядається давньоруська проблематика, М. Грушевський назвав традиційно — «Київська Русь». П. Толочко демонструє недосконалість усіх цих створених істориками термінів, їхню невідповідність явищам життя східнослов'янської етнокультурної єдності в IX—XIII ст.

Далі у «Вступі» висвітлюється погляд автора на історіографію проблеми як на динамічний процес; розглядаються дві концепції давньоруської спадщини, представлені, з одного боку, М. Грушевським, з іншого — М. Ка-

рамзіним, С. Соловйовим, В. Ключевським, відзначається однобічність кожної з них. Автор при тому зробив тонке спостереження: по суті, обидві теорії продовжили традиції місцевого літописання XII—XIII ст., за якими історичними правонаступниками Давньоруської держави були, відповідно, Галицько-Волинська та Північно-Східна Русь (с. 7).

Перший розділ «Джерела та історіографія» написано в суто проблемному ключі. Стисло-синтетично подана характеристика джерельної основи студіювання давньоруської історії. Останніми роками вчений багато працює над літописами (див., наприклад, його недавню працю: Літописи Київської Русі. — К., 1994). Тому розгляд «Повісті временних літ» та інших літописних ізводів подано у виразно дослідницькому плані. Підкреслена неповторність літописів, їх особливе місце серед тогочасних візантійських та європейських історичних творів і хронік. Так само стисло й всебічно охарактеризовано інші пам'ятки писемності: художні, правові, філософські («Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання» Мономаха, «Руська Правда» тощо).

Останні десятиліття були надзвичайно плідними для дослідників давньоруської археології. Саме вони внесли основну частку до джерельного фундаменту історії Київської Русі, бо коло писемних джерел уже давно визначилось. П. Толочко розкриває можливості археології в розв'язанні проблем не лише економічного, а й політичного життя (спростування давніх теорій про занепад Києва з другої половини XII ст. та ін.).

Автор цілком слушно розглядає історіографію як еволюцію концепцій та ідей, боротьбу й консенсус між ними, а не як набір анотацій до основних праць з проблеми, що, звичайно, притаманне оглядам літератури у працях навіть досвідчених істориків. Він простежує наскрізні лінії в історіографії, групує авторів по школах і напрямках, добре розуміючи певну умовність цього.

Відзначимо коректність і повагу автора до попередників, що вже само по собі свідчить про наукову й загальнолюдську культуру і етичність вченого. Досить докладним є розгляд ним основних творів дореволюційної історіографії, оскільки вони заклали фундамент і багато в чому визначили напрямок майбутніх досліджень.

Об'єктивно аналізує П. Толочко процес становлення й розвитку радянської історіографії Київської Русі, відзначає її недоліки, спричинювані головним чином ідеологічною несвободою й нав'язуванням усім вченим однакового способу мислення. Разом з тим, він наголошує на її безсумнівних досягненнях, завдяки чому ця галузь радянської науки була й залишилася на рівні світової, що дало змогу дослідникам давньоруської проблематики не перекреслювати здобутки минулого й власні, розважливо оцінити зроблене й без метушні рухатись далі нескінченим шляхом вдосконалення як методики, так і наукових ідей.

Фундовано й неупереджено піддає автор критиці прояви некоректних у науковому відношенні поглядів на утворення і розвиток Київської держави, що належать нечисленним нині неонорманістам (Х. Арбман, Т. Капелле та ін.). Так само аргументовано спростовуються спроби Ф. Дворніка і О. Пріцака віднайти хозарські витоки східнослов'янської державності й навіть оголосити самого Кия ... хозарином (!).

Розглянута в другому розділі «Утворення Русі» проблема, як і більшість інших, викладених у цій книзі, вже багато років продуктивно досліджується автором. Він предметно розглядає походження самого терміну «Русь» («Руська земля»), дискутує з істориками, що намагаються довести, нібито перший осередок державності виник поблизу Новгорода (В. Янін, Д. Мачинський) або в Поволжі (О. Пріцак). П. Толочко переконаний, що основне осердя Давньоруської держави склалося навколо Києва.

В полемічному плані написано й параграфи цього розділу «Русь і хозари» й «Русь і нормани». В останньому наводяться цитати з праць західних, головним чином скандинавських, неонорманістів, а далі вчений на основі писемних та археологічних джерел демонструє неспроможність спроб відродити старі (середини XVIII ст.) теорії, згідно з якими

9. 6-555

східнослов'янську державу начебто створили варяги. Дослідник наголошує на потребі вивчення взаємовпливів слов'ян і скандинавів, звертає увагу на зв'язок норманів з балтійськими слов'янами. Не всі положення цього розділу видаються нам безсумнівними, але їх творчий характер є очевидним.

Розділ третій «Політична історія Русі IX—XIII ст.» перегукується з п'ятим — «Суспільно-політичні відносини на Русі». Вони доповнюють один одного, бо, досліджуючи політичну історію, не можна не вивчати форму держави й інституції влади, віче й народні рухи, суспільно-політичні стосунки загалом. У той же час в обох розділах з різних боків висвітлено політичне життя Русі IX—XIII ст. Якщо в третьому показано загальний перебіг суто політичної історії, то в п'ятому в проблемному плані — процеси та явища суспільно-політичного життя.

Здавалось, що нового можна додати до характеристики політичної історії Русі IX—XIII ст., коли взяти до уваги, що цій темі присвячено багато капітальних монографій і незліченна кількість статей. П. Толочко викладає власне бачення політичного поступу східнослов'янського суспільства часів генезису й наступних етапів розвитку його державності. Третій розділ містить чимало цікавих авторських думок і новацій, зокрема наголошення на відчутній ролі печенізького чинника в стосунках Русі з Візантією першої половини X ст. або зовсім не очевидний зв'язок активної зовнішньої політики київських князів від Олега до Святослава з негативними явищами в економіці й демографічній ситуації Давньоруської держави.

Завершення формування державності за Володимира Святославича та Ярослава Мудрого у книзі висвітлено з урахуванням всього комплексу джерел, серед яких чимало нових, здебільшого археологічних. Ці сторінки написані нетрадиційно (наприклад, сюжет вірменського походження дружини Володимира — візантійської принцеси Анни й раннього встановлення русько-вірменських контактів — с. 72).

Чи не основним, на нашу думку, в третьому розділі є параграф «Русь у період загострення боротьби за Київ», бо саме ця боротьба відображала головний напрямок політичного життя Давньоруської держави часів її поділу на автономні князівства і землі. Дослідник показує суперечливість політичного життя Русі, починаючи з 40-х років XII ст., змагання доцентрових і відцентрових сил, що їх репрезентували соціальні прошарки і стани різних князівств та земель. Опукло визначається «величезна притягальна сила Києва» (с. 105), що спонукувала князів домагатися «золотого київського стола», а, здобувши його, перетворюватися з автономістів на поборників єдності Русі, відновлення цілісності держави й єдиновладного способу правління в ній. Сторінки третього розділу про боротьбу князів за Київ добре доповнюються текстами п'ятого, в яких йдеться про міські віча, народні рухи, політичну форму держави. Адже претенденти на Київ та інші великі міста відтоді систематично встановлюють контакти з міськими громадами, верхівка яких (віча) перебувала в руках боярства та багатого купецтва. Князям доводилося зважати й на народні прагнення й дії.

Особливо багато нового джерельного матеріалу навів П. Толочко у четвертому розділі «Соціально-економічний розвиток Русі IX—XIII ст.». Керовані ним Київська археологічна експедиція та відділ давньоруської археології Інституту археології НАНУ упродовж останніх десятиліть значною мірою збагатили джерельний фонд історії Київської держави та її стольного града. Це дало змогу вченому по-новому оцінити багато, здавалось, усталених явищ, процесів та реліктів суспільного й економічного життя східнослов'янської країни.

Знаменно, що розділ починається параграфом «Станово-класова структура давньоруського суспільства». У радянський час панівна ідеологія прагнула всі явища політичного, культурного й духовного життя жорстко пов'язати з явищами економічними. Нині багато хто вдарився в іншу крайність (здебільшого непрофесіонали): ігнорування соціально-економічної історії й намагання пояснити закономірності й особливості життя людей давнини головним чином релігійними, культурними та етнічними чинника-

ми. Наукова ж істина полягає в тому, що основу історичного процесу становлять все-таки явища та процеси суспільно-економічного життя, яке визначає, хоча й опосередковано, всі інші сторони буття людини. Тому вважаємо особливо важливим, щоб висококваліфіковані історики постійно нагадували своїм менш досвідченим колегам і читацьким масам подібні безсумнівні речі.

П. Толочко образно змальовує ієрархічно-станову структуру панівного класу, наголошує на соціальній стратифікації суспільства Київської Русі, що засвідчена джерелами мало не з самого початку її існування. Історик немовби застерігає від історичного романтизму, від модної нині серед частини інтелігенції думки, ніби князі — правляча еліта — були справжніми виразниками інтересів народу. Коли щодня читаєш у літописах про нескінченні сварки та сутички князів за ласі шматки (кращі міста й землі), про їхню жадібність, зрадливість та егоїзм, про наведення хижих половців на рідну землю, аби тільки здолати суперника, про їхню політичну короткозорість, а то й обмеженість, то розумієш, що лише кращі, моральніші й мудріші серед них могли б претендувати на роль представників народних мас, тим більше — речників їх надій і сподівань.

П. Толочко є прихильником теорії раннього складання феодальних відносин і виникнення індивідуального землеволодіння на Русі в другій половині IX—X ст. Нам видається більш ймовірною інша думка: феодальні стосунки в давньоруському суспільстві виникають з кінця X ст. і утверджуються в другій половині XI ст., а феодальна велика земельна власність — також з другої половини XI ст. Втім, обидві точки зору мають право на життя, бо свідчення писемних джерел є неповними й здебільшого суперечливими, а пам'ятки археології через свою специфіку мало допомагають прояснити картину.

Разом з тим, усупереч твердженням В. Горемикіної, І. Фроянова та ін. немає сумніву в феодальному характері Київської держави. Феодальні відносини в її суспільстві складаються принаймні в середині X ст., а земельна власність у формі корпоративного надбання правлячого класу — приблизно тоді ж.

Щедро використані здобутки археології в параграфах «Давньоруське село» й «Давньоруське місто». Автор викладає власні погляди на генезис давньоруських міст, акцентує увагу на їх типологічних ознаках, принципах датування міських центрів у разі, коли в авторитетному джерелі відсутня дата їх заснування. Так само вдало написані параграфи «Ремесло» й «Торгівля», де поєднуються свідчення писемних і матеріальних пам'яток.

У п'ятому розділі «Суспільно-політичні відносини на Русі IX—XIII ст.» ми особливо виділили перший параграф «Політична форма держави», який П. Толочко починає з стислого, але змістовного історіографічного екскурсу — певно, не лише для того, щоб ввести читача в суть проблеми, показати становлення теорій і гіпотез, а, може, для того, щоб були зрозумілішими його власні неординарні погляди. Історик виступає проти досі поширеної в науковій літературі тези про розпад Київської держави в часи роздробленості на півтора десятка самостійних «князівств-королівств» (як образно назвав їх Б. Рибаков). Він дотримується іншої думки (яка й нам здається найбільш прийнятною), що Київська Русь і після 1140-х років залишилась спільною для всіх східних слов'ян державою, хоча й змінилася її структура й форма правління: вона стала федерацією князівств. П. Толочко вважає провідною формою правління на Русі часів удільної роздробленості дуумвірати голів основних князівських кланів (наприклад, Святослав Всеволодич-Ольгович і Рюрик Ростиславич).

Шостий розділ рецензованої праці має назву «Етнічний розвиток Русі». Привертає увагу насамперед параграф «Давньоруська етнокультурна спільність у IX—XIII ст.». Останнім часом як в українській, так і в російській і білоруській пресі, головним чином, самовпевнені дилетанти пропагують ненаукову, м'яко кажучи, тезу, нібито Київська Русь була населена, відповідно, праукраїнцями, праросіянами чи прабілорусами. Натомість дослідник викладає науково об'єктивну, виважену й побудовану на

багатьох джерельних доказах теорію етногенезу східних слов'ян, що об'єдналися протягом століть в етнокультурну спільність, яку прийнято називати у фаховій літературі давньоруською народністю. У цій теорії враховуються процеси міграційні, інфільтраційні й асиміляційні, що впливали на етногенез і культурний розвиток східних слов'ян, а часом визначали його окремі сторони.

П. Толочко наголошує на небезпеці спрощеного розуміння феномену давньоруської народності, на неприйнятності абсолютизації її єдності, чим ще недавно грішила вітчизняна історіографія, не бажаючи помічати місцевих особливостей у мові, культурі, побуті різних частин величезного обширу Східної Європи, який та народність освоїла. Разом з тим, у книзі визначено основні елементи давньоруської народності, показано, що вона була відносно стійкою етнокультурною спільністю — відносною тому, що такими були практично всі явища й процеси середньовічного буття.

Завершують «Київську Русь» два розділи, присвячені духовній культурі й ідеології давніх русичів: «Християнська церква в Київській Русі» й «Культура Київської Русі», написані із знанням справи. Вони також в основному грунтуються на власних студіях автора.

Великий науковий і суспільний інтерес становить «Післямова», в якій вчений пише про руйнівний вплив монголо-татарської навали на долі давньоруської державності й народності, яка призвела до загибелі тисяч і тисяч людей, руйнування продуктивних сил, занепаду політичного, суспільного, економічного й культурного життя. Автор стисло розглядає важливе питання про історичну спадщину Київської держави та її етнокультурної спільності (народності). П. Толочко слушно вважає, що ні Галич, ні Володимир-Волинський не зуміли продовжити давньоруську традицію, були неспроможні очолити процеси політичної консолідації Південної Русі. «Колись єдиний державотворчий потік, що виходив із Києва, розділився на кілька окремих річищ, насильно консервованих завойовниками: спочатку — монголо-татарами, згодом — Литвою і Польщею» (с. 341—342). Що ж стосується давньоруської спадщини, то вона рівною мірою належить і українцям, і росіянам, і білорусам. Сучасна наука має всі підстави погодитися з цим висновком автора.

«Київська Русь» П. Толочка випущена в світ видавництвом «Абрис» на рівні високих європейських зразків. Її художня ідея, макетування й ілюстрування (Р. К. Пахолюк), поліграфічне виконання якнайкраще пасують до змісту книжки, гармонійно поєднуються з ним. Сподіваємось, що широкий читацький інтерес до цієї фундаментальної праці не вщухне і в майбутньому. Концепції, ідеї, висновки й факти, розроблені й викладені П. Толочком, ще довго збуджуватимуть дослідницьку думку й добре прислужаться науковцям, викладачам вузів і шкіл, студентам та й усім, хто цікавиться нашою минувшиною.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

О. П. Моця, В. М. Ричка.

КИЇВСЬКА РУСЬ: ВІД ЯЗИЧНИЦТВА ДО ХРИСТИЯНСТВА.
К., Глобус, 1996. — 221 с.

Ідеологія європейських країн епохи Середньовіччя базувалась на релігійному сприйнятті навколишнього середовища, а для всіх форм культури характерним було певне ставлення до системи релігійних цінностей. Повною мірою це стосується й Київської Русі, коли східнослов'янська ойкумена переходила в своєму історичному розвитку до стосунків класового

суспільства, коли глобальні зміни відбувалися не тільки у сфері соціально-економічних відносин, а й у духовному житті.

Тому не дивно, що дослідники різних поколінь раз у раз зверталися до релігійної проблематики. Це, в першу чергу, зумовлюється рівнем здобутих знань про давньоруську епоху. На жаль, протягом кількох десятиліть XX ст. до цієї об'єктивної причини додавався ще й фактор політичного диктату, що не сприяло чітко науковому висвітленню проблеми.

Автори рецензованої праці поставили перед собою завдання — на рівні сучасного розвитку науки розглянути тему релігійної ситуації на Русі в кінці I — у перші століття II тисячоліття н. е. І хоч основна увага в праці приділяється подіям IX—XIII ст., читач знайде в ній інформацію про проникнення християнських ідей на територію Східної Європи (зокрема, на Кримський півострів) протягом усього I тисячоліття н. е., а також про долю Церкви протягом кількох десятиліть уже після монголо-татарської навали.

Книга складається з шести розділів, вступу й висновку, а також додатків, в яких містяться уривки з церковних та світських творів про пов'язані з ідеологічною ситуацією історичні події та про специфіку релігійної свідомості тих часів. В основній текстовій частині на основі хронологічної періодизації розглядаються етапи розвитку релігії східних слов'ян: спочатку традиційних язичницьких вірувань, аж до створення в 980 р. пантеону найбільш популярних божеств, а потім, починаючи з 988 р., поступового поширення християнського віровчення за візантійським обрядом. Аналізуються причини відмирання старих ідей і ствердження нових. Автори доводять, що це зумовлювалося самим розвитком східнослов'янського світу, модернізацією багатьох сторін тогочасного життя, а не відсталістю язичницького світосприйняття чи «прозрінням» великого князя київського Володимира Святославича.

З перших років офіційного введення християнства на Русі, яке, на думку авторів, проникало сюди дніпровським шляхом та через Карпати, його активно підтримувала світська влада на чолі з великим князем київським, а пізніше — удільні князі окремих земель. Церковну організацію очолював митрополит, а серед монастирів виділявся Києво-Печерський — справжня «кузня» церковно-священнослужителів різних рангів.

Однак підтримка з боку держави та створення розгалуженої церковної організації не гарантували повної перемоги нових ідей: протягом кількох століть стара і нова віри співіснували, функціонували паралельно. Іноді протилежні релігійні течії зливалися, що дістало в літературі назву «двовір'я». Цей феномен світосприйняття русів став однією з характерних рис східнослов'янської середньовічної ідеології. Тому автори книги приходять до обгрунтованого висновку, що часи існування Київської Русі стали перехідним періодом у кардинальній зміні релігійних ідей на території Східної Європи в цілому і на території України, зокрема.

Лише до другої половини XII—XIV ст. слід віднести повну перемогу християнства над язичництвом. Тоді ж розпочався новий історичний період, що характеризувався церковно-політичним протистоянням між землями Південно-Західної та Північно-Східної Русі. В результаті релігійний центр з берегів Дніпра був перенесений на землі Московії.

Добре ілюстрована, збагачена археологічними та історичними фактами книга «Київська Русь: від язичництва до християнства» є вагомим внеском у вивчення духовного життя давнього українського суспільства і водночас цінним навчальним посібником для шкіл і вузів.

Я. Є. БОРОВСЬКИЙ (Київ)

О. Ф. Сидоренко.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ (IX — СЕРЕДИНА XVII ст).

К., 1992. — 229 с.

Рецензована праця належить до непересічних досягнень історичної науки в Україні в посттоталітарний період, коли суспільні науки звільнилися від партійно-ідеологічних пут і консервативної цензури. Український читач отримав оригінальну за своїм змістом працю з економічної історії України, що охоплює 9 століть її розвитку в епоху середньовіччя.

Нині ця книга є особливо актуальною. В ній на базі розгляду цілого ряду документів і матеріалів про розвиток міжнародних торговельних зв'язків українських земель, головним центром яких залишався Київ, обґрунтовується концепція великого історика-мислителя М. С. Грушевського, що Київська Русь — початковий період української державності, основа етнополітичної історії України епохи середньовіччя, а прогресивні традиції Київської Русі в усіх суспільних сферах продовжувалися і в наступні складні періоди її історії — державно-політичної роздробленості, золотоординського, литовського й польського панування на поневолених українських землях, які втратили свою незалежність і державність. У книзі на основі документального матеріалу проводиться наукова теза, що український народ і в таких складних умовах життя своєю невтомною працею створював внутрішній товарний ринок і займався міжнародною торгівлею з багатьма сусідніми й далекими країнами Європи, Близького Сходу, Кавказу і навіть Азії. Економічні фактори сприяли консолідації роздроблених українських земель і живили ідею відродження держави України.

Структура рецензованої книги науково обґрунтована, відзначається оригінальністю, логічністю викладу й внутрішньою побудовою. В ній міститься передмова, дев'ять розділів і висновки, посилання на джерела й літературу. Джерельну базу книги склали літописи, щоденники мандрівників і дипломатів, опубліковані й архівні документи — актові книги, Литовська і Руська Метрики, документи Посольського і Розрядного приказів Московської держави тощо. Саме дослідження поділяється на дві частини: перша — від утворення Київської держави в IX ст. до її розгрому татаро-монгольськими загарбниками у 1240 р. і друга — часи золотоординського, литовського і польського панування (40-і роки XIII ст. — перша половина XVII ст.) до передодня Визвольної війни в Україні під проводом Богдана Хмельницького.

Враховуючи специфіку проблеми і значний часовий відрізок (9 століть), дослідниця відійшла від усталених канонів формалістичного складання вступу до монографії із зосередженням там характеристики літератури й джерел. Ці важливі наукові моменти в розширеному вигляді перенесено в розділи, що значно посилило аргументацію досліджуваних питань і відповідних наукових висновків, чіткіше визначило відкриття нових істин і формулювання обґрунтованих положень.

Замість традиційного громіздкого ідейно-теоретичного вступу в книзі міститься стисла «Передмова», де викладається дослідницьке кредо автора, підкреслюється актуальність і недослідженість проблеми українського товарного виробництва і ринку, внутрішньої й зовнішньої торгівлі Русі-України IX — середини XVII ст. Цілком обґрунтовано піддано критиці хибність положень існуючої, переважно російської і польської історіографії, та висновків археології стосовно розвитку й стану товарного виробництва в Україні від часу нашестя татаро-монгольських орд хана Батия у 1240 р., а також обставини еволюції міжнародної торгівлі українських князівств і земель після ліквідації іноземними загарбниками державної незалежності цих утворень.

У першій частині рецензованої праці представлено досить повну і цілісну картину міжнародних торговельних зв'язків Русі з Візантією, країнами Сходу, західної Європи та з країнами Балтійського регіону. На сторінках книги досить докладно досліджено й географічно визначено усі тогочасні торговельні шляхи та головні центри міжнародної торгівлі, через які Русь-Україна здійснювала товарний експорт і імпорт.

Послідовне вивчення давньоруської міжнародної торгівлі різних напрямів з концентрацією уваги на ареалі Придніпров'я привело автора у багатьох випадках до нових висновків щодо конкретних її явищ. Зокрема, у дослідженні досить яскраво й переконливо обгрунтовано визначальну роль Києва — столиці Русі-України — в міжнародній торгівлі, що слід вважати значним досягненням даної праці.

Чимало місця в рецензованій монографії відведено дослідженню торгівлі Русі-України з Візантією, що до завоювання її турками-османами (1453 р.) славилася як визначний центр середньовічної цивілізації на Близькому Сході і басейні Чорного моря з кінця IV ст. до середини XV ст. Політичні й торговельні відносини Київської Русі з Візантією займали помітне місце в державній політиці руських князів. У праці звернута увага на те, що військові походи київських князів у Болгарію, яка належала до володінь візантійських імператорів, сприяли утвердженню торговельних взаємовідносин між цими великими середньовічними державами. Економічні зв'язки привели до тісного духовного спілкування Київської Русі з Візантією, а згодом і прийняття християнства (988 р.) руським населенням, яке хрестилося за грецьким православним обрядом.

Звертає на себе увагу розгляд в монографії відомого з літописів середньовічного шляху «з варяг у греки», що нібито існував вздовж Дніпра і зв'язував Скандинавію з Візантією. Такого шляху не існувало. Насправді з Києва до Чорного моря проходили три торговельні шляхи — Грецький, Соляний і Залозний, якими товари доставлялися до Константинополя з Київської Русі та з Візантії — до Києва. Прямого шляху з Скандинавії до Чорного моря і Візантії ретельним дослідженням не виявлено. Автор даної праці вважає його «історіографічним міфом».

Окрім Візантії, значними торговими партнерами Київської Русі за часів середньовіччя стали країни Арабського халіфату, Хазарський каганат, країни Кавказу, Близького і Середнього Сходу, Середньої Азії. Автор праці підкреслює, що «...Русь підтримувала торговельні зв'язки з країнами Сходу по двох головних напрямках — через Каспійське і Чорне моря» (с. 46). При цьому підкреслюється переважаюче значення чорноморських шляхів.

В рецензованій монографії наголошується на розвиткові торгівлі Київської Русі з країнами Середньої і Західної Європи (Польщею, Чехією, Баварією, Сілезією, Угорщиною, а також Францією, Фландрією, Англією, Іспанією). На західному напрямкові міжнародної торгівлі Київської Русі значними торговельними центрами стали Прага, Краків, Регенсбург, Бреслав та інші міста. Тут же аналізуються тогочасні митні статути — Раффельштеттенський і Остригомський, що сприяли розвиткові торговельних стосунків між державами, а також торговельні шляхи з Києва на захід. Торгівля Києва в північно-західному напрямі відбувалася через торговельні шляхи по Дніпру, Західній Двині, Північному Бугу, Німану, Прип'яті. Важливими торговельними центрами стали міста Туров, Пінськ, Дрогичин, Новгород, Полоцьк та інші. У поморських містах з'являлися колонії давньоруських купців, які вели там постійну торгівлю. Особливе значення мала торгівля через польський порт на Балтійському морі — Гданськ.

У спеціальному розділі монографії аналізується асортимент товарів і головні напрями еволюції зовнішнього товарообігу між Київською Руссю і країнами середньовічного світу. На міжнародні ринки Русь поставляла чимало важливих товарів: ремісничі та ювелірні вироби, льон, хутра, сіль, коні, хліб тощо. З Візантії, країн Сходу і Західної та Середньої Європи до Київської Русі надходили шовк, посуд, різні вина, зброя, одяг, предмети християнського культу, книги, західноєвропейські ремісничі вироби тощо.

Матеріали монографії дають усі підстави для висновку, що значний розвиток міжнародної торгівлі Київської Русі став реальним фактом завдя-

ки її державній могутності й незалежності. Українська державна ідея матеріалізувалася в сталій економіці, високій культурі, активній міжнародній політиці великих київських і галицько-волинських князів, а також менш значних місцевих володарів часів роздроблення руських земель.

У другій частині рецензованої праці йдеться вже про наступний, складний і трагічний період історії України, коли вона зазнала руйнівного удару татаро-монгольських орд хана Батия (1240 р.), а потім мусила терпіти 400-річне панування татаро-монгольської Золотої Орди, Великого князівства Литовського і королівства Польщі (40-і роки XIII — 40-і роки XVII ст.). Україна втратила державну незалежність і стала безправною колонією іноземних загарбників.

На с. 90—95 рецензованої книги наводиться й обгрунтовується досить цікава думка про те, що татаро-монгольське панування не змогло припинити традиційну торгівлю розгромленої Русі-України із сусідніми державами. Автор спирається на свідчення папського легата до Золотої Орди Плано Карпіні (1245 р.) і французького дипломата Гійома де Рубрука (1255 р.), які в різний час відвідували Київ і Крим, де зустрічалися з місцевими та іноземними купцями. Навіть підкреслено певну активізацію міжнародної торгівлі українських земель. У той час висувалися нові українські торговельні центри: Львів, Кам'янець-Подільський, Володимир, Луцьк та інші; відроджується економіка й торгівля Києва, який знову займає провідні позиції в міжнародному товарообміні. Усі ці нові явища засвідчують високий рівень дослідження економічної історії.

У спеціальному розділі рецензованої монографії розглядається торгівля земель України з Московським князівством, що здійснювалася Дніпровським і Донським водними шляхами, а також суходолом через Путивль і далі до Києва. Підкреслюється певна інтенсивність російської торгівлі у самому Києві і транзитом через Київ з південними країнами басейну Чорного моря та Балканського півострова (с. 116). Досить докладно аналізується митна політика Росії, Литви і Польщі в XV—XVI ст. Згадується й участь українського козацтва в міжнародній торгівлі, позитивний і негативний вплив війн і мирних договорів на товарообмін між державами.

В монографії акцентується увага на торгових стосунках земель України з багатьма країнами Європи від середини XIII ст. до середини XVII ст.: Польщею, Литвою, Чехією, Угорщиною, Молдовою, Німеччиною, Францією, Пруссією, Іспанією та іншими країнами. Входження земель України до складу Великого князівства Литовського і королівства Польщі (Речі Посполитої) об'єктивно сприяло зовнішній торгівлі, бо Литва і Польща мали тісні зв'язки з економічно розвинутими країнами Західної Європи. Міжнародна торгівля сприяла прилученню населення земель України до європейської цивілізації, живила ідею повернення українцями втраченої державності. В книзі досить грунтовно досліджено митні статути, складське право, міжнародні ярмарки, де бували українські купці, шляхи західної торгівлі, торговельні центри в Україні (Володимир, Луцьк, Львів, Київ та інші) і за її межами (Вроцлав, Гданськ, Торунь, Прага, Познань).

У «Висновках» (с. 189—194) конкретизуються і зводяться в єдину систему наукові відкриття й узагальнення дослідженого матеріалу: міжнародна і внутрішня торгівля сприяли економічному поступу Русі-України, зародженню, формуванню й консолідації української нації, розвиткові державної ідеї та боротьби народних мас за її здійснення. Київська Русь в монографії розглядається як велика середньовічна Українська держава, а її роздроблення на князівства не означало припинення чи обмеження ринкових відносин на українських землях, які залишилися складовою частиною європейської (західної), східної і південної торгівлі з багатьма країнами середньовічної доби, здійснювали свій помітний вклад у цивілізацію.

Високо оцінюючи монографію О. Ф. Сидоренко «Українські землі у міжнародній торгівлі», слід висловити і деякі зауваження та побажання. Так, джерельну базу праці можна було б значно розширити за рахунок матеріалів зарубіжних архівів (польських, англійських, французьких, німецьких, шведських та ін.). Особливе значення мали б матеріали про

торгівлю українськими товарами у польських, чеських, угорських містах на ярмарках і торгах, транзит їх у країни Західної Європи, діяльність митниць. Використання додаткових матеріалів не могло б кардинально змінити висновки, але зробило б їх повнішими й більш аргументованими.

Зосередивши увагу на головних домінуючих проблемах міжнародної торгівлі українських земель, О. Ф. Сидоренко не розкрила ролі Запорозької Січі у розвитку товарообігу в південному напрямку (Кримське ханство, Туреччина). З поля зору дослідниці випав і матеріал з історії вірменських та грецьких колоній в Україні, їх участь у торгівлі й виробництві товарів на ринок. Не знайшла належного висвітлення роль європейської іммміграції у міжнародній торгівлі України. Можна було б значно більше уваги приділити формуванню торговельного капіталу в Русі-Україні часів середньовіччя.

В монографії помітна нерівномірність у висвітленні міжнародної торгівлі українських земель у різні періоди. Адже міжнародна торгівля українських земель не лише сприяла їх економічній та політичній консолідації, а й наближала переможну Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. В праці зачеплено чимало дискусійних питань, з яких авторка своєї концепції чи позиції не визначила.

Однак, незважаючи на всі ці недоліки й недоробки, рецензована праця є завершеним оригінальним науковим дослідженням великої і складної проблеми з економічної історії України. Вона містить широкий спектр різноманітної інформації з питань розвитку виробництва і ринкових відносин, є вагомим вкладом у сучасну історичну науку.

Г. Я. СЕРГІЄНКО (Київ)

О. П. Реєнт.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І РОБІТНИЦТВО. (СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ 1917—1920 рр.).

К., Поліграфкнига, 1996. — 265 с.

До останнього часу одним з найбільш політизованих напрямків новітньої історії України був комплекс питань, пов'язаних з процесом національного державотворення 1917—1920 рр. Численні аспекти цієї проблеми вивчалися переважно на основі гіперболізації всесвітньо-історичної місії пролетаріату як творця нового суспільства та його керівного ядра — комуністичної партії.

Утвердження України як самостійної й незалежної держави активізувало наукові дослідження, присвячені періоду 1917—1920 рр., що характеризувався небаченим за своїм розмахом та змістом соціальним вибухом, бурхливим зростанням національно-визвольних змагань народів колишньої царської Росії. Перед науковцями стоїть складне завдання відтворення цілісної правдивої картини подій тих років, очищення її від ідеологічних нашарувань і перекручень, що мали місце за радянського режиму. Це повною мірою стосується історії робітничого класу України, його місця та ролі у бурхливих подіях революції й громадянської війни.

Вивчення питань, пов'язаних із становищем пролетаріату України в період визвольних змагань, викликало появу цілого масиву літератури — від суто наукових до чисто агітаційно-пропагандистських видань.

З'ясувалося, що не всі проблеми висвітлені об'єктивно й вичерпно. Рецензована книга д. і. н., професора О. П. Реєнта своїм змістом, основними положеннями і висновками має певною мірою вирішити це завдання.

Подаючи аналіз стану розробки проблеми дослідження, автор виділяє три групи праць: учених радянського часу, зарубіжних науковців, сучасних вітчизняних істориків.

Слід зазначити, що О. П. Реєнт при розгляді цих праць не лише критично оцінює доробок попередників, а й творчо переглядає власні наукові позиції. Відчувається, що це не кон'юнктурний підхід до справи, а новий ступінь сприйняття та осмислення минулого, що постає на якісно новому світоглядному, методологічному та джерельному підґрунті. Це є свідченням безперервного наукового пошуку пізнання минулого.

Оцінюючи внесок учених радянської доби у вивчення проблеми, автор рецензованої книги зауважує, що науковці змушені були керуватися догматичними положеннями комуністичної доктрини про історичну роль робітничого класу в революційному оновленні світу, його гегемонію щодо інших верств населення, диктатуру пролетаріату, керівну й спрямовуючу силу авангарду робітництва — більшовицької партії тощо. Таким чином, у радянській ідеологічній системі робітничий клас виявився наріжним каменем фальсифікацій, з якого починалося висвітлення багатьох суспільних явищ.

Разом з тим дослідник констатує також досягнення радянської історіографії у вивченні різних аспектів історії робітничого класу, які не втратили свого наукового значення і сьогодні. Не залишилися поза увагою й здобутки західних істориків, зокрема, представників української еміграції. Окремий параграф присвячено основним напрямкам переосмислення пореволюційної історії та ролі в ній робітничого класу України новітньою вітчизняною історичною наукою. Праця містить узагальнення всього досвіду дослідження проблеми, його об'єктивне трактування, без чого неможлива подальша пошуково-аналітична робота.

Вражає джерельна база, на якій творилася книга. Її склали матеріали 32 фондів 11 центральних і обласних архівів України та Російської Федерації. Серед них найбільший масив документів залучено з фондів радянських установ. Разом з тим, автор чи не вперше з дослідників використав документи Генерального секретаріату Української Центральної Ради і Ради Міністрів Української держави саме в контексті досліджуваної проблеми. Архівні документи істотно доповнюються великою кількістю опублікованих джерел, вміщених у пресі, матеріалами стенографічних звітів, протоколів різноманітних нарад, з'їздів, а також статистичними зведеннями, які відображали становище робітників України у 1917—1920 рр.

Переосмислення О. П. Реєнтом соціально-політичних та економічних змін у середовищі робітничого класу України у 1917—1920 рр. спирається на маловідомі й ще не використані у науці джерела. Це, безумовно, має надзвичайно важливе значення для утвердження об'єктивних уявлень про зміст і напрямки визвольної боротьби українського народу в один з переломних моментів історії. При цьому автор виявив неабиякий хист аналітичного підходу до використаних джерел та літератури, вміння порівнювати різні точки зору й знаходити з належною достовірністю відповіді на поставлені питання.

Абстрагуючись від ідеологічної заангажованості більшості попередніх праць на цю тему, варто наголосити, що досі серед них не було таких, в яких пролетаріат став би предметом послідовного й цілісного вивчення протягом усього періоду 1917—1920 рр. У радянській історіографії він розглядався переважно в контексті існування більшовицького режиму в Україні у різний час, що істотно деформувало загальну картину, спрощувало реалії. Отже, вперше історія робітництва України у 1917—1920 рр. подається як перманентний процес, що дало можливість оцінити його соціально-політичні акції під впливом тих чи інших режимів, а також відповідних змін у власному середовищі.

В праці обґрунтовано розкриваються особливості розвитку українського пролетаріату в складі Російської імперії. Рельєфно подані згубні наслідки русифікації робітників України, що спричинилася до його індеферентності в умовах національно-визвольної боротьби й створювала сприятливий грунт для поширення великодержавного шовінізму в Україні.

Розглядаючи питання про взаємостосунки пролетарських верств і Центральної Ради, О. П. Реєнт наголошує, що реалізація ідеї української державності сприяла поляризації суспільно-політичних сил в Україні, які деякий час зберігали певну одностайність після Лютневої революції. На конкретному матеріалі розкрито хиткість позицій Центральної Ради у робітничому середовищі, показано, що спирання російської соціал-демократії (як більшовиків, так і меншовиків) на пролетаріат промислово розвинутих регіонів України забезпечило їй перевагу у боротьбі з національно-патріотичними силами. Переконливо і доказово реконструйована розстановка й еволюція політичних сил в Україні.

Особлива увага в книзі приділяється характеристиці становища робітничого класу в період існування Української держави. У виданні показано, що, незважаючи на декларативні заяви про охорону робітничих інтересів, режим Скоропадського здійснював ряд репресивних кроків щодо робітництва, внаслідок чого виникли інтенсивний страйковий рух і дестабілізація Української держави. Так само невдалою була спроба Директорії знайти підтримку серед робітничого класу України попри соціальну радикалізацію своєї внутрішньої політики.

Висвітлення становища робітничого класу в умовах «нерадянських режимів» вдало доповнено матеріалом про антиробітничу політику білогвардійських властей.

Безперечним науковим досягненням автора є глибоке дослідження соціальних змін у середовищі робітничого класу України за більшовицької влади. На основі широкої джерельної бази розкрита позиція робітництва в ході тотального одержавлення економіки, запровадження воєнно-комуністичних засад господарювання. Дослідник обгрунтовано доводить, що, незважаючи на декларації більшовицьких лідерів щодо робітників, комуністичний режим фактично закріпив відчуження працюючих від засобів виробництва, перетворив їх у безправний компонент новоствореної тоталітарної системи. В книзі розкривається справжня суть так званого «оробітничення» управління господарством, радянського апарату, що було ширмою, за якою «відчувалася жорстка рука вмілого режисера — більшовицької партії». Поява «комісарських» посад у керівних органах промисловості свідчила, що до арсеналу комуністичної партії на довгий час увійшла практика всепроникливого партійного нагляду у вирішенні економічних завдань, хоча робітники й дістали представництво у промисловій адміністрації.

Численні документи, вивчені автором, надали йому можливість по-новому підійти до висвітлення таких специфічних питань, як працевлаштування і проблема зайнятості пролетаріату, розкрити причини та наслідки невдалих спроб налагодити ефективну організацію й дисципліну праці. По-суті, вперше в історіографії О. П. Реєнт розкриває масштабні прояви непокори робітничих мас радянському режиму у формі страйків, протидії різним заходам владних структур, недотримання виробничої дисципліни тощо. З логіки викладу виходить, що широка націоналізація підприємств породила нові форми соціальних суперечностей між новим власником-державою і робітниками, причому з тенденцією до загострення й зростання. Поряд з об'єктивними факторами, як-то: розруха, військові дії, різке погіршення становища робітничого класу спричинили соціально-економічні експерименти більшовиків, наслідками яких стали розвал інфраструктури, господарський хаос, різке погіршення умов життя трудящих верств.

Значний інтерес викликає розгляд у книзі культурологічних процесів у пролетарському середовищі. Не можна не погодитися з автором у тому, що прищеплення робітничому класу ідеології класової непримиренності призвело до ослаблення гуманістичного змісту культурних перетворень, в яких він брав участь, втраті орієнтирів на загальнолюдські цінності.

Віддаючи належне вченому за глибоке і вдумливе дослідження поставленої ним проблеми, варто разом з тим висловити деякі зауваження.

Цілком слушно сприймаючи робітництво України як неоднорідну категорію суспільства, диференційовану за національними, соціальними та

політичними ознаками, автор все ж, на наш погляд, не зміг досить чітко окреслити його кількість та якісні параметри. Справа в тому, що загальна кількість пролетаріату в Росії (а відповідно і в Україні) зростала в радянській історіографії з кожним роком. До його складу включалися ремісники, сільські наймити, а згодом і члени сімей робітників. Тому загальна кількість робітництва України, наведена автором (3,5 млн. чол.), потребує пояснення, кого саме віднесено до пролетарів. Вимагає уточнення і кількість євреїв-робітників в Україні (60—80 тис. на стор. 5), тоді як на стор. 7 стверджується, що вони становили 32 % від усіх працюючих у промисловості.

Досить точно подаючи розстановку політичних сил в Україні, О. П. Реєнт разом з тим допускає певні неточності у розкритті особливостей взаємовідносин Центральної Ради з різними верствами міського населення. На с. 41—43 має місце підміна понять: «зрусифіковане робітниче населення міст» і «міські дрібнобуржуазні верстви». Саме останні становили більшість в основних центрах України й їх позиція щодо Центральної Ради не завжди збігалася з робітничою.

Підлягає сумніву теза, що на жовтень 1917 р. завершився процес розвалу дрібнобуржуазного табору і з трьох партійно-політичних течій утворилося дві — революційно-демократична, пролетарська і контрреволюційна, буржуазна (с. 55—56). Оскільки листопадові вибори до Установчих зборів дали перевагу соціалістичним партіям, немає підстав твердити про розвал так званого дрібнобуржуазного табору, як, до речі, і про морально-політичну перевагу революційних сил. Подальший перебіг подій показав, що есери й меншовики відігравали роль «третьої сили» в ході громадянської війни, що безапеляційно й необгрунтовано заперечувалося більшовиками.

Можна зробити закид авторові також і в дещо довільній інтерпретації історичного матеріалу. Відомо, що не гетьман П. Скоропадський дав згоду на вивезення німцями з України значної кількості продовольства та сировини (с. 62), а це відбулося на основі торговельної угоди, підписаної урядом УНР. Не можна погодитися з твердженням, що гетьман неодноразово закликав народ України до відновлення єдиної й неділимої Російської імперії (с. 63). Він це не робив жодного разу.

Правильно визначаючи основні напрями політики Директорії у робітничому питанні, дослідник усе ж не уникнув окремих суперечливих і неточних оцінок їх діяльності. Не можна погодитися з думкою про причетність «буржуазно-демократичного крила Директорії» до єврейських погромів або що з «відставкою В. Винниченка процес розвалу Української держави значно прискорився» (с. 70). Для цього були більш вагомі і глибокі причини.

Характеризуючи участь робітників у господарських перетвореннях більшовиків, автор не врахував з належною послідовністю різний рівень масштабів націоналізації промисловості у 1919 і 1920 рр., у зв'язку з чим варто було б повніше показати становище робітників на приватних підприємствах, яких було чимало в Україні. З поля зору дослідника фактично випала така форма мілітаризації виробництва, як трудові армії, що займали значне місце у воєнізованій економіці України.

Однак висловлені зауваження не знижують у цілому високий науковий рейтинг праці О. П. Реєнта, яка є вагомим внеском у розвиток вітчизняної історичної науки.

Політичні та соціально-економічні процеси в сучасній Україні вимагають від усіх верств суспільства чіткого визначення у ставленні до розбудови Української держави. Це неможливо здійснити без урахування історичного досвіду орієнтації та поведінки різних соціальних груп в екстремальних, переломних моментах історії, зокрема, у часи визвольних змагань. Ця обставина надає книзі О. П. Реєнта додаткової актуальності.

В. М. КУРИЛО (Київ),
О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)

І. М. Кулинич, Н. В. Кривець.

НАРИСИ З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ В УКРАЇНІ.

Київ, Інститут історії України НАНУ. — 272 с.

Історія німецьких колоністів в Російській імперії завжди привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, починаючи з кінця XVIII ст. В міжвоєнні та повоєнні роки інтерес до цієї тематики помітно зменшився (особливо в СРСР), але з 80-х рр. розпочався бурхливий розвиток досліджень з неї. Останнім часом вийшов друком цілий ряд праць, зокрема таких відомих істориків, як доктор А. Айсфельд, професор Д. Брандес, професор Ф. Гольцевський та ін. У 90-ті рр. українська історична наука також почала виявляти до цієї проблеми надзвичайний інтерес.

Рецензована праця, безсумнівно, зацікавить як професійних дослідників, так і широке коло читачів. Автори виходять з того, що розвиток українського етносу є продуктом взаємодії автохтонного українського генотипу та прогресивних західноєвропейських ідей лібералізму, визвольного руху, демократичного устрою, технологічного прогресу тощо. Монографія, що відтворює реалії минулої епохи, позбавлена штампів колишньої «радянської науки». В цьому плані особливо виділяється розділ, написаний І. М. Кулиничем, що охоплює XVIII—XIX ст. Дослідник аналізує уведені ним до обігу джерела, переосмислює та інтерпретує деякі відомі документальні й наративні матеріали, що дає змогу трактувати історію України з методологічних позицій М. Грушевського.

Особливість історії України полягає в тому, що протягом багатьох століть вона була відкрита водночас як позитивному впливу західноєвропейської культури, так і руйнівним навалам войовничих сусідів. Отже, тут зустрілися три цивілізації: католицька західноєвропейська, православна східнослов'янська та тюрко-мусульманська.

У XVIII ст. одними з найбільш досвідчених носіїв європейської технології в галузі сільського господарства були німці. Початок їх масового переселення в землі Російської імперії розпочався на підставі Маніфесту Катерини II від 4 грудня 1762 р. та наступних державних актів. Кінець XVIII — початок XIX ст. виявився дуже складним періодом для колоністів. Багато з них вмирали від голоду, холоду та хвороб. Винні в цьому були часто місцеві чиновники, які привласнювали державні гроші, що їх виділяв уряд для сприяння переселенцям. Можливо, слід було б у книзі докладніше розповісти про мужність колоністів та їхнє вміння пристосовуватися до надзвичайно важких умов існування.

Після перших років страждань та боротьби за виживання в незвичних природних та державно-адміністративних умовах колоністи, не втративши свого менталітету, дали адекватну відповідь на виклик історії. В третьому десятиріччі XIX ст. значна група колоній досягла вищих показників у сільськогосподарському виробництві в порівнянні з місцевим населенням. Врешті-решт вільна праця й майстерність забезпечили німцям високі прибутки, нагромадження капіталу, який вкладався у господарство, що з кожним роком набувало сили. У читачів, які ознайомляться з розділом монографії, присвяченим цьому періоду, не залишиться сумнівів щодо реального внеску німецьких колоністів у розвиток сільського господарства України, особливо в галузі скотарства, вівчарства, садівництва, виноградарства. Оскільки державні органи в XIX ст. піклувалися про задоволення потреб поселенців та поширення їх досвіду, елементи цивілізованого господарства перетворилися у свого роду фермент, що прискорював зростання виробництва, торговельної, промислової та загальної культури селянства на півдні Російської імперії.

У книзі розкривається структура повсякденного життя німецьких колоністів, показано їх трудові звичаї, що допомагали їм досягати найкращих результатів у виробництві. Автор переконливо висвітлив велику роль

німецьких колоністів у розвитку ринкового господарства, поширенні європейських форм торгівлі, що позитивно впливало на виникнення в аграрному секторі відповідної інфраструктури (виробничої, фінансової, кредитної тощо) та на формування нових соціальних відносин, особливо після реформи 1861 р., коли на селі почався прискорений розвиток капіталізму. За участю німців набуло значного розмаху виробництво нової сільськогосподарської техніки (наприклад, на о. Хортиця, в Одесі тощо).

І хоча так чи інакше мова про це йшла в інших дослідженнях, у рецензованій праці на роздум читачеві представлено безліч фактів, що свідчать про визначну роль німецьких переселенців у розвитку саме фермерського шляху капіталізації аграрного сектора, на відміну від юнкерської моделі, за яку виступали впливові кола багатих землевласників. Під тиском останніх колоністи в 70-ті рр. були позбавлені деяких прав, що призвело до переселення в Америку певної кількості німецьких родин.

У книзі розкриваються роль церкви у житті німецьких колоністів, їх діяльність на освітянській ниві та в галузі медицини. Так, на кошти колоністів було відкрито чимало лікувальних та навчальних закладів.

Вперше у вітчизняній історіографії автор простежує процес морально-політичної переорієнтації нащадків переселенців. У другій половині XIX — на початку XX ст. значна кількість українських німців відчувала особисту відповідальність перед новою Батьківщиною. В монографії наведено багато фактів патріотичних дій німців у роки Вітчизняної війни 1812 р., російсько-турецької війни 1828 р. Так, під час війни з турками всі десять колоній Лібентальської округи навколо Одеси ухвалили, щоб кожний господар мав запас вівса та ячменю для армійських коней і парокінні підводи для перевезення вантажів. А під час Кримської війни колоністи доклали величезних зусиль для допомоги пораненим і хворим солдатам.

Перша світова війна поклала початок новому етапу в історії німецьких колоній в Російській імперії. Відомо, що ще в 1914—1915 рр. чимало німців у лавах російської армії чесно виконували свій воїнський обов'язок. Проте вже у 1916 р. мали місце німецькі погроми. Російська реакція намагалася спрямувати невдоволення народу проти «інородців» та «іновірців». До подібних методів вдавалися власті і згодом, вже в роки радянської влади.

У розділі VIII (20—30-ті рр.) Н. В. Кривець наводить багато архівних матеріалів про загибель німецьких колоній. Мабуть, було б доцільним чіткіше окреслити дві тенденції щодо питання про нацменшості на селі. Справа в тому, що місцеві українські органи влади проводили у 20-ті рр. політику поступового залучення німецьких поселенців до загального суспільного розвитку. Частина колоністів висловлювала бажання створювати колективні господарства (наприклад, у птахівництві тощо), тобто не знаходилася у повній опозиції щодо радянської влади. Однак у другій половині 20-х рр. тиск Москви ставав дедалі жорсткішим, аж поки у 1929 р. не почалася «революція зверху», яка не щадила нікого.

Останній етап морального, політичного і фізичного нищення талановитого народу розгорнувся в роки другої світової війни. Ще і досі ми не знаємо точних даних про кількість загиблих німецьких поселенців в таборах. Ще і досі ми не чули справжнього покаяння з боку Росії, яка є офіційною правоприємницею СРСР. Українська адміністрація виявилася також неспроможною виконати обіцянки відносно допомоги етнічним німцям.

Боржниками почувають себе і науковці України, які вивчають історію та культуру німців в Україні. Рецензована книга певним чином заповнює прогалину, що існує в дослідженні цієї теми.

А. С. ЗАВ'ЯЛОВ (Дніпропетровськ)

ISSN 0130-5247. Укр. іст. журн., 1996, № 6

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА.
Документи і матеріали у двох томах.

Том 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р.

К., Наукова думка, 1996. — 591 с.

Серія «Джерела новітньої історії видавничого проекту «Пам'ятки історії України» поповнилась новим цінним збірником, якого вже довго чекала наукова громадськість. Зусиллями фахівців Інституту історії України Національної Академії наук України та Центрального Державного архіву вищих органів і управління (відповідальний редактор академік В. А. Смолій, керівник упорядників — доктор історичних наук В. Ф. Верстюк) створено фундаментальну працю, здатну пролити світло на один із найпритягальніших моментів за всю історію визвольної боротьби українського народу. Це початковий етап української революції, коли імпульси руху, його напрям, масштаби, характер зумовлювала Українська Центральна Рада.

До першого тому, що хронологічно охоплює події з 4 березня по 9 грудня 1917 р., відібрано 250 документів. Окрім матеріалів фонду Центральної Ради, що налічує 80 одиниць зберігання, залучено документи, які відклалися в результаті діяльності державних установ Української Народної Республіки, знаходяться в особистих фондах учасників подій, містяться у тогочасній періодиці.

Велика кількість документів потрапила на сторінки друкованого видання вперше. Читачі дістали унікальну можливість ознайомитись з найповнішою колекцією матеріалів про Центральну Раду, найголовніші напрями її діяльності.

Збірник дозволяє отримати найповнішу уяву про сім сесій Центральної Ради, засідання Комітету Малої Ради, роботу Генерального секретаріату. Зібрані матеріали розкривають політичну, організаторську і законодавчу діяльність Ради.

Мовою документів розповідається про складний, суперечливий процес створення, розвитку Української Ради, удосконалення її структури, визначення функцій, поступове перетворення з міської (київської) громадської організації, створеної групою національно свідомої інтелігенції, на визначального чинника національно-демократичної революції, ініціатора, натхненника і керівника широкомасштабного, багатопланового процесу українського відродження, головного інституту народжуваної в складній боротьбі державності.

Дослідники одержали можливість на чіткій документальній основі подолати значний різнобій, який існував у літературі щодо чисельного персонального складу Центральної Ради на різних етапах її життєдіяльності, визначення національної, соціальної та партійної належності її членів. І хоч через певні недосконалості історичних джерел досягти абсолютної точності не вдасться, все ж максимально наблизитись до істини, перевірити, зіставити конкретні цифрові дані можна.

Збірник дає значну кількість цікавої інформації про роль різних політичних партій у Центральній Раді, зокрема про переважаючий вплив українських соціалістичних партій — Української соціал-демократичної робітничої партії і Української партії соціалістів-революціонерів — на вибір орієнтирів суспільного розвитку, формування, здійснення відповідного політичного курсу. Наочною є й картина зміни розстановки партійних сил в керівному органі українського національно-визвольного руху, у його структурах — перехід проводу з рук українських соціал-демократів до українських есерів.

В документах книги відбилася конкретна участь у діяльності Ради, її органів сотень учасників подій. Природно, що найбільшою мірою це стосується провідників української революції — М. Грушевського, В. Винниченка, С. Єфремова, С. Петлюри, М. Міхновського, М. Порша, Д. Ан-

тоновича, Д. Дорошенка, Б. Мартоса, М. Ковалевського, П. Христюка та багатьох інших. Читач зможе зіставити погляди, платформи непересічних особистостей, відчути атмосферу життя Центральної Ради, складності у стосунках між її діячами.

У всій величі видання вимальовує постать незмінного Голови Центральної Ради Михайла Сергійовича Грушевського, показує його незаперечний авторитет у теоретичному обгрунтуванні і відстоюванні інтересів, завдань українства, у виробленні стратегії української революції, виборі чергових кроків і лозунгів боротьби. Під впливом передусім М. Грушевського політичний рух в Україні розвивався в напрямі зміцнення демократичних підвалин життя, започаткованих Лютневою революцією, максимально дотримуючись рамок легітимності і розраховуючи на обов'язковість торжества принципів справедливості.

Переважна більшість фотоілюстрацій книги — це портрети провідних діячів Центральної Ради. І, безперечно, зображення багатьох облич вітчизняний читач побачить вперше.

Зі сторінок книги досить рельєфно постають кроки українського національного центру в розбудові власної держави, добре вмотивованими виглядають основні її віхи — всі три універсали. Відповідне обгрунтування одержує еволюція поглядів керівників Центральної Ради — від ідеалу широкої національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної республіки Росії до дедалі більшого розуміння необхідності запровадження самостійної державності.

Читач зможе одержати інформацію і про соціальну політику Центральної Ради, а також її зусилля в інших галузях суспільного життя.

Документи тому розкривають дуже складні, часом драматичні і навіть трагічні стосунки Центральної Ради з Тимчасовим урядом та Радою Народних Комісарів. Є змога неупереджено проаналізувати всезростаючу складність переплетіння соціальних і національних аспектів тогочасного суспільного буття в Україні.

Фундаментальності видання значно додає грунтовна передмова. Вона не просто містить необхідні пояснення до наступних документів, а віддзеркалює концептуальні підходи колективу вчених, що працювали над книгою, засвідчує ставлення авторів до зібраних матеріалів та подій, які в них відтворюються. Викликає симпатію спокійний, виважений тон вступної статті, аргументованість висновків, логічність міркувань. Історики кінця XX століття далекі від ідеалізації діяльності Української Центральної Ради. Звертаючись до видрукованих у томі документів, інших джерел, вони відзначають серйозні прорахунки, недоліки, навіть суттєві помилки лідерів тогочасного українства, намагаються витлумачити основні причини історичних поразок Центральної Ради.

Велике смислове навантаження несуть і численні примітки до документів. Їх автори теж прагнули не лише до формальних уточнень, додаткової інформації, а й до того, щоб реалізувати в них власне бачення відтворюваних у збірнику процесів.

Як і будь-яка праця, рецензований збірник не в усьому бездоганний. До нього, зокрема, не включено стенограми ряду засідань Центральної Ради, які залишаються донині нерозшифрованими. Є мало підстав сподіватись на те, що після кількарічної спеціальної роботи кращих фахівців у цій галузі, що реалізувалася у рецензованому збірнику, згадану прогалину невдовзі буде ліквідовано.

Незрозумілою (окрім, звичайно, суто технічного аспекту) залишається кінцева грань книги, вододіл між першим і другим томами.

Збірник як цілісне видання (включаючи і аналітичну передмову, і науково-довідковий матеріал) викликає бажання висловити і ряд власних міркувань, що не у всьому збігаються з відстоюваними у книзі.

Безумовно, позитивно оцінюючи прагнення авторів простежити утворення Центральної Ради як поетапний процес, а не одномоментний акт, не можна, однак, не наголосити на необхідності аналізу всіх без винятку до-

кументів, що збереглися, а не лише тих, які підтверджують версію, до якої схиляються укладачі книги. Так, у передмові особливо наголошується на тому, що роковини утворення Центральної Ради відзначались 7/20/ березня 1918 р. і що саме цю дату як день утворення Ради називав на ювілейному засіданні у своїй промові М. Грушевський. До речі, останнього не було в Києві ні 3—4, ні 7 березня 1917 р. А ось «Вісти з української Центральної Ради» в своєму першому числі 19 березня 1917 р. недвозначно заявляли, що «Українська Центральна Рада у Києві організувалася 4 марта» (с. 44). Є й інші документи, що мають підпис «Центральна Рада» ще до 7 березня 1917 р. Думається, що в пошуках оптимального варіанта зайве протиставляти одну дату іншій, а, навпаки, слід міцніше «зв'язувати їх», «плавно» вписувати в природний історичний процес, кожен наступний крок якого міг бути вагомішим, значимішим за попередні, хоч і не ставлячи під сумнів уже зробленого або применшуючи його роль.

Авторам, звичайно, може не подобатись, що суспільний поступ в 1917—1918 рр. набрав не такого характеру і суті, як це хотілось би бачити сьогодні. Однак при всьому своєму бажанні історик змінити минулого не може. Він повинен прагнути якомога об'єктивніше витлумачити причини того, що сталося. З цього погляду не в усьому можна погодитися з одним із ключових тверджень: «На долю Центральної Ради і створеного нею українського уряду — Генерального Секретаріату — випало завдання колосальної ваги: відбудувати національну державу в момент крайньо несприятливий — у час світової війни, деструктивного розвитку революційного процесу, невирішеності соціальних, політичних, економічних проблем, які, мов хвилі стихії, накочувалися одна за одною на щойно закладені засади нової державності» (с. 5).

Мабуть, не зайвим було б поставити питання: а кому і коли в історії створювалися сприятливі умови в моменти становлення тільки-но завойованої (а не дарованої) національної державності? І чому українці мали сподіватися на виняток?

Важливе й наступне. Народження української державності передусім було результатом саме революційного процесу, який кваліфікується як деструктивний. І майбутнє цієї державності найбільше залежало від здатності керманичів української справи поєднати державотворчі зусилля з подальшим поглибленням революційних перетворень.

В теорії це добре розуміли керманичі Центральної Ради, передусім М. Грушевський та В. Винниченко. Однак на практиці вони прагнули якщо не проігнорувати дію глибинних суспільних детермінант, то, принаймні, загальмувати її, розчленивши цілісний процес, надати окремим його частинам різкої динамічності, інтенсивності. Врешті, це й стало однією з головних причин невдач всієї справи українського відродження, що змушені були визнати самі ж лідери національно-демократичної революції.

У світлі зазначеного навряд чи виправдано говорити про прагнення українських соціал-демократів надати Центральній Раді радикально-соціалістичного характеру (с. 7), що врешті і вдалось зробити (с. 8). Соціалізм УСДРП все ж був більше поміркованим, аніж радикальним. Навряд чи адекватно оцінював УСДРП і УПСР О. Лотоцький, коли вважав їх уособленням настроїв «безоглядного максималізму» (с. 14). Як відомо, є безліч протилежних свідчень не менш авторитетних діячів і вчених.

Очевидно, на концепцію передмови справило вплив бажання оцінювати діяння Центральної Ради з позицій сьогоднішніх проблем і досвіду державотворення, а не через проникнення у сутність історичних обставин 1917 р. Тоді, можливо, з більшим розумінням і меншою критичністю можна було б поставитись до концепції революції, відстоюваної М. Грушевським (с. 9, 14—15).

В книзі запропоновано оригінальний, свіжий погляд на розвиток жов-

10.6-555

тневих подій у Києві (с. 27—28), хоч хотілося б бачити його більше аргументованим.

На жаль, зустрічаються в книзі дрібні, хоч і прикрі неточності. На с. 11 говориться про те, що «восени виникла ідея проведення Всеукраїнських установчих зборів». Однак така ідея оформилась значно раніше, знайшла відбиття уже в I Універсалі, Статуті Генерального секретаріату, інших документах, включених до збірника. Восени ж розпочалась практична підготовка до проведення виборів на збори.

Петербург ще з початком імперіалістичної війни стали називати Петроградом (с. 24).

Нечипор Григоріїв декілька разів згадується як Н. Григор'єв (с. 20, 531). Ісаак Крейсберг пишеться то Й. Крейсберг (с. 17), то І. Крейсберг.

Якщо вже йти не за позначенням документа, а реальним фактом, то IV Універсал було ухвалено не 11, а 12 січня 1918 р. (с. 32).

Самоліквідація партії боротьбистів сталася не влітку, а в березні 1920 р. (с. 531).

Звісно, вказані недоліки та похибки зовсім не применшують наукової цінності книги. Вона незаперечно посяде своє гідне місце у вітчизняній історіографії, дієво сприятиме поглибленому вивченню історичного досвіду.

А науковий, та й більш широкий читацький загал із зацікавленням чекатиме на появу другого тому такого потрібного видання.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

В. О. Перко (Донецьк)

Про час заснування м. Бахмута

В опублікованій у першому номері журналу за 1995 р. замітці В. Подов пропонує прийняти за час заснування м. Бахмута (Артемівська Донецької області) не безпідставну дату — 1571 р., а більш реальну — 1701 р. Відомості про те, що місто з'явилося саме в цьому році, зустрічаються в більшості видань минулого століття [1]. При цьому дослідники спиралися на грамоту Петра I від 14 жовтня 1704 р. ізюмському полковникові Ф. Шидловському в зв'язку із суперечкою між слобідськими і донськими козаками за соляні промисли на Бахмуті [2]. В ній наведено доводи кожної із сторін і рішення царя передати промисли казні, а поселення приписати до Ізюмського полку. У цьому документі зазначається, що мешканці Тора відкрили «в прошлом-де 1701 году... место на речке Бахмуте, где соль варить прибельнее торского, и стого города Тору без вашего великого государя указа... перешли все на ту речку Бахмут» [3]. Звідси і пішла запропонована В. Подовим дата, яка не може вважатися безсумнівною, оскільки розповіді слобідських козаків — не дуже надійне джерело.

Більш достовірні відомості зібрані поручиком П. Язиковим, якого за розпорядженням царя від 14 серпня 1702 р. белгородський воєвода направив на Бахмут для перевірки скарг. У складеній ним описній книзі зазначалося: «На новопоселенном месте, на речке Бахмуте, жителей русских: торских, и маяцких и иных городов — 36 человек; черкас изюмского полку, торских и маяцких жителей — 112 человек; донских казаков — 2 человека, в том числе один сказал: черкасской станицы, живет на речке Бахмуте в курене прикащиком у донского-ж казака наездом для варения соли; другой — Дурновской станицы, на Бахмут пришел для варения соли. У тех у всех жителей: 29 соловарных колодязей, 49 дворов, 49 изб, 11 анбаров, 48 куреней и землянок» [4]. Отже, у слободі, яка тільки що виникла, налічувалося 150 чоловіків (про жінок нічого не повідомлялося). Наявність 48 куренів та землянок свідчить, що частина з них не були постійними мешканцями, а прийшли для виварки солі. Водночас існування в слободі 49 дворів і 49 хат ставить під сумнів повідомлення про те, що поселення виникло в 1701 р.

Із скарги донських козаків довідуємося, що козаки Сухарівського юрту при гирлі р. Бахмут (вперше згадується в 1666 р.) у 1683 р. розвідали соляні джерела на Бахмуті і виварювали там сіль. А із скарг козаків Ізюмського полку можна дійти висновку, що вони, насамперед торяни і маячани, до того, як оселитися на Бахмуті, користувалися місцевими луками для випасу худоби, заготівлі сіна на зиму, тримали там пасіки [5]. Отже, торяни і маячани добре знали про якість тамтешньої ропи, яка у 7 разів (за даними початку XVIII ст.) перевершувала ропу соляних торських озер. Тому не дивно, що після розорення татарами навесні 1697 р. соляних варниць і посаду при Торському острозі вони почали переходити на Бахмут і завели там постійне солеваріння [6]. Про це свідчить склад населення Бахмутської слободи у 1702 р. Того року вони звернулися до царя й белгородського воєводи з проханням дозволити їм збудувати на Бахмуті острог, в якому можна було б заховатися від «кочових орд» та від «свавільних запорожців», котрі завдавали їм великих збитків [7].

В описних книгах, складених улітку 1704 р. капітаном Белгородського солдатського полку Г. Скорихіним за вказівкою воєводи, читаємо: «На речке Бахмуте построен город по обе стороны речки Бахмута стоячим дубовым острогом, в нем двои проезжие вороты; по мере того городка в длину через

10* 6-555

речку Бахмут 61 сажень, поперечь — 17 сажень, а жилья в том городке никакого нет. Подле того городка, вверх по речке Бахмуту, с правой стороны на посаде построена часовня, близ часовни построены полковые Изюмского полку для пошлиного сбору, из Семеновской канцелярии, для мостового проезду таможенная изба, и ратуша Изюмского полку; да около той таможни и ратуши в разных местах построены для торгового промыслу Изюмского полку казаков и торских и маяцких жителей всяких чинов людей 15 амбаров, 9 кузниц. Близ города на речке Бахмут построена торговая баня и отдана на оброк; в том же городе построились и живут дворами Изюмского полку казаков 54 человека, разных городов всяких чинов русских людей — 19 человек; да на речке Бахмуте устроены у солеварных колодцев Изюмского полку казаков и разных городов 140 сковород солеварных, да разных городов всяких чинов людей 30 сковород» [8].

Наведені вище відомості про стан поселення на р. Бахмуті, на наш погляд, не викликають сумніву, що це недавно засноване поселення, а постійні жителі з'явилися там з 1697 р. Цю дату підтверджує повідомлення про м. Бахмут у книзі І. Кирилова, написаній в 1726 р.: «Город Бахмут, построен был деревянной острог тому лет с 30..., а в 710-м году на том месте учинена земляная фортеция, стоит тот город подле реки Бахмута, а вкруг посаду с трех сторон зделан полисад, а с четвертую — вал земляной» [9].

Повідомлення про те, що Бахмутська сторожа поклала початок місту, вперше з'являється в 1863 р. [10], а твердження про заснування Бахмута в 1571 р., що зустрічається у книзі Феодосія [11], кочує з видання до видання ось вже понад 100 років. Місцева влада Артемівська при в'їзді до міста спорудила в 1971 р. величезну стелу з його гербом і датою заснування — 1571 р. Це значить, що місто ототожнюється з Бахмутською сторожею, яка називається в переліку донецьких сторож за той рік. Однак донецькі сторожі розташовувалися на лівому березі Сіверського Дінця, за 35 верст від сучасного міста. До того ж сторожа не була укріпленням, а лише місцем зустрічі загонів сторожової та станичної служби, яка спостерігала за переправами на Сіверському Дінці і повідомляла воєводам порубіжних міст про місця вторгнення татар на «російський» бік річки та напрямки, якими вони можуть вдертися в межі Московської держави. Спільною в неї з містом Бахмутом є лише назва від однієї й тієї ж річки. Тому безпідставно приписувати м. Артемівську зайвих 126 років.

[1] Географичный словарь Российского государства, сочиненный... А. Щекатовым. — М., 1801. — Т. 1. — С. 367; Справочный энциклопедический словарь. — СПб., 1847. — Т. 1. — С. 179; Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк. — СПб., 1852. — С. 50—52, інші видання.

[2] Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 351 — 372 (далі — ЗООИД).

[3] Там же. — С. 352.

[4] Там же. — С. 354.

[5] Там же. — С. 358—359.

[6] Російський державний архів давніх актів, ф. 210, Белгородський стіл, стб. 1610, арк. 92.

[7] ЗООИД. — Т. 1. — С. 355.

[8] Там же. — С. 364.

[9] Кириллов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1977. — С. 201.

[10] Городские поселения в Российской империи. — СПб., 1863. — Т. 2. — С. 140.

[11] Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Ч. 2. — С. 2.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Т. В. Чухліб (Київ)

Науково-практична краєзнавча конференція «Семен Палій та Фастівщина в історії України»

Постать Семена Палія, який був фастівським полковником Правобережної Гетьманщини в останніх десятиліттях XVII — на початку XVIII ст., довгий час привертала увагу не лише вітчизняних науковців, але й митців — літераторів, художників, скульпторів. Незважаючи на те, що діяльність козацького ватажка висвітлювалась у багатьох наукових та науково-популярних працях, до цього часу залишилася досить велика кількість недосліджених питань, пов'язаних з біографією С. Палія та подіями очолюваного ним національно-визвольного руху на правобережних українських землях.

Саме тому 22 травня 1996 р. у м. Фастові Київської області відбулася науково-практична краєзнавча конференція «Семен Палій та Фастівщина в історії України». Її організаторами виступили Інститут історії України НАН України та Фастівський державний краєзнавчий музей, у приміщенні якого й відбулося пленарне засідання. В роботі конференції взяли участь провідні історики, археологи та краєзнавці України, які займалися даною тематикою.

Вступним словом конференцію відкрила директор місцевого музею Т. В. Н е л і н а (Фастів). Вона відзначила, що успішний початок співпраці краєзнавчого музею з академічною установою допоможе висвітлити безліч «білих плям» регіональної історії, сприятиме формуванню історичної свідомості жителів Фастівщини. Було зачитано вітання до учасників конференції від директора Інституту історії України НАН України, акад. НАН України В. А. С м о л і я (Київ). У ньому, зокрема, зазначалося, що С. Палій по праву входить до когорти найвизначніших історичних осіб України і саме тому проведення цього форуму стане значним внеском у дослідження складних проблем вітчизняної історії.

Наукову частину конференції відкрила канд. іст. наук, доцент кафедри загальної історії Українського державного педагогічного університету ім. М. Драгоманова В. В. К р и ж а н і в с ь к а (Київ). У своїй грунтовній доповіді вона проаналізувала щоденники польських сеймів, які, на її думку, є цінним джерелом з історії національно-визвольної боротьби на Правобережжі, адже неодноразово згадують С. Палія та його соратників. Доповідь канд. іст. наук, наукового співробітника Інституту історії України НАНУ Т. В. Ч у х л і б а (Київ) була присвячена висвітленню складних взаємовідносин між козацькою адміністрацією С. Палія та урядами польських королів Яна III Собеського й Августа II Саксонського. Відзначалося, що фастівський полковник намагався добитися збереження інститутів української державності не лише військовим, а й дипломатичним шляхом. У виступі канд. іст. наук, ст. наук. співробітника Фастівського музею Л. Г. Ч и г о в с ь к о ї (Фастів) говорилося про маловідомі сторінки повстання на Фастівщині під проводом овруцького полковника Дем'яна Децика (1665 р.). Вона також вказала на незадовільний стан збереження археологічних пам'яток на Київщині, що торкаються періоду діяльності С. Палія. Молодший науковий співробітник Богуславського краєзнавчого музею П. Б. Г о г у л я (Богуслав) у своєму повідомленні розкрив діяльність одного з найближчих соратників С. Палія Самуся (Самійла Івановича). Змістовним був виступ молод. наук. співробітника місцевого музею С. Д. Л и с е н к а (Фастів), який навів дані про кількість архео-

логічних знахідок на Фастівщині, що значно доповнюють інформацію писемних джерел про часи існування фастівського полку під керівництвом С. Палія. Про те, як усвідомлюють школярі свою приналежність до славної історії рідного краю, розповів учитель середньої школи № 1 м. Фастова, аспірант УДПУ ім. М. Драгоманова П. Б. Полянський (Фастів).

На жаль, з різних причин на конференцію не прибуло багато запрошених учасників, які, проте, надіслали тексти своїх виступів, що були зачитані перед присутніми. Серед них — доповідь д-ра іст. наук, проф. Ю. А. Мицика (Дніпропетровськ) «Нові дані до історії повстання С. Палія в архівосховищах Польщі»; голови Українського геральдичного товариства А. Г. Гречила (Львів) «До питання про сучасний герб і прапор Фастова»; д-ра техн. наук, члена Українського геральд. т-ва І. І. Єремєєва (Київ) «Герб Палія родини «Гурко»; канд. іст. наук, доц. Вінницького педінституту О. К. Струкевича (Вінниця) «Співробітництво та протистояння С. Палія й І. Мазепи в українській історіографії»; молод. наук. співробітника ІПУ НАНУ, канд. іст. наук В. В. Станіславського (Київ) «Правобережні та запорозькі козаки у боротьбі з Кримським ханством (кінець XVII ст.)»; пров. наук. співробітника Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського І. М. Ситого (Чернігів) «Реліквії С. Палія в Чернігівському музеї»; ст. наук. співробітника Білоцерківського державного краєзнавчого музею В. А. Козаченко (Біла Церква) «Місце С. Палія в історії Білої Церкви»; вчителя історії, аспіранта ІПУ НАНУ А. М. Муляра (Хмельницький) «Роль козацтва в історії південно-східних воєводств Правобережжя (початок XVIII ст.)» та інші.

По закінченні конференції була прийнята ухвала, в якій відзначався незадовільний стан охорони та збереження археологічних пам'яток на Фастівщині. Була також підтримана ініціатива про якнайшвидше спорудження у м. Фастові пам'ятника на честь славетного козацького полковника С. Палія. Вирішено видати збірник матеріалів, куди б ввійшли тексти доповідей і виступів, які були оголошені під час конференції.

В. Ф. Мещеряков (Харків),
В. К. Міхеєв (Харків), С. І. Посохов (Харків)

Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи»

Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи» відбулася 15—17 листопада 1995 р. у Харківському державному університеті. Завдання конференції оргкомітет бачив у тому, щоб підбити підсумки розвитку вітчизняної історичної науки, накреслити магістральні шляхи її подальшого поступу як у найближчій, так і у віддаленій перспективі. У зв'язку з такою спрямованістю основну увагу учасники зосереджували на методологічні питання, на проблеми історіографії та джерелознавства.

До складу оргкомітету конференції ввійшли провідні українські історики: директор Інституту історії України НАНУ, акад. В. А. Смолій; віце-президент НАНУ, директор Інституту археології НАНУ, акад. П. П. Толочко; зав. відділом регіональних досліджень Інституту історії України НАНУ, голова Правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, акад. П. Т. Тронько; зав. відділом історії України XIX — поч. XX ст. Інституту історії України НАНУ, проф. В. Г. Сарбей; ректор ХДУ, проф. В. А. Свіч та ректор Гуманітарного інституту «Народна Українська Академія», проф. В. І. Астахова й ін.

Безпосередньо функцію проведення конференції виконувала робоча група, яку очолювали заступники голів Оргкомітету проф. В. К. Міхеєв і доц. В. Ф. Мещеряков. До її складу ввійшли викладачі та аспіранти кафедри історіографії, джерелознавства й археології ХДУ, доценти Ю. В. Буйнов (декан історичного факультету), С. М. Куделко (відповідальний секретар конференції), В. Г. Пікалов, С. І. Посохов та ін.

У конференції взяли участь близько 100 науковців. Зокрема, з доповідями та повідомленнями виступили понад 50 учасників. Серед них були фахівці з 15 міст України (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Миколаїв, Ужгород, Херсон, Кам'янець-Подільський, Житомир, Кіровоград, Переяслав-Хмельницький, Острог, Щорс, Черкаси), а також вчені з Російської Федерації (Брянськ, Вороніж). Найчисленнішою була делегація з Києва, яку представляли такі відомі історики, як С. З. Заремба, В. І. Наулко, Ю. А. Пінчук, А. В. Санцевич, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, Н. А. Шип та ін. Значною була група харківських учених: професори В. І. Астахова, В. Я. Білоцерківський, А. І. Епштейн, В. К. Міхеєв, І. К. Рибалка, О. Ф. Скакун, В. І. Танцюра та ін., які представляли ряд харківських вузів (держуніверситет, педуніверситет, юридичну академію, авіаційний інститут, інститут культури, «Народну Українську Академію»). Серед запрошених були директор Харківського художнього музею В. В. Мизгіна, директор Харківського історичного музею А. А. Цевба, директор Державного архіву Харківської області В. В. Резнікова, голова Харківського відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців І. Ю. Саратов, начальник Управління освіти по Харківській області О. Л. Сидоренко, зав. відділом україніки бібліотеки ім. В. Г. Короленка В. О. Ярошик та ін.

З привітаннями до учасників конференції звернулися Президент України Л. Д. Кучма, Голова Верховної Ради України О. О. Мороз, віце-прем'єр України, акад. І. Ф. Курас, Президент НАН України Б. Є. Патон, голова Харківської обласної держадміністрації О. С. Масельський та ін. Урочисте відкриття конференції відбулося в Малому актовому залі ХДУ.

Вступним словом конференцію відкрив акад. В. А. Смолій. З великою зацікавленістю учасники та гості конференції заслухали доповіді, які були проголошені на пленарному засіданні: «Якої «вітчизняної історії» бракує нам сьогодні» проф. В. Г. Сарбея, «Творчий доробок школи «Анналів» — найвище досягнення світової історичної думки XX ст.» проф. Л. В. Таран, «Історична наука та освіта в Харківському державному університеті: підсумки та перспективи» проф. В. К. Міхеєва.

Доповіді та повідомлення за їх тематикою розподілялися на кілька груп: 1) методологічні й загальноісторіографічні питання; 2) підсумки та перспективи вивчення окремих проблем історії України; 3) історичне краєзнавство; 4) творча спадщина істориків України.

Найчисленнішою була перша група, яка значною мірою і визначила обличчя конференції. При всьому розмаїтті проблем, що виносилися на обговорення, стрижнем розмови були питання: яка історична наука потрібна нам сьогодні, як ми маємо ставитися до нагромадженого у попередні десятиліття знання, на чому слід насамперед зосередити увагу у найближчій перспективі? Відповіді, які пролунали, виявили вельми широкий спектр думок. Їх аналіз дає можливість зробити висновок про те, що українська історична наука знаходиться на етапі «кризи парадигми» (за Т. Куном), коли старі підходи у науці вже не працюють, а нові ще далеко не оформлені і не засвоєні науковим товариством.

Гасло, під яким виступив В. Г. Сарбей («За народознавчу історію України»), зібрало чимало прихильників. Цей заклик передбачає вихід на ті обрії, що вже значною мірою опанувала західна історична наука під

різними назвами: «історія повсякденності», «соціальна історія», «нова історична наука» і т. д. Підтримку багатьох учасників одержала й висловлена ним теза про рішуче відмовлення від перетворення історії в арсенал будь-якої ідеології і зброю будь-якої політики. І хоча на практиці досягти цього навряд чи можливо, для тих, хто зібрався на цьому науковому форумі, була зрозуміла суть висловлювання: історична наука має відповідати статусу сучасної науки. У зв'язку з цим вельми актуальними були ті доповіді, в яких концентрувалася увага на категоріальному апараті історичної науки (С. І. Михальченко, А. В. Санцевич), інституціоналізації окремих її галузей (І. І. Колесник, Т. М. Попова, Є. Г. Сінкевич), взаємодії історичної науки й історичної свідомості (А. І. Епштейн), традиціях і новаціях у підготовці фахівців-істориків (В. І. Чесноков), проблемах джерелознавства (М. П. Ковальський) та ін.

Цікавими були повідомлення з проблемної історіографії. Доповідачі розглянули в історіографічному плані ключові моменти історії України: добу національного відродження кінця XVIII — першої пол. XIX ст. (В. В. Кравченко), суспільно-політичний рух другої пол. XIX ст. (С. І. Світленко), періоди революцій, громадянської війни, непу та наступних перетворень (В. В. Калініченко, Б. А. Кругляк, І. К. Рибалка, В. Ф. Солдатенко).

Історіографічну спрямованість мали теми з історичного краєзнавства. Дослідники цих питань зосередили увагу на загальних тенденціях у розвитку краєзнавства, на поточних завданнях, які стоять перед краєзнавцями і вченими-істориками (А. М. Аббасов, Д. Д. Данилюк, П. М. Тригуб).

І. В. Верба, О. І. Журба, Г. М. Курас свої виступи присвятили вивченню життєвого шляху та наукових досягнень відомих фахівців, мислителів, громадських діячів, чиї імена назавжди увійшли в українську історіографію.

На заключному засіданні були підбиті підсумки роботи, обговорено проект рішення конференції.

На жаль, дехто з учасників не зміг приїхати на цю зустріч, але до початку конференції були надруковані «Матеріали» (обсягом більше 20 друк. арк.), які дали змогу ознайомитися з їх ідеями.

Конференція не була обмежена тільки науковою частиною. В її ході відбулася зустріч акад. В. А. Смолія та проф. В. Г. Сарбея зі студентами історичного факультету ХДУ. Культурна програма складалася з відвідання Харк. акад. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка, знайомства з чудовим фольклорним колективом Слобожанщини «Муравський шлях», відвідання музею Г. С. Сковороди у с. Сковородинівка Золочівського району, де провів останні роки свого життя відомий український філософ.

Під час роботи конференції відбулася презентація нового харківського видання: «Історія та теорія історичної науки й освіти (Харківський історіографічний збірник)». Проблеми, які стояли на конференції, потребують напруженої роботи, обміну думок, творчого пошуку. А це, в свою чергу, викликає необхідність існування спеціалізованого видання. Будемо сподіватися, що «Харківський історіографічний збірник» зможе повною мірою виконати покладені на нього функції. Другий випуск цього збірника планується присвятити висвітленню ходу саме цієї конференції, яка, на наш погляд, безсумнівно, буде сприяти розвиткові історичних та історіографічних досліджень в Україні, активізує пошук нових підходів у джерелознавстві, подальшу розробку методів історичного дослідження.

Любомир Винар (США, Кент)

Створення Міжнародного академічного комітету для відзначення 130-річчя М. С. Грушевського

В 1996 р. українська спільнота в Україні та діаспорі відзначила 130-річчя від дня народження найвидатнішого українського історика М. С. Грушевського. В жовтні 1995 р. на Міжнародній історичній конференції, що відбулася в Київському держуніверситеті ім. Т. Шевченка, проф. Любомир Винар — голова Українського історичного товариства і співорганізатор конференції проголосив 1996 рік «Міжнародним роком Михайла Грушевського». Тоді ж було вирішено з подачі Президії УІТ в Україні, Європі, Америці, Канаді й Австралії організувати Міжнародний академічний комітет. Протягом кількох місяців цей Комітет (загальний) та Організаційний екзекутивний були оформлені. Членами стали відомі вчені з України і діаспори, які працюють у різних наукових установах та університетах. Міжнародний академічний комітет очолив голова УІТ Любомир Винар — дійсний член НТШ і УВАН, лауреат медалі НТШ ім. М. Грушевського (Львів, 1994). Співголовами в Організаційному комітеті стали: Михайло Брайчевський — голова осередку УІТ у Києві, проф. Києво-Могилянської академії; Микола Ковальський (Острог) — проректор Острозького вищого колегіуму і голова осередку УІТ ім. М. Грушевського в Острозі; Олег Романів (Львів) — голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, генеральний секретар Світової Ради НТШ. Екзекутивними секретарями стали Андрій Григорович (Канада), Тамара Булат (США), Дмитро Злепко (Німеччина), Володимир Мотика (Австралія), Володимир Ричка (Київ), Олександр Сидоренко (США).

Комітет має свої відділи в Австралії, Америці, Канаді, Західній Європі й Україні. Слід зазначити, що в Комітеті є президенти УВАН (США і Канада), усі голови НТШ та осередків УІТ, професори українських університетів, голови професійних установ (МАУ, Асоціація університетських професорів, голови асоціацій україністів у США, Австралії, Польщі й інших країнах). Академічний комітет допомагає організовувати конференції, ювілейні зустрічі, виставки тощо, присвячені великому синові України. Комітет співпрацює з «Організаційним комітетом для підготовки та відзначення 130-річчя від дня народження М. Грушевського», що утворився в листопаді 1995 р. у Києві на основі Указу Президента України, а також з представниками (послами, консулами) Української держави в США, Канаді й Європі.

Заплановано у співпраці з Міжнародним академічним комітетом провести відповідні конференції в Києві, Львові, Острозі, Ужгороді, Вінніпегу, Торонто, Нью-Йорку, Бостоні, Варшаві, Парижі, Чикаго, Клівленді та інших містах.

Міжнародний комітет також підтримує наукову і видавничу діяльність університетів та наукових установ, які розбудовують грушевськознавство. В 1996 р. заплановано видати перший міжнародний збірник «Михайло Грушевський: дослідження і матеріали (УІТ й інші установи, Київ — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен). В 1997 р. з'явиться англійський переклад монументальної «Історії України-Руси» (Канадський ін-тут українських студій, Альбертський ун-тет) й інші видання. По можливості Комітет надаватиме моральну підтримку важливим видавничим проектам з грушевськознавства в Україні, Америці, Канаді, Європі й Австралії. Він також планує неперіодично видавати свої бюлетені з інформаціями про діяльність наукових установ, науково-видавничі проекти, публікації праць М. Грушевського та про нього. Заплановано також у журналі «Український історик» друкувати інформації з різних наукових конференцій, що проводитимуться в Україні й діаспорі.

Члени Комітету в Америці: Марко Антонович (УВАН), Тамара Булат (УВАН), Любомир Винар (УІТ, УВАН), Любомир Гайда (УНІГУ, УІТ), Ася Гумецька (Амер. асоц. укр. студій), Тарас Гунчак (Україн. науково-досл. центр), О. Домбровський (УІТ), Ігор Каменецький (Асоц. унів. професорів), Василь Маркусь (НТШ), Василь Омельченко (УВАН), Ярослав Падох (НТШ), Л. Рудницький (НТШ), О. Сидоренко (Міжн. т-во М. Грушевського), Роман Шпорлюк (УНІГУ), Дмитро Штогрин (НТШ), Богдан Ясінський (Конг. б-ка). Члени Комітету з України: Михайло Брайчевський (УІТ), В'ячеслав Брюховецький (Києво-Могилянська академія), Ігор Гирич (НАНУ), Ярослав Грицак (УІТ), Я. Дашкевич (НАНУ), Л. Дубровіна (НАНУ), Ярослав Ісаєвич (МАУ, НАНУ), М. Ковальський (УІТ, НАНУ), П. Кононенко (Київ. ун-тет), Юрій Мицик (УІТ), Лариса Крушельницька (НАНУ), Олег Купчинський (НТШ), Світлана Панькова (УІТ), Володимир Ричка (НАНУ), Олег Романів (НТШ), Леонід Решодько (Київ. ун-тет), Валерій Смолій (НАНУ), Павло Сохань (НАНУ), Олег Мазурок (Ужгород. ун-тет, НТШ).

Члени Комітету з Австралії й Європи: Ігор Гордієв (НТШ), Володимир Мотика (УІТ), Марко Павлишин (Асоц. українців в Австралії), Роман Микитович (НТШ).

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1996 р.

Кучма Л. Д. Доповідь на урочистих зборах з нагоди 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького 4
Темко Г. Д. Будівництво Збройних Сил України: проблеми і перспективи . . 4

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Шабульдо Ф. М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти 2
Якименко М. А. (*Полтава*). Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 — 1918 рр.) 1

До 150-річчя заснування Кирило-Мефодіївського товариства

Сергієнко Г. Я. Кирило-Мефодіївське товариство: утвердження ідеї національного відродження України в слов'янському світі 1

До 400-річчя Берестейської унії

Біляков Г. Ф., Білякова О. Г. Берестейська унія в працях польських істориків XX ст. 4
Кочан Н. І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков 1
Тимошенко Л. В. (*Дрогобич*). Артикули Берестейської унії 1596 р. . . . 2
Флоря Б. М. (*Росія, Москва*). Східні патріархи і західноруська церква . . . 1
Харишин М. В. Українська церква між двома уніями (1569 — 1596 рр.) . . 4

130-річчя від дня народження М. С. Грушевського

Білокінь С. І. Київська школа акад. М. С. Грушевського 5
Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. . . 5
Верстюк В. Ф. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради 5
Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави 5
Макаров В. І. (*Росія, Єлець*). Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова 5, 6
Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку 5
Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Сторінки біографії М. С. Грушевського в світлі таємних документів ДПУ-НКВС 5
Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) 5, 6
Сакада Л. Д. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. С. Грушевського 6
Сакада Л. Д. Любомир Винар. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали) 5
Солдатенко В. Ф. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції 5

Проблеми української медієвістики

Гурбик А. О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. 4
Моця О. П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень 4
Русіна О. В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — початку XVII ст. 4

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Бузало В. Й., Табачник Д. В. Історія ордена Трудового Червоного Прапора УСРР. 1921 — 1933 рр. 4

З історії релігії та церкви

Греко-католицька церква в 1944 — 1991 рр. 4
Любащенко В. І. (*Львів*). Єретично-раціоналістичні рухи в Україні XV — XVI ст. (до питання генези та еволюції «пожидовлених») 4

До 10-річчя Чорнобильської трагедії

Васюта С. І. (*Львів*). Соціально-екологічні проблеми Чорнобильської катастрофи 3
Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів 3, 4
Ралдугіна Т. П. Чорнобиль: факти і документи 3

З історії другої світової війни

Коваль В. С. Невідомий варіант плану «Барбаросса» 3
Рік 1941-й: партизани України 3
Ясєв Г. Є. Про роботу пошукових об'єднань України 3

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936 — 1956 рр.) 6
Михайло Марченко 1, 2, 3
Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика 1

До 400-річчя з часу народження Петра Могили

Резакевич Костянтин (*Румунія, Бухарест*). Зв'язки київського архієпископа Петра Могили з молдавськими князівствами 3

* * *

Головко М. Л. Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні . . . 3
Зубар В. М. Деякі питання історії Північного Причорномор'я наприкінці II — на початку III ст. 4
Кульчицький С. В. Державотворчий процес в Україні (підсумки першого п'ятиріччя) 6
Лавров Ю. П. Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України 6
Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) 4
Пуцько В. Г. (*Росія, Калуга*). Світські елементи в духовній культурі стародавнього Києва 3
Сергієнко Г. Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80 — 90-ті рр. XVII — початок XVIII ст.) 3
Скиба В. Й. Про трактат С. Оріховського «Напучення польському королеві Сігізмунду-Августу» 3
Хеггман Бертіл (*Швеція*). Пилип Орлик у Швеції (1716 — 1719 рр.) . 3
Шип Н. А. З історії Київської духовної академії 3

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Сарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття 2
Яценко Б. І. (*Ужгород*). Українські джерела «Истории Российской» В. М. Татищева 1

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання історичного краєзнавства

Котляр Ю. В. (смт Березнегувате Миколаївської обл.). Висунська народна республіка (1919 р.) 1
Лупандін О. І. Питання про кримську автономію у 1918 р. 1

Українці за рубежем

Литвинов П. П. (*Росія, Єлець*). Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX — на початку XX ст. 2

* * *

Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. 2
Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908 — 1914 рр.) 2
Степанов Ф. І. (*Маріуполь*). З історії переселення болгар у Південну Україну в 50 — 60-х роках XIX ст. 1

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Пилипенко С. М. (*Севастополь*). Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40 — 70-ті роки XVIII ст. 6
Шевченко О. М. Україна і Росія у світлі релігійно-культурних взаємин другої половини XVII — XVIII ст. 1

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Золотарьов В. А. (*Харків*), Шаповал Ю. І. «Коливань у проведенні лінії партії не було» (Сторінки біографії К. М. Карлсона — заступника наркома внутрішніх справ УРСР) 1

Мейс Джеймс (*США, Вашингтон*), Солдатенко В. Ф. Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника 2, 3

Ковалець Н. С. Євген Перкович: силует римсько-католицького священика на тлі державного атеїзму 6

ПО СТОРІНКАХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПЕРІОДИКИ

Венгрженовский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого 2

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Голод в Україні 1946 — 1947 років 1, 2

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Бережинський В. Г. Війни Київської Русі з печенігами 6

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Історія Київської Русі на сторінках хроніки П. Демитровича 6

«Компендіум» (уривки) 6

ОГЛЯДИ

Маслов О. О. (*Сумська обл., сел. Шалигіне*). Сторінками журналу «Слов'янські воєнні дослідження» 6

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Михальчук Василь (*Франція, Париж*). До статті «Інтернаціоналізм: химера чи реальність?» 1

Пірко В. О. (*Донецьк*). Про час заснування м. Бахмута 6

КРИТИКА ТА БІБЛОГРАФІЯ

Бойко М. К. (*Чернігів*), Сілкін А. В. Г. Д. Казьмирчук. Декабристоведение: итоги и проблемы. 1917 — 1993 гг. 2

Боровський Я. Є. О. П. Моця, В. М. Ричка. Київська Русь: від язичництва до християнства 6

Водотика С. Г. (*Херсон*), Хмарський В. М. (*Одеса*). А. Д. Бачинський. Січ Задунайська, 1775 — 1828: історико-документальний нарис 4

Зав'ялов А. С. (*Дніпропетровськ*). І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. Нариси з історії німецьких колоній в Україні 6

Котляр М. Ф. Давня історія України 2

Котляр М. Ф. П. Толочко. Київська Русь 6

Курило В. М., Лисенко О. Є. О. П. Реєнт. Українська революція і робітництво 6

Сергієнко Г. Я. О. Ф. Сидоренко. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.) 6

Солдатенко В. Ф. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том І 6

Сушко О. О., Виговський М. Ю. М. В. Коваль. Україна: 1939 — 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії 4

Харитонов В. Л. (*Харків*). Н. Верт. История советского государства . . . 2

Якубовський В. І. (*Кам'янець-Подільський*). І. С. Винокур, П. А. Горішній. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя 4

Ясь О. В. О. Оглоблин. Студії з історії України 2

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Апатов С. І. (*Одеса*). Третя одеська зустріч «Російсько-українські відносини: наступність і розвиток» 5

Бобильова С. Й. (*Дніпропетровськ*). Міжнародна наукова конференція «Німці в Україні» 2

Любомир Винар (*США, Кент*). Створення Міжнародного академічного комітету для відзначення 130-річчя М. С. Грушевського 6

Винокур І. С. (*Кам'янець-Подільський*), Вітренко В. В. (*Новоград-Волинський*). Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Звягель древній і вічно молодий» 1

Вовканич І. І. (*Ужгород*), Мадіссон О. В. Українсько-словацький науково-практичний семінар «З історії та сучасного розвитку національних меншин в Україні й Словаччині: проблеми і шляхи досягнення національної злагоди» 5
Герета І. П. (*Тернопіль*). Конференція у Тернополі «Богдан Хмельницький: уроки історії та реалії сьогодення» 3
Гречило А. В. (*Львів*). П'ята наукова геральдична конференція та розвиток сучасної міської герботворчості в Україні 4
Григоренко В. Г. Науково-практична конференція «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності» 2
Григор'єва Т. Ф. VII Всеукраїнська конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції й сучасність» 2
Зашкільняк Л. О. (*Львів*). Друга українсько-польська наукова зустріч у Львові 2
Козіна Н. І. Літня програма по вивченню сучасної грецької мови в Афінах . 2
Кривцова В. М. Захист докторської дисертації О. М. Лебеденком 4
Кулинич І. М. Створення Міжнародної асоціації дослідників історії та культури німців в Україні 3
Любченко В. Б. Всеукраїнська науково-освітня конференція «Кирило-Мефодіївське товариство: люди і долі, ідеї і традиції» 5
Матях В. М., Струкевич О. К. (*Вінниця*). Міжнародна наукова конференція «Богдан Хмельницький та його доба» 2
Мещеряков В. Ф. (*Харків*), Міхеєв В. К. (*Харків*), Посохов С. І. (*Харків*). Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи» 6
Сакада Л. Д. До 30-річчя Українського історичного товариства 2
Сарбей В. Г. Конференція з історичних і сучасних проблем столиці України 4
Світленко С. І. (*Дніпропетровськ*). Міжрегіональна науково-практична конференція «Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва» 4
Терентьєва Н. О., Ішуніна Н. В. Міжнародна наукова конференція «Слов'янські культури і сучасна цивілізація» 2
Терентьєва Н. О. Друга міжнародна наукова конференція «Україна — Греція: історія та сучасність» 1
Чухліб Т. В. Вшанування пам'яті І. О. Гуржія 1
Чухліб Т. В. Науково-практична краєзнавча конференція «Семен Палій та Фастівщина в історії України» 6

Кругляк Борис Абрамович 3

Санцевич Анатолій Васильович 3

Стоян Пилип Кузьмич 2

Шевченко Федір Павлович 1

Шлепаков Арнольд Миколайович 5

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1996 р. 6

СОДЕРЖАНИЕ

130-летие со дня рождения М. С. Грушевского

Рублев А. С. Михаил Грушевский: первый год в Советской Украине (попытка реконструкции) (*Окончание*) 3
Макаров В. И. (*Елец, Россия*). Переписка М. С. Грушевского и А. А. Шахматова (*Окончание*) 25
Сакада Л. Д. Деятельность историков украинского зарубежья по защите имени М. С. Грушевского 38

К 60-летию Института истории Украины НАН Украины

Коваль М. В., Рублев А. С. Институт истории Украины НАН Украины: первое двадцатилетие (1936 — 1956 гг.) 50

СТАТЬИ

Кульчицкий С. В. Государственнотворческий процесс в Украине (итоги первого пятилетия) 69
Лавров Ю. П. Об идейных и организационных основах Союза освобождения Украины 79

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Пилипенко С. М. (*Севастополь*). Внешняя торговля Крымского ханства в 40—70-е годы XVIII ст. 91

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Ковалец Н. С. Евгений Перкович: силуэт римско-католического священника на фоне государственного атеизма 101

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Бережинский В. Г. Войны Киевской Руси с печенегами 115

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

История Киевской Руси на страницах хроники П. Демитровича 120
«Компендиум» (отрывки) 122

ОБЗОРЫ

Маслов А. А. (*Сумская обл., пос. Шалыгино*). По страницам журнала «Славянские военные исследования» 125

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Котляр Н. Ф. П. Толочко. Київська Русь 128
Боровский Я. Е. О. П. Моця, В. М. Ричка. Київська Русь: від язичництва до християнства 132
Сергиенко Г. Я. О. Ф. Сидоренко. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.) 134
Курило В. М., Лысенко А. Е. О. П. Реєнт. Українська революція і робітництво 137
Завьялов А. С. (*Днепропетровск*). І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. Нариси з історії німецьких колоній в Україні 141
Солдатенко В. Ф. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том I 143

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

Пирко В. А. (*Донецк*). О времени основания г. Бахмута 147

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Чухлиб Т. В. Научно-практическая краеведческая конференция «Семен Палий и Фастовщина в истории Украины» 149
Мещеряков В. Ф. (*Харьков*), Михеев В. К. (*Харьков*), Посохов С. И. (*Харьков*). Всеукраинская научная конференция «Историческая наука на пороге XXI ст.: итоги и перспективы» 150
Винар Любомир (*США, Кент*). Создание Международного академического комитета для ознаменования 130-летия М. С. Грушевского 153

* * *

Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1996 г. 155

Археографический ежегодник за 1993 год. — М.: Наука, 1995. — 368 с.

Арцимов П. История махновского движения, 1918—1921. — Запорожье: Дикое Поле, 1995. — 240 с.

Верига В. Листопадовий рейд. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. — 190 с.

Верт Н. История советского государства, 1900 — 1991. — 2-е изд. — М.: Прогресс-Академия: Весь Мир, 1995. — 544 с.

Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — 335 с.

Волинські грамоти XVI ст. — К.: Наук. думка, 1995. — 245 с.

Волкогонов Д. Семь вождей: Галерея лидеров СССР. В 2 кн. — М.: Новости, 1995.

Кн. 1. Владимир Ленин; Иосиф Сталин; Никита Хрущев. 495 с.

Кн. 2. Леонид Брежнев; Юрий Андропов; Константин Черненко; Михаил Горбачев. 479 с.

Дем'янов В. О. Що було до Русі?: Іст. русів у «Велесовій книзі» та сучас. іст. відомостях. — Рівне: Азалія, 1994. — 42 с.

Доценко В. Д. Морской биографический словарь. — СПб.: Logos, 1995. — 496 с.

Європейська політика: від регіональних конфліктів до Першої світової війни: Зб. наук. ст. — Чернівці: Чернів. держ. ун-т, 1995. — 120 с.

Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький: Нарис про життя і служіння церкві та народові (1865—1944 рр.). — Ів.-Франківськ: Б.в., 1995. — 63 с.

Зайцева Л. И. Аграрная реформа П. А. Столыпина в документах и публикациях конца XIX — начала XX века. — М.: Ин-т экономики РАН, 1995. — 178 с.

Иоффе Г. Семнадцатый год: Ленин, Керенский, Корнилов. — М.: Наука, 1995. — 238 с.

Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 — 80-х років. — К.: Либідь, 1995. — 223 с.

Книга Пам'яті: Воїнам-прилучанам, які загинули у Великій Вітч. війні 1941—1945 рр. — Чернігів: Виконком Прилуц. міськ. ради нар. деп., 1995. — 186 с.

Книга Пам'яті України: Донецька обл. — Донецьк: Донбас, 1994. — 495 с.

Книга Пам'яті України: Закарпатська обл. Т. І. — Ужгород: Карпати, 1995. — 663 с.

Книга Памяти Украины: Кировоградская обл. Т. І. — Кировоград: Центр. Укр. Изд-во, 1995.— 1335 с.

Книга Пам'яті України: Полтавська обл. Т. І. — Полтава: Полтав. літератор, 1995. — 466 с.

Книга Пам'яті України: Рівненська обл. Т. І. — Львів: Каменяр, 1994. — 694 с.

Книга Пам'яті України: Тернопільська обл. У 3 т. Т. І. — Львів: Каменяр, 1995. — 783 с.

Книга Пам'яті України: Чернівецька обл. Т. І. — Чернівці: Прут, 1994. — 734 с.

Козій М. За чужу справу. — К.: Основа, 1995. — 259 с.

Краливин М. Ю. Большевики и сионисты: история взаимоотношений в послеоктябрьский период: Окт. 1917-го — начало 30-х гг.: Моногр. — Волгоград: Перемена, 1995. — 119 с.

Липинський В. Релігія і церква в історії України. — К.: Рада, 1995. — 96 с.

Літопис Української Повстанської Армії. Т. 20. Покажч. до «Літопису УПА». Кн. І. 1 — 19 т. — Торонто; Львів: Літопис УПА, 1995. — 525 с.

Літопис Української Повстанської Армії. Т. 22. УПА в світлі польських докум. Кн. І. Військовий суд оператив. групи «Вісла»: З укр. й англ. рез. — Торонто: Літопис УПА, 1992. — 631 с.

Лозко Г. Українське народознавство. — К.: Зодіак-ЕКО, 1995. — 368 с.

Міщенко М. О. Народний календар. — К.: Веселка, 1995. — 126 с.

Муковський І. Т. Воїни-українці в боях на Курській дузі: (Літопис ратного подвигу). — К.: Укр. енцикл., 1995. — 39 с.

Регионы Украины: поиск стратегии оптимального развития. — Х.: Харьк. гос. ун-т, 1994. — 303 с.

Философия средневековья: Хрестоматия. Кн. 2. Философ. мысль Византии, России и стран Евразии. — СПб.: Балт. ГТУ, 1995. — 105 с.

Хроника рабочего движения в России: Апр. — дек. 1912 г. Ч. 2. — М.: Ин-т истории РАН, 1995.

Кн. 1. 168 с.

Кн. 2. 318 с.

Юрьев С. Ф. С чем в бой ходили и что на себе носили: Словарь-справочник по отеч. формоведению. — М.: Анкил-Воин, 1995. — 104 с.